

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 4 1900

Ա Պ Ր Ի Լ

1900 № 4

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

երես

1 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	419	Սողոմոնի աղբիւրը (Դրմագրիկական պոէմա):
2 ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ	449	Յունո՛ն (վէպ, շարունակութիւն):
3 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻՆՏԻՔ	486	Ան ամպերէն... (Բանաստ):
4 ՆՈՅՆԸ	487	Կեանքիւ ճամբէն... (Բանաստ):
5 ԱՂԲԱԼԵԱՆ, ՆԻԿ.	488	Նամակներ Զանգեզուրից. II:
6 ԳԵՄՐԻՃԵԱՆ, ԳԵՐՆԵԿ	498	Արծիւը (Բանաստընդութիւն):
7 ԱԹԱՐԷԳԵԱՆ, ՄԻՔ.	499	Հիւրիւնակների իրաւունքը. I:
8 ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԷՕԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ	509	Գերմանական օդնութիւնը Տաճկա- հաւերին (վերջ):
9 Ա. Ա.	523	«Առակք Լաֆոնթէնի». թարգմա- նութեամբ Մ. Նուպարեանի:
10 ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ, Ս.	531	Պարոկաստանից. IX:
11 Շ.	541	Պարերազմը Հարաւ-Աֆրիկայում:
12 ԽՄԲ.	552	Զանազան լուրեր:

Տեղեկատու եւ Յայտարարութիւններ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպագրւոյ Տ. Մ. ՌՕՏԻՆԵՍՏԻ

Типография Т. М. Ротвинана, Гол. пр., д. № 41.

1900

ՄՈՒՐՃ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 4 1900

Ա Պ Ր Ի Լ

1900 № 4

ՏԱՍՆԵՐԵՈՒԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типография Т. М. Ротинианца Гол. пр., д. № 41.

1900

საქართველოს

საგარეო საზღვარების დაცვის

სახელმწიფო

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 21-го Апрелья 1900 г.

საქართველოს

საგარეო საზღვარების დაცვის
სახელმწიფო
სახელმწიფო
სახელმწიფო
სახელმწიფო

ՍՈՂՈՍՈՆԻ ԱՂԲԻԻՐԸ

ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՊՕԼԿԱ ԵՐԵՔ ՊԼՏԿԵՐՈՎ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆԻԼԵԱՆՅԻ

ՊՕԼԿԱՅԻ ԱՆՁԻՆՔ

Սոլոմոն, զիւղի սրտաւար անձը

Ռաֆայէլ, նրա որդին

Մելքոն, զիւղի ազդեցիկ անձը

Սասնա, նրա աշխիւր

Եղիա, Սոլոմոնի բարեկամը

Մարութ, Մելքոնի բարեկամը

Մելիք-Յակոբ, զիւղի տանուտէրը

Երիտասարդ

Մերունի իւր երկու թռնիկներով

Աշուղ

Երկու գիւղացի

Գիւղացիներ, տղամարդիկ, կանայք, աշխիւրք, երեխաներ

Գողժողութիւնը կտրաբուում է Գողթնում:

ՊԼՏԿԵՐ ԱՌԱՋԻՆ

Տեսարանը ներկայացնում է եկեղեցու գաւիթը, որը մի բաւական մեծ և պարիսպներով շրջապատւած քարածութիւն է. ծածկւած ճանապարհի երկու կողմից գերեզմաններով: Մուտքի

հոգիք երևում է եկեղեցին իւր գմբէթով: Զանգերը շողանջում են: Գաւիթը լցւում է գիւշացիներով: Կանայք և երեխաներ միանգամայն բացակայում են: Ժողովուրդը տեղաւորւում է գերեզմանաքարերի վրայ: Բազմութիւնը խորանում է ծառերի սուերներում:

ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲ

Ել ում ենք սպասում? Մեր իշխանները
Հիմա ամենքը այստեղ ներկայ են,
Եւ բաւականին ժողովուրդ էլ կայ:

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Խօսքը քոնն է, Սողոմոն, սկսիր:

ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲ (Ժողովուրդին)

Սո՛ւս, մի խանգարէք... Լըռութիւն... Սիմոն,
Հարեաններիդ ասան, մոնջ կենան:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ժողովուրդ, գուցէ ձեզնից շատերը
Դեռ չեն իմանում—ինչի համար ենք
Հաւաքուել այստեղ. և որովհետեւ
Մեր այս ժողովի պարճառը ես եմ,
Ուրեմն խօսքը ինձ է պարկանում:
Ժողովականներ, ես մտադիր եմ
Այստեղ արծարծել մեր գիւղը աղբիւր
Բերելու հարցը:

Ե Ղ Ի Ա

Ախ, օրհնեալ լինի այն օրն ու ժամը,
Երբ մենք ջրբառար աղբիւր կ'ունենանք!

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ջուրը Աստուծոյ այն սուրբ պարգևն է,
Որ անապարդ դրախտի է շինում,
Իսկ եթէ չէ կայ, կանաչ դրախտը

Ամայանում է, անապատ դառնում
 Երեսուն դարի մեղանից առաջ
 Մեր գիւղը այսպէս չոր աւերակ չէր,
 Այլ շէն, շատ շէն էր... Կանաչ, խիտ և զով
 Այգիների մէջ կորած էր գիւղը,
 Եւ մինչեւ կէսօր փայլում էր ցօղը
 Ծաղկանց, թըփերի, մարդերի վըրայ.
 Առաւ էր հունձը և հողի բերքը.
 Եւ ժողովուրդը չըգիտէր կարիք,
 Այլ միշտ գոհ, ուրախ և հաշտ ապրում էր
 Եւ փառաքանում վերին Արարչին.
 Մենք այն ժամանակ աղբիւր ունէինք,
 Այն էլ ինչ աղբիւր... Ախ, այն աստիճան
 Վարար էր ջուրը, որ իր հոսանքում
 Զաղաց էր բանում. և ձեռք էր ստուգում,
 Ով մի հինգ բույս պահում էր մէջը.
 Կըտրում էր խորակ արմազի նըման—
 Այնքան սառն էր նա. նըրա ցալտերը,
 Ինչպէս աշամանդ, փայլփլում էին
 Արևի ամեն մի ճառագայթից,
 Եւ ինչ պարզ էր նա, ինչպէս թափանցիկ.
 Նրա մէջ ողիւզը ծածկւում էր կարծես
 Մարգարիտներով... Այո, ժողովուրդ,
 Մեր գիւղի համար մի անգին գանձ էր
 Այն կաթնաղբիւրի յորդառատ ջուրը,
 Արովհետեւ նա լիացնում էր մեզ,
 Եւ մեր այգիքըն ու անդաստանը!

Ե Ղ Ի Ա

Հն, լաւ աղբիւր էր, ափսոս, փըճացաւ!

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Բայց այսպէս նըստած բոլոր ծերերը
 Անշուշտ յիշում են Տիրոջ պափփքը—

Այն մեծ հեղեղը, որ հիմնադրուած
 Կործանեց տըները, աւերեց այգիք,
 Եւ այն աղբիւրը, որ մինչև այսօր
 Ոչ ոք չը գիտէ, ուր անհնդացաւ—
 Կարծես անդունդը կըլանեց նըրան:
 Հիմա մեր յոյսը մեր գեղակըն է,—
 Բայց միայն Աստուծ գեղակ համարէ,—
 Մեզանից վերեւ քանի գիւղեր կան,
 Որ ըստառում են նըրա ջըրերը,
 Եւ միայն չընչին մասը բաց թողնում
 Դէպի մեր գիւղը... Հերթի պարտաւոր
 Մագում է կելւ, հաշոյանք և ծեծ...
 Եւ ախպէս, ջըրի սակաւութիւնից
 Մեր բարք ու վարքը վայրենանում է:
 Սիրտ է մըղկըրում, երբ մարդ տեսնում է,
 Որ մինչև անգամ մեր ծառերըն էլ,
 Իրանց խընամոլ տէրերի նըման,
 Մարաւից կախ են դըրյում գլուխները
 Եւ կարծես լալիս. մինչև մի կաթիլ
 Զուր հասնի իրանց, շարերը թռում
 Եւ շորանում են...

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Ինչ որ ասում ես,
 Սողոմոն, ճիշտ է և իրաւացի:
 Բայց ինչ կարող ենք շըրա շէմ անել
 Մենք, խեղճ, հասարակ մահկանացուներս?

Մ Ա Ր Ո Ւ Ք

Հէնց այդ է հարցը, ինչպէս Մելքոնը
 Ուղիղ նըկատեց. ինչ անենք շըրա շէմ,
 Երկընքից ջըրեր ցած բերենք ներքեւ—
 Մեր ուժից վեր է: Իսկ դեղինի պակին
 Հորերի ջուրը մեծ մասամբ աղի
 Եւ կամ անպէտք է:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ձեզնից, բարեկամք,
Յանկութիւն լինի, ինձնից—ցոյց տալ ձեզ
Դըրա հընարը,—և մենք կ'ունենանք,
Աստուծով, մի օր հրեղէն աղբիւր!...

ԵՂԻԱ. (նկատելով շուրջը անհանգիստ շշուկ)
Մեղիք, այն կողմում բարձր են խօսում
Եւ խանդարում են:

ՄԵՂԻՔ-ՅԱԿՈԲ

Լուռ կացէք այդտեղ!
Փողովականներ, ուշադրութիւն!...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ինչ պիտի յայտնեմ, ոչ թէ մի օրւայ
Մըրաժողութեան ծընունդ է, այլ շապի
Եւ շապ օրերի: Դուք ինձ շապ անգամ
Տեսած կը լինիք այն քարաժայռի
Մի ծայրին նըստած. և անշուշտ մէկը
Ասած կը լինի. «Մեր Սողոմոնը
Կամ ճըզնաւոր է կամենում Դաւնալ
Եւ կամ ցընդել է, որ այժեամի պէս
Անցնում է օրը ժայռերի դըլխին»:
Բայց ահա այնպեղ, առանձնութեան մէջ,
Ես խորհում էի աղբիւրի մասին:
Եւ բախտաւոր միտք ինձ լուսաւորեց:
Հիմա լըսեցէք: Մեր սարի ետեւ
Կայ մի ապառաժ, որի լանջի վրայ
Երևում է ծերպ, լըրացած լուսնի
Սկաւառակի չափ, որ թըւում էր ինձ
Երբեմն արծւի կամ ուրուրի բոյն:
Բայց հերեւելով ջըրի շիթերին,
Որ ծորում էին ժայռի ճեղքերից,

Եւ, սրտորտի մօտ միախառնելով,
 Վաղում առւի պէս, ես գուշակեցի,
 Որ այնպէս անշուշտ թագնւած է սիրուն
 Աղբիւրի մի ակն: Վըճեցի վերեւ
 Բարձրանալ—իսկոյն կայար ածեցի
 Իմ ցանկութիւնը, ե, մագըցելով,
 Հասայ այն ծերպին եւ, խուռչէ մէջ
 Զըգելով աչքս— ինչ պեսնեմ—մի խոր,
 Գողպորիկ գաւազան, որ բընութիւնը
 Իւր մեծահանճար վարպետի ձեռքով
 Կերպել էր այնպէս, քարաժայռի մէջ,—
 Ծովացած ջուրը այնպէս ջինջ ու սլարզ
 Եւ այնքան պաղուկ, որ կարծես թէ ես
 Կանգնած էի ոչ ջրամբարի մօտ,
 Այլ սառցարանի մուտքի առաջիւ...
 Այնպիսի անուշ եւ անասելի
 Քաղցր զովութիւն վրէժեց երեսիս...
 Ես ըսքանչացայ, սըրտի բերկրութեամբ,
 Գոհութեամբ լըցւած բացականչեցի.
 «Ահա մեր գիւղի իսկական գանձը!
 Սըրա ջրերը մեր գիւղի միջում
 Պէտք է քըչքըչան, սըրա ջրերով
 Մեր գիւղը նորից պիտի կանաչի
 Եւ փարթամանայ!...»

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Ինչ նոր բան է այդ?

Ամեն մի հովիւ, որ ոչխարներին
 Տանում է սարը արածացնելու,
 Քո ասած սառը ջրից խմում է
 Եւ խմացնում իր ոչխարներին:

Մ Ա Ր Ո Ւ Ք

Ինչ? Մոռացել էք ձեր մանկութիւնը?
 Մենք քանի անգամ ուրախ խմբերով

Վազվըվել ենք այն ժայռերի գլխին,
 «Կապուի-ճանկ» ծաղկի ետևից ընկած?
 Եւ քանի՞ անգամ քո ասած ջրով
 Զովացրել ենք մեզ մանուկ հասակում...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Բայց այն ով գիտեր, որ ժայռի կըրճքում
 Կայ սիրուն մի ակն, որ ինչպէս մի մայր
 Իւր անուշ կաթով, կարող է կեանք տալ
 Մեր ամբողջ գիւղին իւր անսպական,
 Անարատ ջրով? Բայց այդ է հարցը
 Այլ հարցը այն է, որ մեր մօտերքում
 Կայ մի աղբերակն, և նրա ջուրը
 Մենք կարող ենք մեր գիւղի մէջ բերել:
 Եւ ահա այդ է իմ առաջարկը,
 Որի համար և այսքան ժողովուրդ
 Խըմբւել է այսօրեղ:

ՄԷԿԸ ԺՈՂՈՎՐԴԻՑ

Հիանալի միտք!

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Ը

Օրհնելի այն մարդու բերանը, որ մեզ
 Այդ միտքը յայտնեց!

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Ը

Երնէկ այն օրին,
 Երբ մեր գիւղի մէջ աղբիւր կը վազի!...

Ե Ղ Ի Ա

Դա կը լինի մի Աստուծոյ ստորգե,
 Որ բաշխում է մեզ սրա արդար ձեռքով:

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Եւ ժողովուրդը արդէն հաւատաց,
 Որ գիւղը մի օր աղբիւր կ'ունենայ!...
 Ծիծաղելի է!... Դուք, միամիտներ,

Ինչ հեշտ հրապուրելի և խաբւել գիտէք!
 Զը լինի թէ շուք կարծեցիք, այստեղ
 Ձեր առջև կանգնած խօսում է մի նոր
 Խիկար-իմաստուն և կամ Սողոմոն,
 Որ Ասուածային պատգամ է յայտնում?
 Հընարը լաւ բան ասելը չէ, ոչ,
 Այլ այն, որ խօսքդ ի կարար ածես!
 Սողոմոնը մեզ առաջարկում է
 Սարի ետեւից ջուր բերել այստեղ.
 Բայց մըրածեցէք—կարելի է այդ?
 Խելքի մօտիկ է?... Ինչպէս? Ուրեմն
 Այս սարը քանդենք? Ժայռերը պոկենք
 Իրանց փեղիւրից?...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ո՛չ, ինչ կարիք կայ
 Սարեր քանդելու, ժայռեր պոկելու?
 Ո՛չ, ես զըրել եմ այն ճանապարհը,
 Որով առւակը, միայն մի քանի
 Պըրտոյս անելով սարի լանջի վրայ,
 Ինչպէս լեռնային սըրլնթաց վըրակ,
 Կայտառ և ուրախ կը վազի ներքև
 Եւ մեր գիւղի մէջ անուշ ձայն կը տալ...

ՄԵԼՔՈՆ (հեղնական ծիծաղով)

Միայն քո գըլխում անուշ ձայն կը տալ,
 Սողոմոն, բայց ոչ մեր գիւղի միջին...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Բարի կամք է պէտք, և յորդ աշխուրդ,
 Ես ասում եմ ձեզ, անուշ ձայն կը տալ
 Մեր գիւղի միջին!...

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Եթէ թոյլ էլ տանք,
 Որ ճանապարհը շու մըրածել ես

Եւ արդէն գիտես, բայց ես քեզ ուրիշ
 Արգելքներ կ'ասեմ: Որտեղից գըպենք
 Մենք պարապ ձեռքեր, որ սեփական դործ,
 Աշխատանք թողած, օրեր, ամիսներ
 Քրտնաթոր բանեն, քանդեն քարափներ,
 Ժողովեն կաշկառ, ճանապարհ հարթեն
 Եւ հողը փորեն?... Ասենք, այդ էլ կայ:
 Բայց ինչպէս գըպենք, ինչպէս հաւարենք
 Մենք այնքան դուժար, ոչ մշակներին
 Եւ նըրանց բոլոր գերդաստաններին
 Յրեր, ամիսներ գուցէ և փարի
 Ապրուստ փանք, պահենք?...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Մենք ամենքըս էլ
 Հերթով կ'աշխատենք. ես առաջինը
 Իմ ձեռքս կ'առնեմ բահը և լինգը.

Ե Ղ Ի Ա

Եւ ես էլ քեզ հեպ:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Մեզ հեպ էլ նոյնպէս
 Ուրիշ շարերը, և կը սկսի եռալ
 Մեր աշխատանքը... Մեծ գուժար պէպք չէ:
 Ամենաշարը, ամենաշարը
 Մի չորս-հինգ հազար, և արդէն գործը
 Գըլուխ եկած է...

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Օ, չորս-հինգ հազար!
 Հէնց այդ էր պակաս մեր աղքատ և խեղճ
 Այս ժողովըրդին! Ինչ հեշտ է ասել —
 «Մի չորս-հինգ հազար!»... Առանց այն էլ մեր
 Այնքան չարչարանքն ու այնքան գուժար

Ի Դերեւ ելաւ... Չուր փորձեր արինք
Մեր շին աշրիւրը մի կարգի բերել,
Նորից ջուր հանել, բայց Դուք հօ տեսաք,
Որ ոչինչ չ'ընկաւ մեր ձեռը, ոչինչ!...
Այդպէս կը լինի և հէնց այս անգամ!

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Փողը թող լինի ունեւորներից,
Իսկ աշխատանքը — չունեւորներից!

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Ես սար ու քարում շաղ տալու համար
Աւելորդ մի հայր կոպէկ էլ չ'ունիմ!

Մ Ա Ր Ո Ւ Ք

Ես և ըս,—ինչպէս Մեկքոնն ասաց:

ՄԷԿԸ ԺՈՂՈՎՐԴԻՅ

Եթէ այսպէս է ասում հարուստը,
Ել ինչ կարող է ասել աղքատը?

ՍՈՂՈՄՈՆ

Մեկքոն, Դու արի, մի՛ հակառակելի.
Տես — քեզ է նայում այս ժողովուրդը.

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Ո՛չ, ժողովուրդը ինքը խելք ունի.
Եթէ ուզում է, կարող է և տալ
Համաձայնութիւն. և այն ժամանակ
Ես կը մնամ մենակ — ամենից յիմար
Եւ կամ ամենից խելօքը այստեղ:

Մ Ա Ր Ո Ւ Ք

Աւելի լաւ է, ձայներ հաւաքենք:

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Լաւ, հաւաքեցէք:

ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲ

Ժողովուրդ, թող նա,
 Ով համաձայն է Սողոմոնի հետ,
 Վեր կենաց տեղից. ով հակառակ է,
 Թող նըստած մընայ!

(Ժողովուրդը նստած է մեռած Ոմանք վեր են կենում և էլի նստում. Ոտի վրայ են միայն կշիռ, Ռափայէլը և որա ընկերները):

ՄԵԼԻՔՈՆ (հպարտ)

(Վեր է կենում) Հիմա ամեն մարդ կարող է գընալ
 Իր բանին գործին:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ե՛հ, Աստուած ձեզ հետ!

Գընացէք!... Ես էլ,—թող վրկայ լինի
 Ահա այն խաչը գըմբեթի ծայրին,
 Գընում եմ մենակ իրազործելու
 Իմ այս հանրաշահ ձեռնարկութիւնը,
 Այն երևելի և ազնիւ գործը,
 Որից շուք այդքան փոքըրհոգութեամբ
 Հըրաժարեցիք... Այսուհետ չը կայ
 Ինձ համար շուկայ, այլ հողս և հանդիս.
 Այսուհետ բահն է իմ գտաւազանը,
 Իմ ալբիւրըն է իմ խօսակիցը,
 Օրնիբուն պիտի քրքրնաջան բանեմ
 Իմ ձեռքով վարձած մըշակներին հետ.
 Իմ ունեցածը պիտի վեր գընեմ,
 Պիտի չը մեռնեմ մինչև այն օրը,
 Երբ ծըրազիրըս յանգած կը լինի
 Բարի վախճանի!... Իսկ նա, որ այսպիսի
 Ծաղրելով ծաղրեց իմ առաջարկը
 Եւ ձեր բարիքին խոչընդոտ եղաւ,
 Թող չը մոռանայ այս օրւայ օրը!...
 Աս մարգարէ չեմ, բայց հաւատացէք
 Իմ գուշակութեան,—կը գայ ժամանակ,

Եւ մեր գիւղի մէջ, ձեր աչքի առաջ,
Իմ ջինջ աղբիւրը քաղցր ձայն կը փայ,
Եւ,—վրսփահ եմ ես,—շուք բոլորը էլ
Կը մըստաբերէք այս օրւայ օրը!... (Գնում է):

ՌԱՓԱՅԵԼ (հեղեղով հօրը)

Հայր, շու մենակ չես! Ես էլ քեզ հետ եմ!

ԵՂԻԱ (հեղեղով Սողոմոնին)

Ես էլ, Սողոմոն, քո օգնականն եմ:

Վ ա ը ա զ ո յ ը :

ՊԱՏԿԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՓՈՂՈՅ: ՄԵԼԹՈՆԻ ՏԱՆ ՄՕՏ

(Երևում են երկու գեղջուկ)

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Այս գիշերւանից եկեղեցու մէջ
Կը սկսւի հըսկում: Թո՛ղ ժողովուրդը
Ջերմեռանդ սըրտով հաւաքւի մէկփեղ
Եւ ծունկ խոնարհած սեղանի առաջ,
Սուգ անեն, ողբան և արդասւազին
Աշօթեն. փեսնենք, դուցէ Տէր Աստուած
Մեղքանայ և մեզ փայ առաք անձրեւ...

2-րդ ԳԵՂՋՈՒԿ

Բայց նայ՛ր այնփեղ: Տես, սարի գլխից
Ինչ ծանր-ծանր բարձրանում է սի.
Բըլրաչափ մի ամպ:

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Այդպէս պատահեց

Եւ երէկ, ուղիղ այս ժամանակիս.

Երևաց մի ամպ, մի կայծակ խրվեց,
Մի անգամ զոռաց, և առանց մի հասարակ
կաթիլ անձրևի կըրկին ևս քաշեց
եւ ցըրիւ եկաւ :

2-րդ ԳԵՂՋՈՒԿ

Ո՛չ, կամաց կամաց
Մեծանում է նա, և հորիզոնը
Մըթնում է արդէն... Մի, թէ Աստուծոյ
Ողորմութիւնը շուտ վերայ հասնէր!...
Եթէ ոչ, ահա երկու ամիս է,
Երկինքը բարձրից կըրակ է թափում,
Այլում, խանձում է վարուցանք, ծառեր,
Բայց շէշի համար զոնէ մի անգամ
Այսքան ժամանակ մի կաթիլ չ'ընկաւ...

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Անէրութիւնը երբ որ բռն շրջեց
Ժողովրդի մէջ, Աստուծ էլ նրանից
Երես կը դարձնի...

2-րդ ԳԵՂՋՈՒԿ

Այս ինչ պատիժ էր,
Արարիչ Աստուծ, որ դու մեզ տուիր!
Փճացաւ աչքիս և անդաստանըս!
Ի՞նչու իմ խոփը պատուեց արգաւանդ
Իմ արտի կուրծքը. ի՞նչու եղներըս
Քրտնաթոր եղան ինձ հեպ միասին,
Արեգակի տակ հլու տանելով
Գութանի լուծը. հազիւ մի կանգուն
Բարձրացաւ հասկը, ջրրի պապակից
Նըրա հասակը շուտով կանգ առաւ,
Հացահատիկը չորացած մընաց...
Զորացաւ թթի իմ ծառատունկը,
Որ միւս գարնան տերեւ պիտի տար

Շերամիս համար. Դեղնեց իմ վազը,
 Եւ վրդիւր ճիւղը հազիւ է պահում
 Անհիւթ ծիթերը... Այգին այլ ևս
 Այգու տեսք չ'ունի. աշնան սկզբում,
 Տերեւթափին աւելի ուրախ,
 Աւելի սիրուն է լինում այգին.
 Ծառերը տըխուր, գըլուխները կախ,
 Փռչիով պարած՝ կարծես թմրում են...
 Մինչև իսկ հողը՝ կոշտացած և չոր
 Ճաքեճաք եղած՝ հազար բերանով
 Կարծես վերեւից անձրև է հայցում...

1-ին Գեղ.ՋՈՒԿ

Ինչ ես լաց լինում, եղբայր. իմըս էլ
 Քոնից պակաս չէ. Ասուած ոչորմած
 Եւ բարեգութ է. եթէ նա չ'անսայ
 Մեր աղաչանքին, մեր արդար մանկանց
 Ձայնը կը հասնի Ամենաբարձրին:
 Յոյսըդ մի՛ կըտրիր... Տեսար? Կայծակ էր!...

2-րդ Գեղ.ՋՈՒԿ (խուլ որդուում)

(Գլխարկները հանում, երեսները խաչ են անում)
 Բարերար Ասուած!...

1-ին Գեղ.ՋՈՒԿ

Նա քեզ ասում եմ,
 Յոյսըդ մի՛ կըտրիր. հըս'ումը չ'եղած,
 Մեզ լըսեց Ասուած, և սուրբ Յակոբայ
 Ալբիւրից բերած ջուրը, թափորը
 Ջուր տեղը չ'անցաւ: Նախավըկայի
 Սուրբ աջըն էլ մեզ օգնական եղաւ...

2-րդ Գեղ.ՋՈՒԿ (կրկին կայծակ և որդուում)

Մեռնեմ այդ ձայնին, զօրաւոր երկինք!
 Դէ հիմա թափիր, հիմա վեր ածո՛ւ

Առաջ անձրեւը... (կրկին կաջակ և որոր)

Քամի բարձրացաւ.

Ահա երեսիս մի կաթիլ ընկաւ.

Փառքը շապ, Ասուած!...

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Ահա մէկըն էլ

Պժ ձեռքիս ընկաւ... (որորը և կաջակը լաճախակի)

2-րդ ԳԵՂՋՈՒԿ

Նայիր—ինչ արագ

Պալիս են այս կողմ սե-սե թըխպերը...

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Ինչ մթնեց օրը!

2-րդ ԳԵՂՋՈՒԿ

Ծիծեռնակները

-ձշալով ինչպէս կ'սրում են օդը!...

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Բացք լնչ մեզ, եթէ այս խելառ քամին

Ամպերը քըշի... (որորումը զնալով թուլանում է)

2-րդ ԳԵՂՋՈՒԿ

Հէնց այդպէս էլ է...

Արագ գալիս են և արագ անցնում,

Նէ այսքան կաջակ—որորումըքից յետոյ,

Ախ, անդուծ ամպեր, միթէ միմիայն

Երկու հապ կաթիլ մեզ բաժին ընկաւ?...

Նստիւիք հանդից երբ տուն է գալիս,

Այն կովը, որի կուրծքը շապ է լի,

Վաթը չի պահում, կաթկաթում է նա,

Հողը թաց անում, մինչեւ տեղ հասնի...

Իսկ այս ամպերը, որոնց ջըրերով

Ծովը կ'ընցէր և գետ կը վազէր,
Այսքան անողոք և այսչափ ժըլտով...

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Գընանք, բարեկամ՝ Խնչպէս էլ լինի,
Անձրև պիտի գայ: Եթէ ոչ այսօր,
Վաղը անպարճան:

2-րդ ԳԵՂՋՈՒԿ

Քո բերնի խօսքը
Թո՛ղ Աստուած լըսի:—Արի, ասում եմ,
Այսպէս ման գալով բարձրանանք վերև,
Ուր Սողոմոնի մարդիկ օրն ի բուն,
Բոլոր յոյսերը Սարժուկ կապած՝
Աշխարհի զործը առաջ են տանում:

1-ին ԳԵՂՋՈՒԿ

Բայց թէ յաճող եց, խորտովանք լինի,
Բերած աշխարհը մեծ բան կը տեսնի,
Մի այսչափ յըժևար և վաղ յամանակ.
Երբ եօթ շարաթ է երկինքը կապած՝
Անձրև չի ջօղում... Ուզում ես, գընանք:
(Գնում են).

ԵՐԵՒՈՅԹ II

ՌԱՓԱՅԷԼ. ՅՍԱՆ (լուսամուտի մօտ)

Օ Ս Ա Ն

Ռափայէլ?...

ՌԱՓԱՅԷԼ

Յսան?... Այդտեղ ես, ջանքս?
Կարօտից մեռալ, մինչև քեզ տեսնեմ:

Օ Ս Ա Ն

Ռափայէլ, գիտես, հայրըս գալիս է
Օտարութիւնից: Այսօր նամակ կար:

Ռ Ա Փ Ա Յ Է Լ

Հայրը՞ զալիս է? Ինչ կայ որ? Թո՛ղ գայ:
Ինչ լինելու է, թող շուտով լինի:
Հայրը՞ Դանակը մեր բըկին Դըրած՝
Ոչ մորթում է մեզ և ոչ բաց թողնում:
Եւ երկուսըս էլ, երկու մոմի պէս,
Վառւում-հալւում ենք սիրոյ կըրակից: .

Օ Ս Ա Ն

Ա՛խ, իմ Ռափայէլ, ինչ կ'անենք, թէ մեզ
Միմեանցից բաժնեն?...

Ռ Ա Փ Ա Յ Է Լ

Միմեանցից բաժնեն?

Ինչպէս այդ խօսքը թըրցրիր բերնիցը?
Ով ուզու է միմեանցից բաժնել,
Գըլլից ձեռք քաշած մարդ պիտի լինի:
Թո՛ղ առաջ զընայ քահանայի մօտ
Հաղորդի, յետոյ .. Բաց ձէ, Օսան ջան,
Զեն համարձակ իլ! Հայրը՞ էլ գիտէ
Եւ ամեն մէկը լաւ իմանում է,
Որ Սողոմոնի որդու գընդակը
Հասնում է ուղիղ իւր նըպաստակին,
Եւ Ռափայէլի ձեռքից չեն պըրծնում
Նոցն իսկ օղի մէջ թըռչող ագռաւը,
Յինը և բազէն... Ո՛չ, Դու իմըս ես,
Հոգուս հարորը!... Աշխարհի աչքը
Թող քեզ վրայ լինի—միւսնոցն է:
Օսանի պէրը և տիրականը
Ռափայէլըն է!...

Օ Ս Ա Ն

Ջան, ջան, Ռափայէլ!...

Դու ես իմ պէրը և տիրականը,
Սիրտ ու ջիւեարս և իմ մութազըս!

Ռ Ա Փ Ա Յ Է Լ,

Ով մի ծուռ աչքով քեզ վրայ նայի,
 Ես նրա ծուխը վեր կը բարձրացնեմ!

Օ Ս Ա Ն

Երնէկ, Ռափայէլ, հայրըս, զայ թէ չէ,
 Քո հօր հեզ հաշտեն...

Ռ Ա Փ Ա Յ Է Լ,

Կը հաշտեն, Օսան,
 Մի օր կը հաշտեն! Եւ, եթէ միայն
 Մեր հայրերը մեր բարին են ուղում,
 Զեռք ձեռքի կը ստան և կ'օրհնեն որդոց!
 Այդ յոյսըն է, որ ինձ կեանք է ստիպ
 Եւ վառ է պահում բոլոր եռանդըս,
 Եւ առաւօտից մինչև երեկոյ
 Սրեում տըքնել և աշխատելը
 Մանրը չէ թըւում...

Օ Ս Ա Ն

Անցեալ տարւանից մինչև այս ամառ
 Ինչքան ոյժ, ինչքան աշխատանք չըրիք
 Աղբիւրի վրայ... Երնէկ իմանամ
 Ռափայէլ, զոնէ, ձեր այդքան երկար
 Չարարանքից յետ, դալու է աղբիւր,
 Թէ ձեր աշխատանք և յոյս—բոլորը
 Զուր է կորելու...

Ռ Ա Փ Ա Յ Է Լ,

Ո՛հ, Օսան ջան, ո՛հ!

Մինչև մի ամիս, Աստած յաջողի.
 Գիւղում այնպիսի աղբիւր քըշքըշայ,
 Որ քո հրեշտակի չըքնալ պատկերը
 Նրա երեսին լոյս տայ և շողայ...
 Աղբիւր եմ ասում, Օսան ջան, աղբիւր,

Որ նըրա ամեն մի կաթիլ ջուրը
նոյնքան սրտի, մաքուր, անարատ լինի,
Որքան մեր սէրը!...

Օ Ս Ա Ն

Երնէկ այն օրին!...

ՌԱՓԱՅԷԼ (նկատելով հօրը)

Հայրըս դալիս է, Օսան ջան...

Օ Ս Ա Ն

Գընա,

Որ քեզ չը տեսնի մեր սրտի մօտ կանգնած...

Այն աչք ծաղիկը, Ռափայէլ, ահա

Համբուրում եմ ես—դու էլ համբուրիր.

(Զգում է մի ծաղիկ, որ Ռափայէլը վերցնում է, համբուրում և
հոր քաշում).

ԵՐԵՒՈՅԹ III

ՍՈՂՈՄՈՆ, ՌԱՓԱՅԷԼ

ՌԱՓԱՅԷԼ

Հայրիկ, որդիար ես? Ինչու ես որնքում?

ՍՈՂՈՄՈՆ

(Մտախոհ) Վաղը... աղբիւրի... շէնքսն ենք գցում (Գնում է կրթ-
նած Ռափայէլին).

ՊԱՏԿԵՐ ԵՐՐՈՐԴ

(Գիւղի մէջ մի ընդարձակ հրապարակ, որի ծակաւորն երևում
է փոքրիկ մատուռի չափ մի նոր կամարածե շէնքս: Զորակից ջուրը
թափւում է քարէ աւազանի մէջ, Աւազանի մօտ՝ սրբատաշ վէմի
վրայ նստած է Սողոմոնը, ձեռքին բռնած մի արծաթեայ դաւաթ:
Քաղմութիւնը գնալով սուտարանում է: Գիւղացիները՝ մեծ ու փոքր,
սղախ-աղջիկ, մարդիկ և կանայք—սոսաւորն սրամաքութեան մէջ

են, ուրախ զւարթ: Իւրաքանչիւրը հազած է իւր ունեցած լաւ զգեստը: Հասարակութիւնը խորանում է աւելի աղբիւրի շուրջը: Միմեանց հետ աշխոյժ խօսում են, ցոյց են տալիս շէպի աղբիւրը: Սոշումնի վրայ և կարծես գոհութեամբ ձեռքները վեր բարձրացնում շէպի երկինքը: Խառը շշուկի միջից պարզ որոշում է աւազանի մէջ թափուղ ջրի ձայնը:

Առաջին պատկերի և այս երրորդի միջև անցել է մօտ մի տարի ժամանակամիջոց):

Ե Ղ Ի Ա

Նայիր, Սոշումն, տես ամբողջ զիւշը
Խմբւում է աչտեղ, քո աղբիւրի շուրջ.
Եւ հրապարակը նրման է պէսպէս
Ծաղկունքով պըճնւած մի շաշտավայրի.
Կարծես թէ այսօր Կարմիր-Կիւրակի
Կա՛մ Վարդավառ է: Ուր որ նայում եմ,
Ամենքի շէպին տեսնում եմ անհուն
Գոհունակութիւն. ամենքի սիրտը
Լըցւած է սիրով և երախտիքով.
Իւրաքանչիւրը, անունըդ տալիս,
Պարկառանք է զգում իւր հոգու խորքում:
Այն երկարատե նեղութիւնները,
Որ շուրջանձդ առար այս անապական
Աղբիւրի համար, մի ծերի ոցժից
Վեր էին թըւում. բաց շուրջ, Սոշումն,
Ձինւած եռանդով և փոկունութեամբ,
Յաշիւեցի բոլոր խոշընդօրներին
Եւ իմաստունի հեռադիտութեամբ
Այս ուրախ օրը մարգարէացար.

(Յօց տալով շէպի աղբիւրը)

Եւ ահաւասիկ բոլոր տըքնութեանց
Քաշցրիկ վաստակը, բոլոր յոյսերիդ
Քարի վախճանը...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Եղիա, ես սըրպանց

Շընորհակալ եմ, որ բարեկամիդ
 Մենակ չը թողիր այն օր, երբ այսպեղ
 Աղբիւր հանելու իմ առաջարկը
 Ոչ ոք չ'ընդունեց և մինչև անգամ
 Ինձ ցընդամիտ կարծեցին ոմանք...
 Դու էիր, որ իմ աջ թևըս եղար
 Աշխարանքներիս բոլոր ժամանակ:
 Երբ մարդ մենակ է, յուսահարուում է,
 Երբ ընկեր ունի, ծանրը բեռն է
 Թեթևանում է...

Առ, քեզ է վաչել ամենից առաջ
 Այս անմահական պարզ ջրից խըմել:
 (Առաջարկում է նրան արծաթեալ թասով ջուրը, որ նա
 վերցնում խմում է):

Ե Ղ Ի Ա

Սողոմոն, ահա այս գործի համար
 Համարեա ոչինչ չը խընայեցիր.
 Ոչ պարիք, ոչ գոյք, ոչ հանգըստութիւն:
 Բացց այնպիսի վարձ դու վաստակեցիր,
 Որ փոխարինել նըրան չէ կարող
 Աշխարհում ոչինչ—համագիւղացոց
 Անսահման սէր և իւր յարգանքը:
 Սրհնեալ լինի քո բարի անունը
 Եւ թող յաւիտեան անմոռաց մընայ
 Բոլորիս սըրպում՝ սերընդից սերունդ
 Եւ որդոց որդի! (Եր է քաշուում և տեղ է դալիս մի այլ ձե-
 րունու, որ մօտենում է Սողոմոնին երկու թուռիկների հետ):

Ծ Ե Ր Ո Ի Ն Ի

Սողոմոն, մեզ էլ
 Արժանացրո՛ւ քո անապական
 Աղբիւրի ջրին.

1-ին ԹՈՒՆԻԿ

Ինձ էլ, պատ!

2-րդ ԹՈՒՆԻԿ

Ինձ էլ!

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Այո, առաջ ձեզ, առաջ ձեզ կը պամ,

Փոքրիկ մանուկներ. առաջ երեսան

Պիտի յաղեցնի ծարաւը, յեպոյ

Միայն ծեր մարդը: Խըմեցէք, որդիք.

(Առաջարկում է: Երեսաները խմում են).
Ինչպէս է?

1-ին ԹՈՒՆԻԿ

Շապ լաւ:

2-րդ ԹՈՒՆԻԿ

Սառցի նըման է.

Արամըս առաւ:

ԾԵՐՈՒՆԻ (Խռնիկին)

Հիմա պալեցէք այս պապի ձեռքը.

Նա է ձեզ համար այս ջուրը բերել:

(Երեսաները համբուրում են Սուրբմանի ձեռքը, և նա
օրհնում է նրանց):

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ապրէք, լաւ ապրէք և երկար ապրէք:

Աստուած օրհնի ձեզ, փոքրիկ մանուկներ!

Սարի եպիսկոպոս այս քաղցր ջուրը

Ձեզ նըմանների համար եմ բերել,

Որ շուք վայելէք, աճէք, մեծանաք

Եւ խելօք, առողջ դաւաններ լինիք.

Իսկ մենք, ծերերըս, մեր տեղը շուրտով

Ձեզ կը պանք, այն: Այսօր չէ վաղը—

Այդ Ասպուած գիտէ—ինձ գերեզմանը

Իւր ծոցը կ'առնի և, ան, այլ ևրս

(Զգացւած) Զը պիտի լըսեմ ազիզ աղբիւրիս

Այս քաղցր ձայնի, այս կըլկըլոցը...

Բայց շուք, որշիքս, որ շեռ շապ երկար

Պիտի սքանաք այս աղբիւրի վրայ,

Ինձ չը մոռանաք, այլ ամեն անգամ,

Երբ կը գաք այսպեւ, ձեր այրած սիրտը

Զովացընելու, ինձ միշտ կը յիշէք,

Ողորմի կը փաք ծեր Սողոմոնին...

(Մերումն) Ալեհր, շու էլ սըրա համը փես

Եւ ասմ, եթէ մըրաբերում ես.

Ինչպէս էր մեր Հին-աղբիւրի ջուրը,

Եւ ինչպէս է սա? (Մերումնին խմում է, հրճանքով գլուխը
չարժում և մի պահ լուռ մնում):

Մ Ե Ր Ո Ւ Ն Ի Ն

Մեր Հին-աղբիւրը

Ունէր գովելի և պապւական ջուր:

Պարզ էր նա, ինչպէս հալած մարդարի,

Կաթնահամ, սառը... Բայց թող ջուրս աչքով

Կուրանամ,—եթէ ետ չեմ սովորել

Լաւըն ու վապը իրարից ջոկել—

Սա—ուրիշ բան է!

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ես էլ կարծում եմ,

Սա—ուրիշ բան է!

Մ Ե Ր Ո Ւ Ն Ի

Լոյս շառնայ հացրդ,

Սողոմոն. նա էլ քեզ պէս մեր գիւղի

Բարերարըն էր. նա հին կոմուրջը

Վերանորոգեց, շու Հին-աղբիւրը:

Զեր անունները թող անջընջելի

Մընոն յաւիտեան ամենքիս սըրբում՝

(Յերունին քաշում է մի կողմ, և առաջ է գալիս մի երի-
րասարդ գիւշացի)։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

Սողոմոն՝ ապեր, այս երիրասարդ
Խըմբի կոշմից եմ շընորհաւորում,
Դու մեր քոլորի բարի հայրըն ես,
Մեր սիրելին ես։ Այս աղնիւ դործով
Մեզ համբերութեան և աշխատանքի
Օրինակ տըւիր։ Դու բարձրացըրիր
Մեր հոգին, մեր մէջ հռանդ վառեցիր,
Եւ վըսեմ դործի անհուն տենչանքով
Լի է մեր հոգին։ Տղերք, երկար կեանք
Եւ երջանկութիւն մաշթենք մեր հօրը
Եւ «կեցցէ» կանչենք!...

(Երիրասարդները կեցցենքով լցնում են օդը)։

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ապրէք, որդիքս։

Տայ Ասուած, որ այս մաքուր աղբիւրը
Սէր և հաշտութիւն բերի մեր գիւղին!
Այս առաք ջըրով մենք կը լիանանք,
Եւ մինչև անգամ մեր այգիներին
Բաժին կը հասնի։ Եթէ այսուհետ
Կապւի երկինքը, և անձրև չը գայ —
Ել առաջւայ պէս չենք մընալ անձար.
Այս ցուրտ հեղուկը կը զովացընի
Մեր պարպէզների ծառըն ու թուփը,
Կանաչ մարգերի հորաւէտ խորը
Եւ բուրաստանը... Կը կենդանանայ
Կըրկին մեր գիւղը, կը գեղեցկանայ
Փարթամ կանաչով ու ծաղիկներով,
Եւ պարարտ հողը կը բեղմնաւորւի
Ասործոյ տըւած իւր բարիքներով

Ի վայելումնն և ի բերկրութիւն
 Մեր ժողովրդի... Բայց լաւ լըսեցէք
 Իմ այս կըպակը, որ ես թողնում եմ
 Ձեզ ջահէններիդ: Դուք այս աշբիւրը
 Աչքի լոյսի պէս պիտի փայտայէք
 Եւ այնպէս հոգաք, որ մի մարաչափ
 Ձը պակսի ջուրը, շաւերւի շէնքսը,
 Եւ շրջակայքը չը խոպանանայ,
 Այլ այսպէս ահա գիշեր և ցերեկ
 Քաղցր քնքնայ և ուրախացնի!...
 Օ, հաւատացէք, բարի կամք է պէտք,
 Եւ ժամանկով, ես ձեզ ասում եմ,
 Նոյն իսկ այս րեշը, որ այժմ մի չոր
 Տարածութիւն է, մի կանաչ, սիրուն
 Պարպէզ կը դառնայ, և սաղարթագեղ
 Սօսնիկների դիւրեկան և թանձր
 Ըսրենքների մէջ պարուրւած կը մնայ
 Օրհնեալ աշբիւրը և իւր մարգարտայ
 Սառը ցայտերով կը սըփռի իւր շուրջ
 Անուշ զովութիւն, և թըռչունների
 Աշխոյժ խրմբերը ծառատրանի մէջ
 Ուրախ երգելով ձայն ձայնի կը պան
 Այստեղ օրնիբուն, վաղ առաւօտից
 Մինչև վերջալոյս...

ՆՐԻՏԱՍԱՐԴ

Մեր պարպը լինի
 Կարարել, ինչ որ մեզ կըպակում ես:

ՍՈՂՈՄՈՆ (նկատելով մի աշուղի)

Դու էլ այտեղ ես, մեր աշուղ Թւան?
 Այս ուր էիր դու այսքան ժամանակ?
 Որտեղ էր, ասա, սաղըդ ձէն րալիս?

Ա Շ Ո Ւ Ղ

Գիւշէ գիւշ ընկած ման էի դալիս,
 Հեռու փեղում էր սազըս ձէն փալխ:
 Մի օր վաթանըս մըրաբերեցի
 Ու եկայ սըրփիս կարօցն տունեմ:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ծընընդավայրը քաշցր է լինում,
 Երբ շափ ես մընում օտարութեան մէջ:

Ա Շ Ո Ւ Ղ

Բայց մանաւանդ աչք ծընընդավայրը
 Որ ունի երկու աննըման աղբիւր:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ինչպէս հասկանանք մենք քո ասածը?
 Դու աշուշ ես և սիրում ես խօսել
 Հանելուկներով: Բայց մենք հասարակ
 Մարդիկ ենք, մեզ հետ պէտք է պարզ խօսել:

Ա Շ Ո Ւ Ղ

Թէև աչքովըս ոչինչ չեմ տեսնում,
 Բայց ականջովըս պարզ լլսում եմ ես
 Երկու կըլքէ՞ղ աղբիւրի ձայնը...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Նոր փաշեր ունիս, աշուշ, թէ էլի
 Հին երգերըդ ես ամեն փեղ կըրկնում?

Ա Շ Ո Ւ Ղ

Թէ հրաման կը փաստ...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Աստ, լլսում եմք:

ԱՇՈՒՂ (ածոււմ է սաղը և երգում)

«Աղբիւրն եկաւ քըշքըշալով
Գիւղի միջում ձէն տըւեց.
Այն, ջան աղբիւր, զիլալ աղբիւր.
Մեռած գիւղին կեանք տըւեց:

Քեզ չաւիրեան փառք ու պապիւ,
Մեր աչքի լուս Սողոմոն:

Եղեմական անուշ ջուրը
Դէմ էր առել ժէս քարին.
Իմաստունը հընար գըրաւ,
Ճամբա բացաւ աղբիւրին:
Քեզ երկար կեանք, կարմիր արեւ,
Մեր աչքի լուս Սողոմոն:

Օրը բացեց, ջան իմ վաթան,
Հինաց ծաղկիր, կանաչիր.
Ջուրըն եկաւ անմահական—
Քեզ հալալ է—վաչկիւր:
Փրհնեալ լինի լիշարակըդ,
Մեր աչքի լուս Սողոմոն:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Աշուղը նա է, ով ժողովրդի
Սըրբից է խօսում, ում ձեռքի սաղը
Ժողովրդի հեղ ուրախանում է
Եւ լաց է լինում ժողովրդի հեղ:
Դէհ, առ ջուրը անմահական.
Քեզ հալալ է—վաչկիւր:

(Աշուղը վերցնում է թասը և խմում: Առաջ են դալիս մի քանի հա-
տակաւոր կանաչք երեսմաների հեղ: Սողոմոնը բոլորին ջուր է տալիս: Մի
պահ, բացի հոսու ջրի ձախնից, ուրիշ ձախ չէ լսւում: Քիչ լեզուք երևում
է ՄԵԼՔՈՆԸ, ՕՍԱՆԻ և միւս որդեց հեղ: Նա վարանման մէջ է. ԴՔԼԱ-
րանում է վճռական քալ անել. վերջապէս բարի զգացմունքը չալթում է,
և նա գրկաբաց ներսում է Սողոմոնի գիրկը, որը զգացւում է հակառա-

կորդի խոնարհութիւնից և մեծանոգութեամբ անշուք է նրան (ուր կրճքին):

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Դու ինձ ներում ես, Սողոմոն? ասա:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Անցածը անցաւ... Ձեռք ձեռքի խրփենք,
Իրար հետ հաշուենք!

ՄԵԼՔՈՆ (ձեռքը խփելով նրա ձեռքին)

Հաշուենք, Սողոմոն,
Եւ այսուհետեւ մինչեւ գերեզման
Բարեկամ լինինք! Դու ինձ յաղթեցիր:
Ոչ, չը յաղթեցիր, այլ ուղնչացիր,
Եւ ես ամօթով մընացի քեզ մօր
Եւ գիւղամիջում...

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ես ասում էի,
Որ կը դաչ մի օր, և իմ աշբիւրը
Անուշ ձայն կը կոչէ... Այն օրը եկաւ:
(Առաջարկում է թասը) Առ և համը պես. հրաշալի ջուր է:

ՄԵԼՔՈՆ (խմելով)

Անմահական ջուր սրբան են ասում,
Որովհետեւ սա մարդու կեանքի վրայ
Մի քանի տարի կ'աւելացնի—
Բարեկամ, հիմա լըսիր ինչ կ'ասեմ:
Եթէ հաշուում եմք, պէտք է լաւ հաշուենք:
Ինձ էլ և քեզ էլ շատ լաւ յայտնի է,
Որ մեր պատճառով մեր խեղճ օրդիքը,
Որ իրար այնքան մօր էին սրբալով,
Միմեանցից հեռու, մոլորւածի պէս,
Դուրսնեք կախ, ձեռները ծոցում,
Միշտ իրար կարօտն էին քաշում:

Թող ձեռք ձեռքի տան և հայրերի պէս
Միմեանց հեզ հաշուեն:

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Մեկքոն, իմ սըրտից
Դու ջուր խըմեցիր: Լեզու ծայրին էր,
Ինչ որ ասացիր: Մօտ եկ, Ռափայէլ!

Մ Ե Լ Ք Ո Ն

Օտան, մօտեցիր:
(Ռափայէլը, որ կանգնած էր մի տեղ և աչքը Ստանուց չէր հեռաց-
նում, ուրախ առաջ է գալիս, նոյնպէս և Օտանը, որը կարմրում է և աչ-
քերը ցած պահում):

Ս Ո Ղ Ո Մ Ո Ն

Ձեռք ձեռքի տուէք, սիրելի որդիք,
Եւ հանգըստացէք հողով ու սըրտով.
Ել սըրանից չիտ ձեզ ոչ ոք, ոչինչ
Ձի համարձակիլ միմեանցից բաժնել:
Տեսնում էք Դուք այս մաքուր աղբիւրը?
Սա, հաւատացէք, ինձ շատ թանկ նըստեց.
Խըլեց ինձանից իմ այս ծերութեան
Ոյժերի վերջին մընացորդն էլ.
Կեանքիս ընթացքում, սե օրւոյ համար,
Քանի՞ ժամ ունէի աւնըշան, համեստ
Մի կարողութիւն, այն էլ կըլանեց.
Եւ մինչև անգամ, հաւատացէք ինձ,
Ձեր հարստիքի հանդիսի համար
Ոչինչ չը մընաց... Բայց ահա այսօր
Իմ երջանկութեան գազաթին հասաց,
Եւ փառք եմ տալիս ես քեզ, Արարիչ,
Որ արժանացրիր ինձ մի այսպիսի
Բախտաւորութեան! Կայ աւելի մեծ
Վարձաւորութիւն, քան այն վիճակը,
Երբ մարդ, հասնելով իւր նըպատակին,

Շըրջապատուած է ընդհանուր սիրով?
 Բայց նամանաւանդ ցընծում է հոգիս,
 Որ իմ զըքնու թեանց քաղցրիկ պըտուշը
 Դարձաւ հաշուութեան և սիրոյ ալբիւր,
 Այո, հաշուութեան և սիրոյ ալբիւր...
 Դէ՛հ, օրհնեալ լինիք, իմ անգին որդիք!

ՄԵԼԻՈՆ (օրհնում է)

Օրհնում եմ և ես, սիրելի որդիք,
 Դու էլ, Տէր Աստուծոյ, վերեւից օրհնիր.
 Թող սըրանց սէրը, որ այսքան ջերմ է,
 Այսպէս էլ մընայ նաեւ մինչև վերջ!
 (Ռափայէլի ընկերները հռուս են կանչում)

Վ Ե Ր Ջ

Փարս. 1900 թ. ապրիլի 14.

Յ Ո Ւ Ն Օ Ն

ՊԵՐՃ ՊՈՇԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն ¹)

ԺԵ.

Մի հանգամանք մենք անուշադիր թողինք պատմուածքիս նախընթաց գլխումը, որը սակայն մթութիւններ պարզելու համար ներկայումս անհրաժեշտ է:

Ահա՛ բէգի վրանները տուած էին Քաջալ թափա կոչուած բլրի սպորտորում: Վրանների շաներն ուղղակի նայում էին շէպի հիւսիսից հարաւ ընկած մի ձորահովտի: Ձորակի արեւելեան թմբին, ճիշդ Ահա՛ բէգի վրաններին հանդիպակաց կարգով անկոտուած էին համայնքի վրանները:

Այս մի բացառական դիրք չէր տեղադրութեանն յարմարացրած: Այսպէս էր ամեն տեղ ընդունուած կարգը: Էլքէզու վրանները սովորաբար տնկուում են բարձրավանդակների վերայ՝ հայեացքն ուղղած շէպի ցած տրուած վրանները, որոնց ներքոյ պատասպարուում են Էլքէզու հովանաւորութեան տակ գտնուած ժողովուրդը:

Ուզում եմ ասել, թէ մենք մեր վրանի միջից զուարճանում էինք Ահա՛ բէգի հսկողութեանն յանձնուած համայնքի նիստ ու կացը, երեսանների լացն ու ծիծաղը, կանանց պարապմունքներն ու շարժմունքները տեսնելով:

¹ Սկիզբը Մուրճ 1900 թ. № 1, 2, 3:

Եթէ վրանի նստուածքի տեղը հաւասար տարածութիւն լինէր, մեր ազատ տնտեսութեանը շատ աննշան կերպով կարող էր խափանառիթ լինել ինքը հիւրասէր տանտէրը՝ ծնկների վրայ առաջներիս չոքած շիրքովը: Բայց այժմ, եթէ Ահմո բէգն իւր բարձր հասակով կանգնած էլ լինէր առջևներս, չէր կարող մեզ արգելք լինիլ շէմուշէմը նայելու, որովհետեւ մենք նստած էինք վերի կողմում հաւասարացրած գաւառակի վրայ, իսկ Ահմո բէգը զառիվալրի բերանում էր չոքած:

— Հեռուն նայիր, յանկարծ տեսց ինձ տէրտէրը:

Նայեցի և սոսկացի:

Դիմացից համայնքի վրանների վերի կողմն ընկած նեղ ճանապարհով շէպի մեր կողմն էին գալիս երկու ձիաւոր, մէջ առած մի բարձած ձի:

Եթէ չըտեսնէի անգամ մէջ տեղի ձիու վրայ բարձած բեռը, շարձեալ չէի կարող առանց սարսափի անտարբեր մնալ: Այժմ երկու էր շփոթուելուս պարծառը. նախ՝ որ անմիջապէս ճանաչեցի երկու ժամ առաջ Սուլէյման բէգի մեզ մօտ պարզամաւս որշարկած աւազակին, որը քաշում էր բարձած ձիու սանձը: Երկրորդ՝ որ բարձուած բեռը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ երկու անշնչացած մարդկային շիակներ, որոնց ոտքերը ծօծում էին ձիու կողերին շիւղէրով:

Այնքան շտապով էին գալիս բեռնաբերները, որ Ահմո բէգի որդիքն ու տասնաւոր ամբոխն իրանց տանուպէրով ժամանակ չունեցան շուրջով նկատելու արտասովոր շէպքը: Նրանց ուշքը մեր վերայ էր, իսկ Ահմո բէգի երեսը շարձեալ մեր կողմն էր:

Ոչ քահանան և ոչ ես ձայն չենք հանում և միայն աչքներս սեւեռել, մոլիկ ենք տալիս:

— Ո՛ր է Ահմո բէգը, յանկարծ կանգնեցրին ձիանքն եկողներն և գոչեցին. շուտ, կանկեք էլքէզումն, Սուլէյման բէգն ասում էր՝ թող էս շիակները տեղաւորի, մեզ էլ հաց ու պաշար տա՛ց՝ գնանք: Անիծած հաց շուն-Յունոն յարձակուեց մեր խմբի վրայ, էս երկուսին սպանեց, և եթէ Սուլէյման բէգը չըփախէր ու մենք էլ նրան չըհետևէինք, բոլորիս կոտորած կը լինէր: Դեռ լաւ էր, որ Աստուած Յունոյի խելքն առաւ, ետևներէցս չընկաւ: Մենք էլ յետ շար-

ձանք, մեր շխանները վերցրինք: Շտապ արտասանած այս մի քանի խօսքի հետ՝ աւազակները ցած թռան իրանց ձիանց վրայից ուղիակի վրանի շրանը:

Այնքան անակնկալ էր շէպքն և աննախապետանելի, որ Ահմօ բէգը հազիւ աչքանը բացականչեց.

—Ձեր պուռն Աստուած քանի՜, որ իմ պուռնը քանդեցիք: Եւ Ահմօ բէգն երկու ձեռքը զեպնին սիւն պուռեց, ուղեցաւ փեղիցը կանգնել:

Խեղճը չըկարաց. ծնկները ծալուեցին ու երեսի վրայ վաչր ընկաւ:

—Ունչ, ունչ, Ահմօ բէգ, գուցի ես և ձեռքս ձգեցի թեւ:

—Ալլահ ու ապկեար, երանեալն էսփէշ, ձայնս լսեց, աչքն երեսիս ձգեց մեր պարզամաքերը: Նա ական թօթափել՝ հեծաւ կրկին ձին ու որքան կռնուով զօրութիւն կար, խեղճ դրաստին մորակեց:

—Երանալը, կրկնեց ընկերի բացականչութիւնն երկրորդ աւազակն ու ձիու գլուխը յետ շարձեց:

Մինչ ես ու քահանան Ահմօ բէգին գիպնին կը պառկացնէինք, աւազակներն անցան ձորաթմբի միւս երեսն և անհետացան:

—Շուր ջուր, ջուր բերէք, գուցի ես վրանի շրանը ժողոված ամբոխին, Ահմօ բէգի ուշքը գնաց, ջուր հասցրէք:

Փառաւորի քահանան, ես մոռացել էի, որ առջևներս մեծ քերելանով սառը կաթն էր շրած. փերթերն առաւ պնակն և շափարկեց Ահմօ բէգի զլխին:

Կաթի սառնութիւնը ցնցեց փոքր ինչ էլքէզու նետարդերը, ծերունին աչքերը բացեց ու շարձեալ փակեց:

Ներս թափուեցին այդ ժամանակ բէգի որդիքը, ջուրն էլ ժամանակին հասաւ, իմ հրամանով վրանի եփի մասը վեր քաշուեց. ջրի և հովի սառնութիւնը կազդուրեցին հիւանդին և հինգ րոպեից Ահմօ բէգն ուշքի եկաւ և աչքերը բաց արեց.

Կը ներես, երանալ, վերջապէս կարողացաւ նուազ ձայնով ասել Ահմօ բէգը:

—Ունչ, ունչ, մի՛ նեղանալ, սիրուի լաջն պահիր, խրախուսեցի ես:

—Աստուած էդ աւազակներին վիզը կոտրի, շնչաց և ուսերը վեր քաշեց Ահմօ բէգը:

լինիլ. մենք ծառայող մարդիկ ենք, եթէ մեզ յանձնած գործերն էլ կարողանանք օրինաւոր կատարել, մեծ բան է հաստատուելի քաղաքագէտ քահանայի խօսքը և խորհուրդ տուի վերջացնել մէջ տեղից շիակները:

— Դէ հիմի էլ հրամայի, թող Սուլէյման բէգի պաշարի հոգսը քաշեն, նորից միջամտեց տէրութեան, երբ Ահմեդ բէգի հրամանով շիակները տարան թաղելու. ոչինչ, մեր երանալի սիրտն անտակ ծով է, շատ էշտէս գաղտնիքներ կան մէջը, որ իրան ու Ասիոն են յայտնի. սա ինձ ու քեզանից լաւ գետի, որ ամէն գիշեր ժողովրդի մեծերի պնեղում աւազակներն ու ճանապարհ կտրողներն են ընթրիքի վերի կողմը բազմողները. քեզ մօտ Սուլէյման բէգն է, ինձ մօտ Յուսոն է, մի գիւղական տանուտէրի մօտ Ալին է, կամ Նշոն է: Ի՛նչ անեն ժողովրդի տէրերը. եթէ այդտէս չանեն, կարող են գիւղեր ու էլքը պահել:

— Լաւ է ասում տէր հայրը, Ահմեդ բէգ, Դարձայ ևս մեր պահուստի տէրը. կարգադրի թող Սուլէյման բէգի համար պաշար տանել:

— Գլխիդ շուրբան, լաւ ևս հրամանք անում, իրիկնաշամ կը պատրաստեն կը տանեն, հիմի մեզ օրում է (պահք), մինչև լուսինը չըլտուրս գայ՝ ոչինչ չենք ուտիլ. էշ հացն էլ որ բերին՝ քո հրամանոց համար, մեր ընտանիքը ազիզ խաթրիդ համար օրումը քանդեցին, ձեռաց շաշախեցին, երկաթէ բովի վրայ թխեցին, թէ չէ մեղքս ինչ թաղցնեմ, տանը հացի փշրունք էլ չըկար:

— Եթէ այդտէս է, ուրեմն ես քէյվանի (տանտիկին) քրոջս մեղքի մէջ եմ դրել, թող ուրեմն իր անտես անձանթ եղբորից էս հասարակ Դանալին ընծայ տրանայ, որ չար ու լալկան երեխաների տկանջները կտրի ¹ ասացի ևս և հանեցի գրպանիցս մի նոր երկբերնանի փոքրիկ Դանակ և տուի Ահմեդ բէգին:

Ի՛նչը սկզբումը չէր ուզում վերցնել, բայց վերջը, չուզելով սիրտս ցաւացնել, ընդունեց իմ չնչին նուէրը:

Ի յէտ՝ ևս մօտս միշտ պահում էի այդպիսի յիւրաղին նուէրներ, տիղին և յարմարութեանն ընծայելու համար:

¹ Ասիական աղբերը երեխաներին մեծերի կողմից ահաճջ կտրելու սպառնալիքով են երկիւղ աղբում:

ԺԶ.

Ուրեմն, իրելի Ահմո բէգ, կերանք, խմեցինք, հանգստացանք, ժամանակն է՝ որ գնանք մեր պարպը կապարելու։ Ինչպէս տէրհայրը մի ժամ յառաջ տասց, հրամայի ձեր տանուպէրին՝ թող երեսուն քաջ ձիաւորներով ինձ ճանապարհ շնի մինչև Նոր-Քաջաղի-դի գաւառի Գ. գիւղի ամարանոցը։

—Ոչ երեսուն, ոչ քսան, ոչ հինգ, զիսիշ մասնաւոր, պարտաւորանեց Ահմո բէգը, ես հրամանոցդ կը յանձնեմ քո ծառաներին — իմ երկու որդւոցը, նրանք քեզ ողջ ու անվիրանդ կը հասցնեն ոչ թէ Գ. գիւղի ամարանոցը, այլ աւելի աչտ կողմը՝ մինչև Դարալագեագի տանուպէր Նասիր բէգի վրանը։ Ոչորմամբ տէրութիւնը մեր պարտականութեան սահմանը մինչև այնպէս է նշանակել։ Իսկ այնպեղից ձեզ կը տանեն ձեր հրամայած Գ. գիւղի ամարանոցը։ Քո շնորհիւ՝ իմ որդիքս հարիւր ձիաւորի կարող են պարտաւորան տալ, ինքը Յունոն էլ նրանց եղունգը շարժի, եթէ իրաւունք ունենային տանը թագցրած այլալու հրացանները վերցնելու։

—Ի՞նչ է ասան ունիք արագազարկ հրացաններ, հարցրի ես։

—Դէ, հերիւ է, նրանալ, մեզ անբան անասունների տեղ շնես ու միամիտ ձեռնաս, միջամտեց քահանան. մի՞թէ քեզ յայտնի չի, որ ամէն մէկիս տանը տասներով կան աչտ-պիտի հրացաններ ու ընկողններ. մի՞թէ շու հաւատացիր, երբ որ ես հրամանոցդ ասացի, թէ ունեցածս զէնքն էս անշախմատ հրացանն է. շատ լաւ էլ ուզում էի 16 անգամ բացուող, ոսկու պէս փայլող հրացանս վերցնեմ, բայց որ իրաւունք չունէի, կաներս կապուած էին, Ասրժու անունը պուրի ու մի հին կտորած հրացանով ճանապարհ ընկալ, այն էլ՝ շու հրամայեցիր՝ չուզեցայ կամքդ չըկատարել, թէ չէ ես զիտէի, որ մեր Ահմո բէգի տունը իւր եմ դալու և ոչինչ զէնքի կարօտութիւն չունէի։

—Շատ լաւ էք անում, որ ձեր կեանքի ապահովութեան համար կատարելագործուած զէնքեր էք պահում, ասացի Ահմո բէգին և իրաւունք պուրի որդւոցը վերցնել իրանց Նոր Արտանուի հրացանները։

Երկու յաղթանդամ հաստ ու պինդ պղամարդիկ ոչխարենի

բոլորչի գլխարկը ծածկած, շեղնագոյն չերքեզի չուխաները հագած, լաջն շալի անդրավարտիկների փոխկերքը կաշուեայ զանգապանների մէջ ամրացրած՝ նստեցին մի մի հասարամարմին զէր ու մնուր մերկ մազակ ձիու վրայ և ուսերից կախեցին փաճկա-ռուսական պատերազմի աւարներից ձեռք բերուած պիպողի կոշուած սիս-տեմի արագազարկ հրացանները, որոնք ժողովրդի բերանում այնպիսի յալարնի անուան են ստացել:

Հարկաւոր էր մօտից զննելու, որպէս զի կարելի լինէր հրազէնների փեսակը որոշել: Պիպոցի հրացանն ըստ ամենաւնի ձեւափոխած էր և պարսկական հրացանի վերածած, երեք արծաթէ օշեր, որոնք սեպհական չարկու-թիւնն են ասիական հրացանների, զարդարում էին փողովակները:

Այդ արած էր, ի հարկէ, ուշադրութիւն չըգրաւելու շիտամար:

Իրաւունք ունէր անշուշտ Ահմո բէգն իւր որդիքներով պարծենալու, իւրեանց միակ հրացաններով նրանք հարիւր աւազակի պարասխան կարող էին տալ: Իմ թիկնապահներս ոչնչով չէին զանազանուած աւազակապետներից. իրանց կորիճութիւնը ցոյց տալու համար, մադակների քամակը թռան թէ չէ, միմեանց աչքով արին և կրնկեցին նժոյգներին:

Զորահովորի երկայնութեամբ՝ սանձարձակ այն մատուկներն ազափ իրաւունքս ցուած իրանց ուրքերին, ոչ թէ վազում էին գետնի վրայ, այլ եթէ չափազանցութիւնից չըվախենայի, կասէի, թէ թեւաւորուած պապաւում էին օդը: Եւ ի՞նչ էք կարծում, մարտիկներն իսկապէս սանձարձակ էին. մի մի պարանի կտոր, շնորհքի համար՝ պար էին արուած վզերովը. ոչ սանձի երկաթ և ոչ լիւմ ու երախակալ չէին ցաւացնում նժոյգ մադակների երախները: Պարանի ծայրը թոյլ բռնած Ասադն ու Բաշիշը—Ահմո բէգի հարազատները—մի մի մարմնացած շեւերի էին նմանում: Մէկ փեսնում էիր՝ թիկունքների վրայ ուրքերը ձիանց պարանոցին դրած պառկել են, մէկ յանկարծ՝ վեր էին ցատկում և ձիու մէջքին ուղղահայեաց կանգնում ու հրացանները մականի նման օղի մէջ վեր շարտելով ու բռնելով՝ խաղա լինում, մէկ էլ՝ կանգնած փեղից սրունքը լայնացրած՝ նստում էին ինչպէս թամբի մէջ:

Վերջապէս ամենայն ճարպիկութիւն որ մրաժուած է զանազան ձիախաղաց կրկեսականների կողմից, նրանք կատարում էին ամենայն յաջողութեամբ:

—Քո շուէրդ՝ իմ զաւակներս, նրանա՛լ, ասաց ինձ վերջին հրաժեշտին Ահմո բէգը, այսօր քո երկու որսկան շներն են, որոնք տեղն եկած ժամանակ՝ և դալլտեղէ գամբռներ են, ինչ կը ցանկանաս, հրամայի: Ե՛յ, երեխայք, յարձաւ Ահմո բէգն իւր տղաներին, մեր ողորմած նրանալին զուտներիդ վրայ նստացրած՝ հասցրէք Նասիր բէգի վրանը, աշխատեցէ՛ք՝ որ զիւլը սոյմիշ չըլինի (Պարսկական ոճ է, բառացի նշանակում է վարդի թարմութիւնը չըթառամի, այսինքն՝ ոչինչ փնաս չըլիպչի): ձեր աչքի լուսի պէս հողացէք և Նասիր բէգի իւր ձեռքով գրած մի մատը թուղթ բերէք ինձ՝ անվտանգ և հանգիստ: Գեղ հասնելու համար, որպէս զի ես կարողանամ գիշերս հանգիստ քնել:

—Բա՛շ ուստա, ըա՛շ ուստա՛ (մեր զլտի վրայ) խոնարհ երկըրպագութիւն փուին մինչև ծունկ մեր կտրիճները:

—Մեր տէրութիւն քո խնամքին եմ յանձնում, ասացի Ահմո բէգին, որից խնդրում եմ՝ ոչ չ առուջ փուն հասնելու համար՝ ինձ Թիֆլիս թեւ քաշել և այն ժամանակը՝ որքան ձեռքիցս կը դայ՝ ողորմած սարդարից ես քո հաւատարիմ հպատակութեան ապացոյցը կը խնդրեմ: մեղք է քեզ նման մարդկանցն անուշադիր թողնելը:

—Մեր դրացի քէշիշ աղային, ողորմած նրանա՛լ, պատասխանեց Ահմո բէգը, վարդի նման հոյ քաշելով՝ ձեր տեղովս ինքս կը տանեմ իր ընտանիքին պահ կը պամ դու միամիտ բռնիր ծանապարհդ ու դնա, և որովհետեւ հրամանքդ արժան չարեցիր մեզանից մի ձիու պաշտի զին ընծաչ սպանալը, պէրտէրի պարգեն իմ աչքի վրայ, կը շահենք սրան՝ որքան մեր ձեռքից կը դայ:

—Դու քեզ համար պահով ծանապարհդ շարունակիր, նրանա՛լ, խօսեց իւր կողմից քահանան, ես ու մեր Ահմո բէգը մեր գործը զիտենք, մի՛ հողալ, սպանան իր փունը չի քանդիլ: ես էս գիշեր սրա մօտ փլաւն ու գառան ղալուրմէն անուշ կանեմ, էգուց երկու փղայ կը վերցնեմ, մէկի ձեռքն այնալու հրացան կը փամ, միւսի առաջը սրա հօտից մի մաւլի գառը կը շնեմ ու Ահմո

բէգի կեանքն ու ստացուածքն օրհնելով՝ ճանապարհ կընկնեմ, կը
 փանեմ գառը, ամէն մի կտոր խորովածի վրայ մի-բաժակ Շվանա-
 ձորի անուշ զինի Դարդակելով՝ իմ ոսկի հարեան Ահմո բէգի
 ու իր քաջ սղէքանց կենացը կը խմեմ, հեզն էլ մէկ մէկ քեզ
 կը յիշեմ: Լաւ չեմ ասում, ազիզ հարեան, Դարձաւ փերփերը
 Ահմո բէգին:

— Եդ ինչ խօսք է, քէշիշ աղա՛յ, մի՞թէ դառն իմ պարուխ
 վայել է. մի շիշակ, գէր, երեք պարեկան որձ կը փամ քեզ, որ կէսը
 նոր նոր վայելես, կէսն էլ ղաւուրմա Դնես, ձմեռն էլ մեր երանալի
 առջիկութեան բաժակը խմես և եթէ հեզն էլ ինձ յիշես, շատ
 շնորհակալ կը լինիմ:

— Արեմն Դուք միմեանց պարիւր փուկ, Ահմո բէգ, ասացի,
 իսկ ես դնամ իմ պարուքս կապարելու:

Ծերունի փանփէրս մօրեցաւ, ձիու ասպանդակը, հակառակ իմ
 արգելանքի, իւր ձեռքով պինդ բռնեց, փերփերն էլ՝ շնորհքի հա-
 մար՝ Ահմո բէգին նմանեց և ձիու սանձի ծայրին կպցրեց մապ-
 ները: Կարեք էլ չը կար, հինգ թուրք միասին էին մօրեցել և ինձ
 ձի հեծացնում:

Մի ժամից՝ մենք մօրեցանք Նասիր բէգի վրանին:

ՓԷ.

Մի ընդարձակ ձորահովիտում՝ չորս կողմից ասպնովում
 բարձր լեռնաշղթաներից ձիւղաւորում բլուրներով՝ խփում էին
 150-ից աւել վրաններ, որոնց վերի կողմն աչքի էր ընկնում մի
 փոքրիկ լրանախումբ իւր բարձրադիր նստուածքով. իսկ Դրանց
 առջևը փնկում էր կարմիր ժապաւեններով զարդարած մի շքեղ
 և մեծ վրան:

Մի գրկաչափ պարզորակ վրակ քչքչալով ցած էր վազում եր-
 կու լեռնաթմբեր մեայնող ձորակից և թափւում վրանախմբի ներ-
 քեի խոր ձորը:

Առուի ափին՝ կանաչադարձ փափառակի վրայ, փառահեղ վրա-
 նի առաջին՝ փռում էին մի քանի գորգեր: Բոլորակ թաւշեայ
 բարձերը զարդարում էին գորգերի վերի կողմը:

— Անշուշտ, այս է Նասիր բէգի վրանախումբը, երևի ինքն.

ևս հարուստ կալուածատէր է, այնպէս չէ՞, մաքնացոյց արի հեռուից Ահմօ բէգի մեծ որդուն:

—Գլխիդ մարանչ, երանակ, ամէն սպաղացող ոսկի չէ, շատ անգամ արեւի ճառագայթներով լուսաւորուած ապակու մի կտոր աւելի է փայլում, քան թէ շուաքումն եղած ջաւահիրն ու յաւկինթը, պարասխանեց ուղեկիցս և շարունակեց.

—Մի տկտր հովուի մահից յետոյ որք մնացած, շների հետ լափ լկոյ Նասիրը մի օձ է, որ առաջինը շանթում է իր բարերարին:

Ղարաբաղի էլքէզիների մէջ յայտնի, ամէնքից սիրուած ու յարգուած մի էլքէզի այսօր այդ անաղուհաց ապերախտ Նասիրի շնորհիւ՝ փթում է Սիբիրում: Մի օր՝ Նասիր ասուած փուչը՝ իշխանաւորների առջևն ընկած՝ հարիւր չափար սև շաղախի հետ գալիս կանգնում է իր բարերարի գլխավերեւը, որի հացով ինքը մեծացել էր և ցոյց է տալիս ղիւսանի մարդկանցն երկու տարի առաջ սպանուած մի մարդի իրեղէնները:

Նասիրը շատ լաւ է իմանում, որ այդ կանկարասիքն ուրիշ մարդ է պահ տուած եղել իր բարերարին, բայց նա չի ամաչում յանդգնութեամբ զրպարտել, թէ մարդին սպանողն էլքէզին ինքն է եղել: Ոչ չ հասարակութիւնն երդում կրակն է ընկնում, լիզու է թափում, գոգերով փոշ է մէջ տեղը խաղացնում, բայց մեծաւորին չի կարողանում հաւաքացնել, թէ էլքէզին արդար է: Մեծաւորը նոր եկած մարդ է լինում, խեղճ էլքէզու կոյր բաղդից՝ դու մոլճտա (ձրի) փողերի համին սովոր չի լինում: —Կամ էս ապրանքը քեզ պահ տուողին բերան տուր, ասում է, կամ կողոպտողն ու սպանողն ինքդ ես:

—Անտարակոյցս, ընդհատեցի ես, արիւ լոյսի պէս պարզ է:

—Ո՛չ, գլխիդ մեռնիմ, հրամանոցդ հետ մեզ հիւր եկող Ղուշ-չիրիլակի տէրպէրն ասում էր, որ դու մեր աշխարհքի մարդ ես, մեր կեանքին ու սովորութիւններին ծանօթ ես, բայց ես տեսնում եմ, որ էդպէս չի, ձեռքը կտրականապէս թափ տուեց Ահմօ բէգի մեծ որդին: Եթէ դու մեր հող ու ջրի ձագ լինէիր, դու ինքդ կասէիր, թէ ամանաթ տուողի աւանդը սրբութեամբ պէտք է պահպանել ու տուողի անունը բերանից չըլկտի հանել, թէկուզ՝ նրա

փոխարէն իր զլուսը զնդանի մէջ շնել հարկ լինի։ Եդպէս հէնց արեց էլբէզին. բարեկամի դաշպնիքը շուրս չըտուեց, աշխարհի առաջին սպանութիւնն իր վիզն առաւ ու Սիրիւր գնաց։

Երկիրը նրա համար այրուեց ու մշկուաց, մեծ ու պսպրկապե-
րախօր նասիրի վրայ աբամները կրճուացրին, և անկարծիք, շան
նման կը ստրկացնէին, եթէ համարձակուէր մնալ մեր հասարակու-
թեան մէջ։ Խելք արեց, թողեց Ղարաբաղի հողը և փախաւ Դա-
րալագեազ։

— Եւ հիմի թէ մեծ պապիւ ունի և թէ էլբէզի է, շեշտեցի եւ։

— Ե՛հ, քեզ լաւ յայտնի է, երանանք, որ լրտեսին ոչ ոք չի
սիրիլ, բայց ախար երկրի կառավարիչներն առանց լրտեսի չեն կա-
րող մնալ։ Ձուդդիլ է հարկաւոր, որ ամեն քունջ ու պուճախ ներս
խցկուի և համբաններ շուրս քաշի։

Դարալագեազումն էլ մարնչութեան ցած պաշտօնը յանձն է
առնում արիադրուժ Նասիրը և սկզբներումն՝ ինչպէս Դիւանի մարդ-
կանց ձիապան, վերջն՝ ինչպէս եասաւուլ, կամ չաւիար, Դարալա-
գեազն իրարոցով է ստալիս։

Ձենք կարող ասել, թէ խելօք ու քաջ չէր խոզի ձագը։ Իւր
խելքի ու կործովեան շնորհիւ էր, որ կարճ միջոցում Դարալա-
գեազումն անուն հանեց և գրաւեց ու ցնդացրեց գաւառի առաջին
հարսպի միակ աշջկանը։

Շատ էլ չէր ցանկանում անամօթ աշջկայ պապուական հացըը
մի Դրսից ներս ընկած լակոպի փեսայացնել, շատ էլ գաւառի ար-
ժանաւոր երիտասարդներն ուզում էին սիրանալ անուշ պարառին,
բայց մի օր՝ լոյս ցերեկով՝ յանդուգն Նասիրը՝ հօր բացակայու-
թեան Ժամանակ՝ երեսուն ձիաւորով շրջապատում էր ունը և սի-
րածին փախցնում, մի երկու շաբաթ սարերումը հետը քարշ ստ-
լիս ու բերում հօր շեմքովը ներս անում։

Ի՞նչ անէր մարդը, աշջիկը որ կայ՝ շուշաջ է, որ կորուսեց,
չի կարկադուիլ. աշջկայ անունն ընկնիլն ու կորուսիլը մէկ նշա-
նակութիւն ունի, փշրտուած կտորպանքն ձում է սկսէք։ Հայրն
ստիպուում է անտուն անտիշ փախստականին տնփեսայ շինել ու
տարի չըքաշած՝ ինքը զլուսը ցած է շնում և շունչը փչում։

Այդ օրից Նասիրը տուն ու տեղի, կալուածքի ու սրացուած-

քի տէր է շահնում և իշխանաւորներն շահներին քարշ գալով՝ մի քանի տարի զիւշի տանուտէրութիւնն է ձեռք բերում՝ ու այնուհետեւ «ըէզ» անունին է տէր շահնում և ողջ գաւառի մէջ խօսքի ու սլաքի տէր առաջին մարդն է համարուում:

Ի հարկէ, կարող էր. մի կը համարձակուէր Վասիր-բէգին, չըհնազանդուիլ, զի հարուստն ամէն ըստրամներէ նրա համար լնծաներ չէր ուղարկիլ: Մի օր՝ այնպիսի անհետապետ սխմարն իր ձեռք ու ոտքը շղթայած կը դրնէր և ամիսներով «ծակումը» (բաւար) կը փթէր:

Ամիսը տարի կը շահնար ու այն չիմարը մինչև որ իր կարողութեան կէսը Նասիր-բէգի իրան ձեռքով՝ վերջին եասաւուից բռնած՝ բոլորովին չուրացնէր, բանտից չէր ազատուիլ:

— Եւ, ի հարկէ, սուրբ բաժինը Նասիր-բէգին էր հասնում:

— Մի օր էլ՝ ողջ Դարապաղի բնակիչները՝ հայ ու թուրք իրանց սրտի ցանկութեան հակառակ՝ թուշթ տունն շիւանին, որ Նասիր-բէգին մէղալ բերուի ու սար զնացած ժամանակ իրանց վրայ էլքէզի կարգուի:

Են օրից էսօր՝ մեր Դարապաղի բոլոր սարւորները հանգիստ չունին. ճանճ չի բզզալ մէկի տանը, որ շուն Նասիրի ախանջը չընկնի ու նրա ձեռքով տեղ չը հասնի:

Ամէնքիս ծարը կորուել է, սկսել ենք կեղծաւորաբար հետք բարեկամութիւն անել: Ի հարկէ, շփուար չէր օրին մէկն այդպիսի ճիճուն ստրկացնելը, եղունգի ծայրի չափ բոլորակացրած մի կտոր արծիճ էր ու դրա ջանը, բաց խորամանկ ստրանէն իր գլխի հոգսն առաջուց էր քաշել: Ամեն տարի՝ երբ որ նոր սար եկած էլքէզիներն ու ժողովրդի ստրուելի առաջաւոր մարդիկն՝ իրանց կարողութեան չափ ընծաներ հետերն առած՝ գնում են տեղական մեծաւորներին տեսութիւնի, իշխանաւորի առաջին խօսքն այն է լինում, թէ Նասիր-բէգին ձեր աչքի լուսի պէս պէտք է մօրկ տաք. թէ չէ՝ նրա ամեն մի մազի փոխարէն՝ ձեր հօտերն ու նախիրները տաք, չէք ազատուիլ: Դարապի սպանալիք չըկարծես, երանալ բէգ, շեշտեց ուղեկիցս, մի անգամ՝ մի հաս ձի հեռացել էր Նասիր-բէգի ջոկի միջից ու խառնուել մեր ջոկին: Ի՞նչ ես կարծում, քիչ մնաց, ոչ թէ միայն մեր համայնքին էր արգելում

էս սարերը ուրք Դնկը, ալ բոլոր էլքրից ու հասարակութիւնից ձեռացազիր առնուեց, որ եթէ Նասիր-բէգն իրանց մէկն ու մէկից անթաւակտնութիւն ցոյց տայ, բոլորը միասին զրկոււմ են այս կողմերը սար գալու իրաւունքից:

Էն օրից էսօր՝ Նասիր-բէգն իր տանը հանդիսար քնում է, իսկ մենք՝ նրա հարեաններս նրան հովութիւն, նրա ապրանքին պահապանութիւն ենք անում: Նրկնքի թողունը սիրտ չի անում մեր ահից, մեր սահմանի վրայով թեւ տալ անցկենալ, բաց անի-ծած Նասիր խողի հովիւներն արծակ համարձակ յանդգնում են իրանց հօտերը քշել մեր արօտարեղերն ու ունապակ տալ: Նւ մենք սիրտ շահելով միայն կարողանում ենք հեռացնել մեր տափերից մի հովուի լակոտի: Խոն արած, էսօր Նասիր-բէգի ձեռքն երկար է, մերը կարճ:

Մի մարդ կայ միայն, որից Նասիր-բէգը շողում է, որը Նասիր-բէգի աչքի իւնն առնել է:

— Ո՞վ է:

— Գեղարքունցի թուլիքաշի Յունօն է էդ մարդը, որ տարեկան մի քանի անգամ Նասիր բէգին մեծ վնասներ է տալիս, որովհետեւ Նասիր-բէգը հայերին չի սիրում ու իր ձեռի տակի հայերին շատ է նեղացնում: Մէկ-մէկ էլ իր մարդկանց ձեռովը Գեղարքունու հայ գիւղերից ոչխար ու տաւարներ է տուն քցում: Յունօն էլ հողին հանում է. մի հաւի ճուարի վոխարէն, Նասիր բէգի հինգ ձին է քաշում:

Գեռ. գուցէ շատ երկար կարգաչափէր իրանց սրտի ցաւերը խօսակիցս, եթէ հեռուից տասնի չափ մարդիկ մեզ չըշխմաւորէին վրանախմբից 200 քաջլաչափ հեռաւորութեան վերայ:

Նրանք Նասիր-բէգի հօտարակներից էին, որոնք հեռուից նկատելով մեզ՝ ընդ առաջ էին ուղարկուել յարգանք ցոյց տալու:

(Հօ գիտէք, որ ըստ արտաքինին շորերով ես մեծ մարդ էի):

— Նասիր-բէգն անբաշտ է գտնուել հրամանոց լոյս երեսին արժանանալուց, խոր գլուխ իջեցնելով յայտնեց ինձ եկողներից մինը. նա գնացել է գաւառապետի մօտ և յայտնի չէ, թէ երբ չը գայ. բաց մեր տիրուհին— Նասիր-բէգի սիրելի ամուսինը մեզ՝

հրամանոցդ ծառաներին ուղարկել է քեզ խնդրելու, որ բարի ուրախությամբ մեր երեսը արորելը չընենացես:

Յաւ եղաւ ինձ, ի հարկէ, Նասիր-բէգի բացակայութիւնը. բայց և այնպէս, սիրով հետեւեցի հրաւիրակներէս և իջալ վերը յիշած սիգաւէսի տեղումը՝ Նասիր բէգի ընտանեկան վրանից ոչ հեռու:

—Բարև՝ ես եկել, մեր գլխի, մեր աչքի վրայ ես շնորհ բերել, ազիզ ըէզ եղբայր, լսուեցաւ վրանի միջից մի կանացի քնքոյշ ձայն, սրտիս վարդի թփի երեսը մի բարակ սև քօշ պարածուեց, որ իմ գլխի տէր Նասիր բէգն էս բոպէին հրամանոցդ ղուլլուղին չըզըտնուեց: Բայց եթէ էս գիշեր մեզ մօտ հիւր լինելու շնորհքն անես, սև քօշը կը պարուռի ու բացուած վարդերն իրանց անուշ հոտովը մեզ կը զմայլեցնեն:

Ասիական քաղցրախօսութիւնին շփուար էր ինձ նոյն ոճով պարասխանելը, բայց ես մի տեսակ այդ շփուար յրութիւնից ազատուելու ճարը պտայ:

—Այո, ինձ համար էլ մեծ ցաւ է Նասիր բէգ եղբօրս հետ չըհամբուրուելը, պարասխանեցի շէմքս շէպի վրանը շարձրած, բայց եղբօրս վարդի թփի վրայ բազմած բիւլբիւլի անուշ կկնոցին (շալլալիկին) արժանանալով՝ ես ինձ միանգամայն բաշխուող եմ համարում: Շապ ու շապ ուրախութիւն ու սրտի հաճոյք էր, ի հարկէ, իմ քոյր բիւլբիւլի քաղցր երգով երկար ժամանակ զմայլուելը, բայց, պարաբաշխաբար, պաշտօնս զրկելու է ինձ այդ բաշխից: Ես միայն կը խնդրէի սիրելի քրոջիցս, որ ինձ խկոյն ճանապարհ շնելու իմաստուն կարգադրութիւնն անէր:

—Փառան, էդ ինչ խօսք է, մինչև որ ազիզ բէգ եղբայրս իր խոնարհ քրոջ ձեռքով պարստաբաժ մի կտոր նոր մորթած դառան խաշլամայ անուշ չանի, նրա սիրտն ինչպէս պիտի տանի էն ցաւերը, որ աշխիւնդ պիտի քաշի քո զնալուց յետոյ: Երեխանք, ձայնը հրամայականի փոխեց Նասիր բէգի կինը, ուղղելով իր խօսքերն առջևս շարուած իր սպորադեալներին, բէգ եղբայրս կապակ է անում, սա իր քրոջ սիրտը չի տխրացնիլ, շնորհ, զառը մորթեցէք: Շնորհ, կրկնեց փիկինը, միայն հօ հասկացաք, զառներն երկու քալի վրայ արածում են, ընտրեցէք ամենից մտտն ու վիզը շա-

նակ քաշեցէք: Միթէ շուք չըզիտէք, որ իմ փէր Նասիր բէգը մեր գլխին կրակ կըթափի, մեզ գառան փոխարէն շամփուրը կը քաշի, կը խորովի, երբ որ իր բարի ուրբովը գայ և լսի, որ մենք մեր բաշշը ձեռաց թողել ենք, թառան (բազէ) եղբօրս թռցրել ենք:

—Որքան էլ սիրուն կաքաւի քաղցր կուղկուղուն լսողի խելքն է փանում, բայց եթէ ժամանակն և ղուլլուղը չեն ներում, ինձ պէտք է այս անգամ ներես, պատասխանեցի ես: Եթէ Աստուած արժան կանի, մի ամսից այս կողմից անցնելու միպք ունիմ: այն ժամանակ, եթէ շուրս էլ անէք՝ չեմ գնալ, մինչև քրոջս պատրաստած անմահական շարքաթով սիրտս չըզովացնեմ:

—Իսկ շուք, շարձայ Ահմար բէգի որդւոցը, որովհետև Նասիր բէգը փանը չէ, որ նրանից ապահովագիր փանէիք ձեր հօրը, ահա առէք իմ կողմից այս երկրովը և գնացէք: Ձեր հայրը կարող է անհանգիստ լինել:

Մոցափեպրիցս մի թերթ կարեցի, մալիպով խզմզեցի, փուխ ուղեկիցներիս և շնորհակալութեամբ ճանապարհ տրի:

Շատր շիմաշրեց Նասիր բէգի կինը, բայց երբ համոզուեց, որ զիշերելու մրաշիր չեմ, սրիպուեց հրամայել իւր սպորաշրեալներին ծառայիս հետ միասին գնալ և ամարանոցականների միջից երկու ուղեկից ձիաւորներ բերել:

Տիկնոջ հրամանաւ բոլոր կանգնողները, որոնք մեծ մասամբ համայնքի առաջաւորներից էին, թողին և հեռացան:

—Ուրեմն հրամմէ՛, հանգստացիր այդ բարձերի վրայ, ձայն փուեց ինձ վրանի փակից պիկինը, մինչև ձեզ ճանապարհ շնելու հոգսը քաշուի:

ԺԸ.

Բնութեան մէջ ամէն ինչ ներշնչնակութեամբ միմեանց հետ շղթայանման օղակուած են. ոչ մի ճարպարարուեստ ճարտարագէտ իւր բնական հանճարի ճարպարութիւնը ճարտարահմուտ կերպով գործ շնելուց յետոյ՝ չի կարող այնպիսի կարգ ու կանոնի, այն աստիճան համաչափութեան վերածել իւր ձեռագործը, ինչպիսին մենք

տեսնում ենք բնութեան ամենամեծ ճարտարագիտի բնակերդութեան մէջ:

Ահա բարձրանում ես երկնահաւասար լեռների կայարանները. շիտիւր հեռաւոր երկար զծի վրայ շարք ընկած լեռնաշղթան և կը տեսնես, թէ ինչ կանոնաւորութեամբ և աստիճանաբար ամենահարթ զաշտավայրի երեսին հաղիւ նշմարելի փոքրիկ թմբակի զծի վրայ՝ որոշ հեռաւորութեամբ բուսու մի նոյնանման, բայց աւելի բարձր թումբ. շարձեալ լարում ես աչքիդ տեսողութիւնը և նոյն հորիզոնական զծով թումբը բլրակի, բլրակը բլրի, բլուրը սարաւանդի, սարաւանդը սարի հետ շրայցութիւն անելով՝ կազմուեցաւ մի կանոնաւոր լեռնաշղթայ, որոնք սանդուխքի աստիճանների նման՝ մի որոշ չափով միմեանցից բարձրանալով՝ հասցնում են միաւոր բարձրացողին մինչև ամենաբարձր կարարը և հակառակ կողմից նոյն համալսի աստիճաններով իջեցնում մինչև հանդիպակաց զաշտավայրը. այն միայն տարբերութեամբ դուցէ, որ մի կողմի լեռնաշղթան անտառային է, միւսը ապառաժուր կամ խորաւէտ, մէկ կողմից շէնքիդ համար հաստաբուն գերաններ և վառելափայտ ու կաշան անելու խոիւ ես սրանում, միւս կողմում հարիւրաւոր հօտ ու նախիրներ են կերսկրում:

Լեռնային համաչափութիւնը պահուած է և լեռնահովիտների և ձորերի ու ձորակների մէջ:

Շատ փեղ իրար հանդիպակաց երկու երեք լեռնաշղթաներ են տարածուած համանման համաչափութեամբ, որոնց միմեանցից հեռացնող հովիտներն իւրաքանչիւրն իւր միակերպութեան հետ տարուան ամէն մի եղանակին, օրուան ամէն մի ժամին ու ժամանակին իւր տարբեր տպաւորութիւնն է թողնում այցելուի վրայ:

Շատ չերկարացնելու համար՝ մեր պատմուածքին շառնսլով՝ ասենք, որ երկու միաբնակ լեռնահովիտներ էին Ահմօ և Նասիր բէդերի վրանախմբերի բռնած զաշտահարթ տափարակները, որոնց իւրաքանչիւրն իւր առաւելութիւնն ու պակասութիւնն ունէր և ամէն մէկը նրանցից այլ կերպ ազդեց իմ վրայ:

Ճաշուայ շոքի խտրութիւնը մեղմելու յարմարութիւնը բնութիւնից պարգեւուած էր Ահմօ բէդի ընտրած ամարանոցին, իսկ երեկոյեան պահու և գիշերային ժամերի հովի քաղցրութիւնն

առաւել զգալի էր Նասիր բէգին յատկացրած լեռնահովտի վրայ։
Ինչ մեղմ ու թարմ զեփիւռ էր խաղում օդի մէջ հարաւից
հիւսիսի ուղղութեամբ։ Ընչ քաղցր էր հնչում ականջիս կանաչասէր,
գեպնաթռիչ լորերի ու արորուպների ճգճորոցն ու ճռռողիւնը՝ միա-
ցած առուակի խոխոչիւնի ու մեղմամուտն։ Հիւսիսից հեռու

Որքան և կոշտացած ջրերի, խոսկանացած կազմուածքի և
բթացած լսողութեան ենթակից լինէր մի անձնաւորութիւն, չէր
կարող չըշխմագրել իւր բնական պակասութիւններին։

Բայց որովհետեւ բնութիւնը շարերի թուում ինձ ևս չի զըր-
կել հոգեկան վայելչութիւններ ներշնչող զգացմունքներից, ևս շար
ուրախ եղաց, որ Նասիր բէգի հիւրասէր և պարտաստակամ ամու-
սինն իրաւունք տուեց ինձ մի առժամանակ հանդստանալ։ Եւ ինչ
ասել կուզի, որ ինձ նման ամբողջ օրը ձիու վրայ յոգնած ու խոն-
ջացած ճանապարհորդին բնութեան արարչի սիրելի երգիչների
անոց շալալիկներն ու երեսին խփող զովացուցիչ զեփիւռիկը հո-
գեկան գուարճութեան հետ մարմնական հանգստութիւն ևս կը
պարտառէին։ քունն է ամենից թանգագին բարիքն այդպիսի շէտ-
քերի համար։ Ամենամեծ բաւականութեամբ ազատուելով պիկնոջ
հաճոյախօսութիւններից՝ թիկնեցի բարձին։

Անզգայաբար ձեռքս ինքնին շուրս է եկել քներակիս տակից
և բնութեան քաղցրահնչիւն շաղկապների օրօրի ներքոյ քունն աչ-
քերս փակել է։

Բայց ափսոս, չեմ կարծում, թէ երկար միջոց զուարճացած
լինիմ անուշիկ երազների մէջ։ Անիծուին ականջիս զգայուն թըմ-
բուկները, ամէն մի նուազ հնչոցից զրգուում են։ կարող էին ուրեմն
անտարբեր գտնուիլ թռչնիկների, հովի ու ջրի կլկլոցներից աւելի
քաղցրահնչիւն մեղմաշնչիկ ու սրտազրաւ պարսկական ըայաթու
ձայնի շէմ։ Քնակոյով աչքերս չեմ են բացում և ականջիս հետ
միացած՝ ուղղում շէտի շիմացս տնկուած կանացի մենարանը—
Նասիր բէգի կնոջ վրանը։

Ոչ մի նուազարան, ոչ մի բանական և անբան երգիչ չէր կա-
րող այնքան քաղցրաձայն հնչել իւր երգը, ինչպիսին լսում էր
վրանի տակից, որ անտարակոյս ինձ սիրաշահող աներևոյթ տան-
տիրուհին էր և ոչ այլ ոք։

Ահա ինչ էր երգում Նասիր-բէգի բանական բիւլբիւլը՝
 «Ազիզի, աշամ գեանլ, աշամ գեալ,
 Օյլմամիշամ, սաշամ, գեալ,
 Բոյլումդա շամ գանջիլի,
 Ղափնդա շուսաշամ գեար»:

(Աւելի լաւ է հայացնենք)։

Ազիզս, իմ փէրս, արի,
 Մեռած չեմ, կենդան եմ, արի,
 Վզիս արիւնի շղթայ
 Դրանդ գերին եմ, արի»:

Մինչ ես սթափուած քնից՝ ուշադրութեամբ ականջ էի շնու՛մ, վերջին փողի հետոյ յանկարծ յետ բացուեց հարեմ-վրանի շոնակի վարագոյցի փէշը։

Մի առասպելական յաւէրժահարսն, պարսկական փարազի մէջ մի յունական աստուածուհի, մի հրաշագեղ ու աննման նոր կթուած աջծի կաթի սպիտակութեամբ, կապուտակեաց կարապի աշումագի քնքշութեամբ գեղեցկուհի, փշոսկրի ձերմակութեամբ կուրծքը մինչև կէսը յետ բաց արած, Իրան-Թուրանի կանացի կարճ ոսկեթել բեհեգեաց արխալի մէջ յթիկնած էր թաւշեաց բարձի վրայ և իւր փափալից աչքերով սիրային ականարկներ և օդային համբոյճներ էր բաշխում ինձ. հետո՛ւ էլ գոշունի սիրադարձի ու խորամանկ ժպիտով սատաֆի պէս փայլուն մարգարտաշար մանրիկ առամներն էր ցոյց տալիս։

Շուտ շուտ էլ ձեռքերով, իբրև թէ համեստութիւն համարելով, ուղղում էր իր հագուստի նստուածքը։

Բայց ով ծանօթ է պարսկական կանացի հագուստի փարազին, նա առանց բացաւրելու կըմբռնի փիկնոջ գործողութեան գաղտնիքը։

Նորարի պարսկուհին շատ լաւ հասկանում էր իւր հագուստի թովիչ յարկութիւնը, և անփութութեամբ և անուշադրութեամբ, իբրև թէ, չէր էլ մտածում, թէ կարող էր ուրիշներին գայթակշռութեան պարճառ դառնալ։

Նրա կերպասեաց արխալի և ոսկէ ժապաւէններով բոլորուած զնշին նուրբ մեքսիկեաց կարճ շապի երկայնութիւնը փորի կէսից ցած չէր անցնում, իսկ ծիրանագոյն բեհեգեաց շրջագետի կապն

ամրացած էր կողաշարքը վերջանալուց անմիջապէս յետոյ: Հետևաբար՝ մի ձեռնաչափ լայնութեամբ բաց մերկութիւն մնում էր շապկի և շրջագոյնսի մէջտեղը, որը կորացած ժամանակ ծածկւում էր ուրիշի աչքից, իսկ ուշշուած ժամանակ փայլում էր իւր բոլոր արտաքինով՝ միջակէտում ուշադրութիւն գրաւող կլորիկ փոսիկով. աւելի պարզ ասած՝ պորպով:

Զըքաշուեց գեղեցկուհին. նա հետզհետէ լայն ասպարէզ տուեց իւր մոլեգին կրքին:

— Ի՞նչ ես խլամ կապած, սանձի ուժին ու թամբի ճնշումին անծանօթ ու անփորձ խրտնած ձիու քուռակի նման աչքերդ վրէս չռել, յանդգնեց Դառնալ ինձ Նասիր-բէգի կինը. վրանի շուաքում ու ծածկերի տակ թագգրած, արևի երես չըտեսած թուրքի կնիկ եմ, բայց ղուլլոտլի մարդկանց համար էնպէս զժուած եմ, որ և թէ վրանիս պարերի վրայ Դիւսմամբ բացուած աչքաչափ փոքրիկ ծակերն էլ չըլինէին և բարակ կտաւէ վրանի փոխանակ եօթը տակ հաստ պարիսպներով շրջապատած մութը բանտում փակուած լինէի, Դարձեալ կարող էի սրտի աչքերով քեզ տեսնել: Հէնց որ Դու սարի միւս երեսից մեր կողմը շրջուեցիր ու ինձ իմաց տուին, թէ Դիւանի մարդ է գալիս՝ աչքս Դէմ տուի վրանի ծակին և երկու ծնկների վրայ չօքած՝ ճանապարհդ պահում էի, մինչև եկար ու Դրանս իջար: Սիրտս բարկութիւնից քիչ էր մնում թանձր ամուրը պատրուկ, աշխարհ սարսափացնող կայծակի պէս որդ տար ու կրակ թափեր չորս կողմդ հաւաքուած մարդիկների գըլխին, որ գետնի տակն անցնէին ու ես կարողանայի հետդ խօսել, և իմն ինձ հասաւ, մինչև մի տեսակ նրանց այստեղից հեռացրի:

Նասիր-բէգի կինը փշփշեց ու սկսեց հեծկըտալով արտասուէք թափել:

— Իմացիր, քարասիրտ անիրաւ, գոչեց նա, սարի չափ սիրտս մի ընկուզի չափ եմ շինել, բուռդ եմ կոխում. առ, ջարդիր ու միջուկն անուշ անուշ կեր ու կուլ տուր. էլ ընչի՞ ես ուշանում: Նասիրն էս զիշեր չէ՝ հգուց մինչև իրիկուն էլ Դժուար թէ վերադառնայ. բաշտդ իր ուրբովն եկել է ուրքիդ տակին թաւալում, իսկ Դու ընչի՞ ես աքացի տալիս, յետ շարտում:

Ես լուել եմ և ապուշ կտրուած մահապարտ յանցաւորի պէս գլուխս կախել:

Հոգեբանօրէն եթէ շափենք, կամ նորահաս անփորձ պապանի պիտի լինէի, կամ երկրորդ երկրասարդութիւնից ծերութեան սահմանն անցնող գծից ուրք շուրս շնող ալուր, որ զբաւուէի մի յիմար տարփածուից:

— Աչքերդ ցած մի՛ բռնիլ, զլուսդ վեր բարձրացրու, մտիկ տուր լոյս արեգակ պապկերիս, կազմ ու կապիս, հպարտ-հպարտ ժպտաց պարսկուհին. չափ ու ձև արա, ընչով պակաս եմ ես արևի տակին աչրուած ու սևացած քաղաքացի սիրուններից:

Աչտեղ յանդուգն գեղեցկուհին տեղիցը կանգնեց, սիրապանծ երկարավիզ եղջերուի զօռօզութեամբ՝ զլուսը մի կողմի վրայ թեքեց, լայնաթեղօշ թևերը չետ ծալեց, հոլանի փշոսկրեայ թևերը վեր քաշեց, կիսամերկ կուրծքն և փորը վահանաձև շուրս ցցեց, ոտքի մէկն առաջ և միւսը չետ դրեց, աջ ձեռքն օղում տարածած՝ ձախ երկու բարակ մասների ծալքով ձիւնափայլ ըռխախի նուրբ ու քնքոյշ մորթից բռնեց, առասպելական շիցուհու կերպարանք առաւ և ստաց.

— Զրկարծես, թէ գեղեցկութիւնիդ կամ ջահէլութիւնիդ վրայ եմ խելքամաշ եղել. Իրան-Պուրանի խան ու խանգադէքն էլ եթէ գլուխները ոտքիս տակը շնեն, իրանց եօթն յարկանի քեօշք ու ռսկի ջաւահիրներն ինձ փէշքաշ անեն, բոլորի վրայ հաւասարապէս կը թքեմ ու երեսներին նայելն արժան չեմ համարիլ: Ամենքը միասին թող մատաղ լինին իմ սարի պէս տղամարդ՝ զլիսիս տէր Նասիր-բէգի հապ մազին: Բայց էն օրից, որ Նասիր-բէգը մօտս գովել է շուլլուշի միրզաներից մէկի սիրուն, երեսը բաց խանութին և ասել է, որ ինքն ամեն զնալով նրա մօտ համարձակ ել ու մուտ ունի, մարդի տանը չեղած ժամանակը ժամերով հետը սէր ու սոհրաթի է բռնուում, էն օրից, էն բերան պատուած՝ ամօթ ու պատկառանք կորցրած խանութին աչքիս փուշ է դառել ու սիրտս ծակում: Դէնց էն օրիցը՝ մտքումս դրել եմ էդ փուշը կրակել, ինքս սուր նշտար դառնալ, Նասիր-բէգի լերդ ու թոքը պատուտորել. ուղուհ եմ մի ժամ, կէս ժամ, թէկուզ մի րոպէ շուլլուշի մարդկանցից մէկի հետ սէր ու սոհրաթի բռնուել, թէկուզ էն շուլլուշի

մարդն առաջինն ու գլխաւորը չըլինի, վերջին միջոցն լինի: Հիմի հօ ինձ հասկացար, ասա տեսնեմ խօսքդ: Բնչ է, կամք տալիս ես էս գիշեր յետ ընկնիլ, որ շրկեմ, չըթողամ ձիւաւորներ շուրս զան ու հացի սպաւորատուութիւն տեսնել տամ: Ասա, քարասիրտ գաղան, Բնչ ես ամպած երկինք շառել, գլխիս հօ կարկուտ թափելու միտք չունիս. կուգես՝ շղթաշի կնկաց ամօթը յետ շնեմ, օրով ցերեկով չոքէ՛ոք զամ սոքերդ ընկնեմ:

—Օհ, Օհ, Օհ հեկեկաց շարձեալ խանդոտ պարսկուհին ծունկ չոքելով իւր վրանի տակ:

Չմերային մառախլամած թանձր ամպերի պայահական ճելք-ուածքի միջից րոպեաբար աշօտ ցոլքն երկրի երեսին տարածող գունաւոր և թույլ արեգակը մի աստիճան կարող է վրդովել ամիսներով նստած, սառույց կորուած գազաչափ ձիւնի թանձրութիւնը. նոյն և մի ազդեցութիւնը թողին ինձ վրայ խանդոտ պարսկուհու աշխարհներն ու արդարացուցիչ գայթակղական պայծառաբանութիւնները:

—Առաջին՝ շիլ ու հիւանդոտ աչքն ամէն ինչ սխալ է տեսնում, լուրջ պայտասխան տուէր տրիկնոջը. բարակ թուղթը նրան երևում է գոմշի հաստ կաշի, իսկ մի կնոջ գլխից սանդուղաւոր ժամանակ պոկուած մազը զուլթանի ճոպան: Հիմի շու ինքդ ես հիւանդոտ աչքը, մէջդ բուն դրած ուղտի նախանձն ու խանդոտութիւնը քո առջի հոգին ցեցի պէս քրքրել են, ամէն բան ձեր փթած պարանոյն էք չափում. ամուսինդ մի աստիճանաւորի կնոջ երես տեսել է ու եկել մօտդ պարծեցել, թէ գիշեր ցորեկ ամէն գնալուս իր պէս մի հասարակ թուրքը այն տրիկնոջ կողքը կտրած նստած է լինում: Թէ շու ես սխալում, խանձում, թէ քո պատուական չիմար մարդը. լաւ իմացիր, ոչ մի օրինաւոր հասկացող կին ոչ կը քաշուի տղամարդի հետ խօսելուց, ոչ երեսը նրանից կը ծածկի և ոչ ամէն մի հանդիպողի մարդասիրտ կը շնի:

—Էդ առաջին, երկրորդ Բնչ, հարց տուեց լրջմտաբար ուշքը գլուխը ժողովելով պարսկուհին:

Երկրորդ, կարծիքովս ես քեզ մի մասով արդարացնել եմ ինձ թույլ տալիս. ես ուզում եմ հաստատ համոզուել, որ շու քո մարդին չափազանց սիրում ես, և որովհետեւ սիրոյ աչքերը կոյր են,

խակ կոչրը միշտ աչքածակ կը լինի, ինչ թանգազին պարզե ու գանձ էլ տաս իրեն, նա կը կարծի, թէ ուրիշինն իր ունեցածիցն աւելի գնոջ է ու լաւը: Հիմի շու բաղդի ձեռքով քեզ վիճակուած Նասիր բէգի պէս քաջ ու ընտիր մեծամեծների ու աշխարհի սիրելի իգիթ աղայ տղամարդից առաւել գերակշռութիւն ես տալիս որ և է հասարակ գրագրի, որովհետեւ խանութութիւնը քեզ կուրացրել է:

—Ասածներիցդ էսքանը միայն գլխումս նստեց, որ նախանձն աչքերիս առաջը մի հաստ թաղիք է քաշել, որ սուտն և ուշիշն իրարից զանազանել չըկարողանամ: Բայց մինչև Նասիր բէգից երեսը քաց խանութի վրէժը չաւանձ քեզ պէս մի շուկուղի մարդի ձեռով, իմ հոգիս պիտի հիւանդ մնայ, իմ աչքերս պէտք է ծշմարիտ լոյսին չարժանանան: Թէկուզ հոշեղէն չըլինիս, երկնքից ցած եկած հրեշտակ լինիս, էս բոսէին շու մարդի կերպարանքի մէջ ես, ինձ համար մարդ ես, իմ հիւանդութիւնը բժշկող, իմ աչքերը լուսաւորացնող բժիշկը շու ես, որ ձեռքս ես ընկել, երեք տարուց աւելի է՝ քեզ պէս մէկին սպասում էի, հիմի ճանդս ես ընկել, ձեռքիցս ազատուողը չես:

Թշուառ կին, լուր երկար ժամանակից փայփայած յոյսը թուականէս համակեց նրա ամբողջութիւնը և վայրկենաբար յօշո ցընդեցաւ. մի ոգի էր այն մարմնացած, որին ձեռքով շեռ չըջօշափած՝ չար կախարդի մոգական գաւազանի շարժումով աներևութացաւ. իսկ յուռութքը վերլուծող անշիմարելի ոյժն իր փոքր ժամանակ առաջ արձակած հրամանն էր:

Իւր պայտուիրանով զինավառուած երկու պարսիկ էին նրա յոյսն ի շերե հանողները, որոնք ծառայիս հետ միասին ձիանքը քշելով, եկան վրանիս առաջին պայտաստ սպասեցին ինձ ուղեկցելու:

—Ասելն աւելորդ է. տիկինը վաղուց ցած էր թողել վրանի շրան փէշը:

—Ուշ է, օրը տարածամ է, երանալ, խոնարհ գլուխ տուեց ուղեկիցներեց մէկը. շտապիր, մութը չըկոխած հասնենք՝ Գ. դիւղի ամարանոցը. մենք վերադառնալու ենք:

—Այսպեղ էլ Վերանալ, խոժոռած շշնացի՝ ծառայիս կողմը շառնարով:

—Լոյս կտրի Կէր Մ-ի փեսայի հէրը, քչփչաց ծառան, իբրեւ

Թէ ուղղելով հագուստս, բայց ըստ էութեան՝ իւր պատմելիքի հետքը կորցնելով. էշ խօսքն ասում եմ թէ չէ, բոլորի լծուքը բերաններումը ցամաքում է: Էստեղ երեսիդ պատիւ էին տալիս, բայց հէնց որ գնացինք ձիաւոր հանելու, վրէշ հազար ու մէկ հաւոց բարձրացաւ: Ամէն մի շուլլուշի Դրանը քարշ եկող դալիս է մեր գլխին չաքուճ է կոտրում, փնթփնթում էին սարւորները. մենք ոչ ձի ունինք, ոչ ձիաւոր, մի անհասկացող կնոջ խօսքով մարդ չենք չօլերը քցել, թող էս գիշեր էստեղ մնայ. մինչեւ հգուց Նասիր բէգը կը գայ, կը տեղեկանայ ի՞նչ է, ինչ մարդ է, յետոյ թէ կուզի՝ հարիւր ձիաւորով ձանապարհ քցի:

—Յետոյ:

—Ձեր տունը քանդուի, ասացի, ուզում էք ձեր տաւար ոչխարով ամառուայ արեգակի տակ, Մուշանայ չօլումը, Արազի աւազուտներումը տապակուիք. ախար սա ինքն է ամենքից մեծ թորփաղ-երանալը, հիմի որ ուզի, ձեր անասունների ունիւնքը կապիլ կը տայ, մի չօի չի թողալ, որ բերանները մորի:

Թորփաղ-երանալ խօսքը որ լսեցին, շարունակեց ծառաս, իրարոցով՝ Դիպան ու կէս սհաթի մէջ տես ինչ տղամարդիկ Դուրս բերին: Մինչ այս, մինչ այն, վրանի ետեւից կանաչի վրայ արօտի կապած ձիս արձակեցին Նասիր բէգի ծառաներն և յառաջ բերին:

—Մնաս բարին, խանում քոյր. ձին հեծայ և երեսս շրջեցի Դէպի սիրաբոցոր խանդավառ կնոջ վրանը:

—Ուրեմն, բէգ եղբայր, բարձր ձայնով պատասխանեց ինձ վրանի տակից Նասիր բէգի կինը. ինչ կը հրամայես, որ աշխիւնդ պատասխան տայ իր գլխի պէր, քաջերի քաջ, մեծաւորների սիրելի, իր էլալծի (համայնք) պաշտպան Նասիր բէգին: Նա ինձ երեք օր քաշցած կը պահէ, չորս գիշեր անքուն կը թողնի, որ շնորհք չունեցայ քեզ նման երկնքից մեզ բաշտ ուղարկուած ազիզ հիւրին մի սառը ջրով պատուելու, մի գիշեր մեր աղքատ ծածկի տակ հանգստացնելու:

Աշուտ եմ, ազիզ բէգ եղբայր, մի գիշերուայ անհանգստութիւնդ քո պտիկ եղբայր Նասիր բէգին բաշխի, եթէ ինչպէս սառնասիրտ տղամարդ չըբարեհաճեցիր նրա աշխնի խնդիրը ուղարկութեան առնել:

Բարձր ձայնով հայտ հայտ ամէն մի բառի վրայ որոշակի շեշտում էր տրիկինը:

Անտարակոյս, ես ու ինքը տրիկինն էինք հասկանում յիշեալ խօսքերի նշանակութիւնը, իսկ շրջապատած ամբոխի համար նրանք անկեղծ սրտից բղխած հիւրասիրական մեծարանքներ էին, կամ պարսկական կեղծուպատիր շողոքորթութիւններ:

Եթէ ժամանակն ու պաշտօնս ներէին, պատասխանեցի ձիու վրայից, ես Նասիր բէգի ծաղկանոցի վարդի հոգով զուարճանալն ինձ բաշտ կը համարէի: Յայտնիր իմ եղբայրական ողջոյնը մեր սիրելի Նասիր բէգին, ասա՝ թող Դեռ մօքրի վարդի փշերն և աջնպէս ապա հոր քաշի, ապա թէ ոչ, չար փուշը սուր ծայր ունի, քիթ կարող է ծակել: Մնաս բարին, խանո՛ւմ, մնացէք բարեւ, հասարակութիւն:

—Աստուած բարի ճանապարհս ցանց, գլուխ իջեցրին ժողովրդի ներկայացուցիչները. բացց ոչ ես և, կարծեմ, ոչ ինձ ուղեկցող առաջիցս գնացող թուրքերը լաւ չլսեցինք վրանից իմ հասցէին ուղշած խօսքերը:

Միայն ծառայիս ականջներն են սուր եղել. նա մեզանից շատ յետ էր:

—Լսեցիր, աշայ, թուրքի կնկայ վերջի խօսքերը, մօտեցաւ և հարց տուեց ինձ Միքայէլս:

—Ի՞նչ ասաց:

—Ձհանդամը գնան, գողաց քամակիցդ լիբբ կնիկը, խողի գլուխը խաշիչի վրայ կենալ չի:

Ես ժպտացի ու ձիս կրնկեցի:

Ժ/Ժ.

Մենք անցել ենք Փալանթօքեանի լեռնաշղթայի հիւսիսային երեսի հովիտը և բարձրանում ենք Գիշամայ ծովակի հարաւային կողմի լեռնաշղթայի կայարար:

Եթէ ես ձանձրացել էի, բացց ծառայիս մէջ երիտասարդական աշխոյժը մեռած չէր, նա մէկ մէկ ոգևորւում էր և վստահանում իմ ուշադրութիւնը գրաւել Դէպի բնութեան սիրուն տեսարանները:

—Աշխյ, աշխյ, գլխիդ մաւանդ, մի յետ մտիկ տուր մեր էս օրուայ անցկացած զաշտին, տես ինչքան գեղեցիկ են կանանչների վրայ փնկոտած հազարաւոր վրանները, կարծես գարունքուան անձրեւից յետոյ զաշտի երեսին փռուող գեպնասունկներ լինին, որոնց վրայ շողում է իրիկնապահի ոսկեգոյն արևի լոյսն ու մտիկ տուողի աչքերը ծակծկոտում:

Փառքիդ մեռնիմ Աստուած, քանի քանի տեսակ սիրուն բաներ ես ստեղծել աշամորդու համար, բացականչեց ծառաս, մի տես ինչպէս պատուական ձորակ է ընկած Նասիր բէգի օբաների ներքեւը:

Ծառացիս սիրտը չըկուրելու համար՝ յետ նայեցի, բայց բնութեան հրաշալիքներն իրանք իրանց մոռացուեցան, երբ յանկարծ խլրպումն ու շփոթն ընկաւ յիշեալ վրանախմբի մէջ. աշմուկ ու աշաղակ, ճիչ ու հարայ հրոց օդը բարձրացաւ և ամէն կողմից գոռում էին.

—Տարան, տարան, Նասիր բէգի ոչխարի հօտը քշեցին, տարան, տուելը մէկդ կաք՝ զէնք առէք, օգնութիւն հասէք, տասը կաք՝ շուրս եկէք:

Նիոթ բարձրացնողները չորս հինգ հովիւներ էին, որոնք առանց հովուական վերարկուի ձորակից շուրս վազելով՝ շտապում էին շէպի վրանախումբը:

Սյսքանը բաւական էր խռովելու վրանաբնակների խաղաղութիւնը, ամէն մի վրանից հրացանաւորներ էին, որ շուրս էին թափուում: Մենք կանգ առանք և հետաքրքրութեամբ նայում էինք:

Տղամարդկանցը հետեւեցին սարւորների կանայքը. գեղջկուհի լեռնականները գոգնոցների մէջ քարեր լցրած՝ շտապում էին շէպի շիմացի ձորակը:

Վերջիններին ասաջնորդում էր մեր ծանօթ խանդութ բէգուհին: Նասիր բէգի կինը մալուով ցոյց էր տալիս քաջ պարսկուհիների ձորակի միւս երեսի լեռնաթմբի վրայ կանգնած հեծուալին, որը տնօրէնութիւններ էր անում ոչխարի հօտը քշող վեց եօթնի շափ ձիաւորներին:

—Տես, ինչպէս է տեղին ու ժամանակին վրէժ առնում անիւծածը:

—Ո՛վ է ակնարկածդ ձիաւորը, տղան, հարցրի ես անէ՞ծք կտր-
շացող թուրքին:

—Ել ո՛վ պիտի լինի, Յունոն ինքն է, էն ասլանի ձագ Յունոն,
որ թէպէտ հայ է և շարունակ մեզ վնաս է տալիս, բայց հալալ է
ճճած կաթը, տղամարդ է ու կորինձ: Աստուծով ասած՝ Յունոն մե-
շաւոր չէ. նա Նասիր բէգից իր վրէժն է առնում: Տարի չի անց-
կենալ, որ Նասիր բէգը մի քանի հայ չըկորցնիլ տայ: Ահա քանի
տարի է, որ աշխատում էր Դարալագեազի Ն. գիւղի տէրութիւն արւել
մթնացնելու. ճանապարհներն էր կտրել տալիս, տան վրայ էր յար-
ձակում, շիւանին էր մատնում, քնած տեղը գիշերն երթկովը
գիւլլա էր քցում, բայց ոչինչ չըկարողացաւ անել. տէրութիւն իրան
Նասիր բէգից աւելի քաջ էր. քէշիշը մի քարափի տակ նստած՝
մի հապ ալմալու հրացանով իր վրայ յանկարծակի յարձակուող
Նասիր բէգի տասն արեւիտում ձիաւորներից երեքին սպանեց. մէկը
հէնց Նասիր-բէգի հարազատ եղբայրն էր. .

—Ի՞նչ օգուտ, որ վերջը Նասիր-բէգը յաղթեց, ընդհատեց
խօսողին իւր ընկերը:

—Մատնութիւնով մարդին անձար թողնելը շուրջ յաղթու-
թիւնն ես համարում, պատասխանեց առաջինը. ողջ Դարալագեազի
թուրքերի կողմից սուր ստորագրութիւններ ժողովեց Նասիր-բէգը,
որ իբր թէ, տէրութիւն նասաղլներ (մաքսանենգ) խումբ է պահում
և Օսմանլուի հողը գնալ գալ ունի: Նրեք անգամ շիւանը խեղճ
տէրութիւն տունը պակն ու վրայ արեց ու զլուխը փորձանքից ազատ
պահելու համար ունեցած զէնքերից աւելի ոչինչ չըգտաւ: Մի օր
էլ՝ երբ տէրութիւնը լսեց, որ իրան բանտարկելու մտադրութիւն կայ,
ընտանիքն երկու անշափահաս եղբայրների յուսով թողեց ու ինքն
Արաղն անց կացաւ: Աղլբաշի հողումը զլուխ պահելու:

—Այդ բոլոր պատմութիւններն ես լսել եմ, միջամտեցի ինքս
շիտմամբ. Յունոն Դարալագեազցի տէրութիւն հետ ինչ կապ ունի,
որ հսօր Նասիր-բէգի հետ թշնամացել է և հօտերը քշում է:

—Փորձում ես, բէգ, թէ մեզ չիմարի տեղ ես շնում, վշտա-
ցաւ թուրքը. մարդի սիրտ ինչպէս պէտք է համբերի, երբ որ
պետնի, թէ օտարն իր ազգին նեղութիւն է տալիս ու ինքը ձեռները
ծալի նստի: Մի Յունո է, մի աշխարհք, մարդը մի քանի հոգւով,

Քննչան կարողանում է, խեղճերին պէտք զալ, չի խնայում, հայ
ու թուրք չըհարցրած՝ ամէնքին հաւասար աչքով է մտիկ տալիս
ու ձեռքն եկած օգնութիւնը չի խնայում: Էդպէս մի քանի Յու-
նոներ պէտք է լոյս ընկնէին, որ Նասիր, Ահմօ ու շատ խեղճերի
արիւնը ծծող բէգերին մուկը շինէին: Ափսոս, որ հայերի մէջ Յու-
նօյի պէս սրտոպներ քիչ կան. Յունօյի երեսուն ընկերից, ասում են,
կէսը թուրք ու քուրդ են, իսկ մեր քաջերն էլ իրանց շահի համար
են աւազակութիւն անում:

— Էս անգամ Յունօն երկու երեք շաբաթ առաջ Նասիր-բէգի
մարդկանց ձեռքով Գեօղչայի Վ. Ղ. գիւղից տարած ոչխարների
վրէժն է առնում, խօսեց երկրորդ ուղիկիցս և պապմեց այն շէպքը,
որի մասին իմ ներկայութեամբ հայ գիւղացիք գանգաւորուեցին օգ-
նականին:

— Գու ձրտեղից գլխիս այդ մանրամասնութիւնները, հարց
տուի ես:

— Մեղքս ինչ թագցնեմ, երանակ, Նասիր-բէգի շրկած գողերից
մինն ես ինքս էի. հրամայեց՝ չըկարողացայ խօսքը չըկատարել:
Ինքս էի, որ մի ճակատը ծաղիկ կարմիր մաշեանի վրայ նստել էի,
ինձ Յունօյի տեղն էի շրել և հայերին ասացի՝ զնացէք շիւանին
պատմեցէք, թէ Յունօն էր ձեր ոչխարները տանողը:

— Ուրեմն շու վրանգաւոր մարդ ես եղել, կարող ես էս սա-
րերի մէջ մեզ նոյնպէս ֆլասս տալ:

— Ատուած ոչ անի, երանակ, ես էս բոլէին մի հրամանակատար
մարդ եմ, Նասիր բէգի անունով ինձ հրամայել են քեզ ողջ առողջ
տանել Գ. գիւղի ամարանոցը հասցնել, և գլուխս կը շնեմ ու չեմ
թողալ քո հապ մազը գլխիցդ պակսի. մենք Նասիր-բէգի իրաւուն-
քի տակն ենք, կասի ապրի՝ կապրենք, մեռի՝ կը մեռնենք:

— Մերոնք չեւր շառան, նկատեց ձիաւորներիցս մինն և յայտ-
նեց ընկերին:

— Հապա չէ, պիտի զնային Նասիր-բէգի ոչխարի համար կո-
տորուէին. չես տեսնո՞ւմ, միայն Նասիր-բէգի հօտը քշեցին, իսկ մե-
րոնց բոլորովին ձեռք չըլուին, պատասխանեց ընկերն և աւելացրեց,
ինչ էլ յարմար ժամանակը գտան, Նասիր-բէգն էգուց էլ չի զալ:

— Աղան, շարձաւ ինձ ծառաս, մտիկ արուր շիմացի սարի գըլ-

խին կանգնած քրդին, նա Փալանթօքեանի վրայ մեր ետեւից ընկնողը չի. հէնց ինքն է որ կայ. ա՛յ, յետ շրջուեց, երևի ընկերներին է կանչում:

— Տունդ չըքանդուի, սարսափահար եկաւ և մորակով ընկերի կողքին հրեց Յունօյի անունով Վ. Ղ. զիւղացոց սպառնացողը. չես տեսնում, Յունօյի քուրդն է, հէնց հիմի սարի ետեւից բոլորը Դուրս կը թափուին, մենք կորանք... կը բաշխես, բէգ, ես գլուխս ազատում եմ... Մենք էս քրդի զարբը (ոյժը) տեսել ենք, Յունօյի խըմբի մէջ սրանից քաջը չըկայ:

Եւ թուրքն ամբողջ մարմնով Դոշ եղած՝ ձիու գլուխը շրջեց ու յէտի իւրեանց օղաների կողմը ներքեւ սլացաւ:

— Ես էլ գնացի, բէգ, Աստուած քո կռանը կենայ, մի ցուռ լիքը նրեխայ ունիմ, հաց տուողն ես եմ, խեղճ-խեղճ երեսիս մփոկ ցուեց երկրորդն և առանց իմ հրամանին սպասելու՝ հետեւեց ընկերին:

Ի.

Արևն արդէն սկսել էր իր արծաթափայլ աչրոշ ու կարճ ճառագայթները զովարար ոսկեփայլի փոխել ու իւր նեպերի սուր սուր ծայրերն երկարացնել ու բթացնել. լեռնային հով օդի մէջ սառնութիւնը հեղհեղէ զգալի էր Դառնում, ձորերի և լեռների ելեէջներն այնքան էլ չէին կարող սնում ձիանց քրտինքը փրփրակալացնել. Գեղամայ ծովակից բարձրացած հիւսիսային սառնաշունչ խոնաւութեան զօրութիւնը մի քանի ժամաշափ սարածութեան վրայ իր ազդեցութիւնն էր գործել, բայց մեղք ուղեկիցներն կանխօրօք ասութեան համաձայն, Դեռ հեռու էինք մեր ժամադրեալ Գ. զիւղի ամարանոցից:

Անկը Դրութեան մէջ էինք մնացել. երկու անծանօթ օտարական, լեռնահովտի մէջտեղ կանգնել մոլորուել ենք: Դիմացի լեռան գլխին՝ աւազակախմբի անդամներից մի քուրդ միայն երևում է, նա էլ մեզ բոլորովին չի տեսնում, կամ գուցէ չի ուզում տեսած լինիլ. շուրջն ամէն տեղ աչք է ածում, իսկ մեզ չի նկատում: Մտածում եմ ձայն տալ ու կանչել, բայց նախ՝ երկիւղ եմ անում:

երկրորդ՝ զուր կոկորդ կը ճշէինք, կէս վերստաչափ հեռաւորութիւն կար, ձայն չէր հասնիլ:

—Յեւր յառնանք Նասիր բէգի կողմն, աշակ, խորհուրդ տուեց ծառաս:

Ես անխօս գլուխս պտտեցի:

—Ձուրն ընկնողն անձրևից չի վախիլ, արի, վճռեցի ես և առաջ ընկայ:

—Աշակ, քուրդը, չըգիտեմ, ինչ եղաւ, էլ չի երևում սարի դիմին:

—Աստուած իւր հետ, յուր քշիր:

Ճանապարհն ուղղակի շէպի լեռան գլուխն էր բարձրանում. ոչ աջ էինք նայում, ոչ ձախ, զրաստներին անխնայ մորակոճմ և կրնկոճմ էինք:

Լեռան ուղիղ կապարին ենք: Գեղամայ ծովակը հեռու մշուշի մէջ երևում է. լեռների գլուխները ոսկեգօծուել են. տեսարանն սքանչելի է, բայց ես բնութեան հրաշալիքներով կշտացած եմ. ամիսներով չափածներս լեռ ու ձորեր են, իսկ հիմի, այս վտանգաւոր պահուն ևս առաւել ինձ համար անհուրաքրքիր են: Խեղճ ծառաս երկիւղից գլուխն էլ մոռացել է: Վամաց-կամաց մութը գետինն առնում է, շտապել է հարկաւոր:

Լեռնային հեղ ուղին հազիւ է երևում և խնում է շէպի մի ուրիշ ձորահովիտ. Ուր կուզի գնաց, մենք աչքներիս տեսողութիւնը լարած՝ քանի լոյս կայ, ոչ կանգնելու, ոչ շեղուելու ենք, կեանքի և մահուան խնդիր է:

—Աշակ, քեզ մալանչ, առաջը լաւ մտիկ տուր, լաւ չափ ու ձև արա, էնպէս գնա, անվտարհօրէն կակազեց ծառաս:

Հասկացայ. ուղում ես տսել՝ մեր ճանապարհը ճիւղաւորուել է և ես չեմ նկատիլ:

—Ձեռ տեսնում, շլփիկ մարդի աչքերի պէս մէկը հիւսիս է գնում, մէկէլը Մասիս:

—Այ տղայ, ո՞րն է աւելի լայնը:

—Երկուսն էլ աղուէսի ճանապարհներ են, աշակ, լայն ու նեղ չըկայ: Ի՞նչ անենք, ո՞ւր գնանք, լացակրկնած պապասխանից ծառաս:

Յեւր նայեցի՝ խեղճի երեսին գոյն չէր մնացել:

—Դէհ, կերածդ հարամ, կէս բարկութեամբ, կէս հեգնօրէն գոչեցի ես. ուրիշ ժամանակ գլուխ ես ցաւացնում քո չունեցած քաջասրտութեան մասին սնապարծութիւններ անելով, հիմի ինչ ես մոռլը Դառել. ինչ որ ինձ էն էլ քեզ, քո արիւնը հօ իմիցը կարմիր չի, սղամարդի երեսին թուր խաղացնեն՝ երկիւղ չըպիտի անի. Աստու անունը տանք ու աջ գնանք, կամ մի շէնի մէջ Դուրս կը գանք, կամ մի քարափի սակ կուշ կը գանք, գիշերը կը լուսացնենք:

Ծառաս սիրտ առաւ և ինձ հետեց:

—Աշնչ, էն մարդ է, թէ քար, որ սեխն է տալի առաջներիս, ձորահովտի ծայրին եղած բլրակի ոլորապոյտի բերանին, խօսեց ծառաս:

Ծառայիս աչքերն աւելի սուր էին: Ճիշդ, ճանապարհի վրայ մի ստուեր էր երևում:

—Մարդ, քար, գազան՝ միևնոյն է, հրացանդ ձեռքդ առ ու ետևիցս արի, տնօրինեցի ես և իմ փոքրիկ հրազէնս ձեռքիս բռնեցի ու ձիուն կրնկեցի:

—Աշնչ, քուրդն է, Փալանթօքեանի քուրդը:

—Ո՞վ կուզէ, լինի, արի:

Այո, պարզ ճանաչեցի, քուրդն ինքն էր: Երևի նա նոյնպէս նկատել էր մեզ ու սպասում էր:

—Բարի երեկոյ, քուրդ:

—Աստու բարին, աշնչ. առանց տեղիցը շարժուելու և մեզ ճանապարհ տալու պատասխանեց քուրդը Գեշարքունցի հայերի բարբառով: Նա այն հարցը տուեց ինձ.—Քեզի շուրքան, աշնչ, էս սուր էք չօլքնասմայ բռնել էք, դնում էք էս միջին:

—Ընէ՛ր է չօլքեասմայ (վտարանդի), չիս տեսնում առաջներիս ճանապարհը:

—Միտք ունիք Գեանջանց գնալու:

—Ո՛չ, նոր-Բայազիդ ենք գնալու և էս գիշեր Գ. գիւղի ամառանոցումն ենք քնելու:

—Շատ ես հեռացել, աշնչ, Գ. գիւղի նայլաղը քնաց սարի աջ կողմը:

—Ուրեմն Դու մեզ առաջնորդիր:

—Իմ երկու աչքի վրայ, ես հեռուից տեսայ ու հասկացայ, որ ճանապարհորդ էք ընկել, էն յոգի (այն պատճառաւ) կայնեցի, որ ձեզ քար ու քարափից ազատեմ: Ետեւիցս եկէք:

Քուրդն առաջ ընկաւ:

—Աշայ, ձին շտապեցրեց, հաւասարուեց ինձ և քշփշաց ծառաս, աւազակի քամակից ընկած՝ հըր ես գնում:

—Արի, տխմար: Շուտ շուտ քշի ձիդ, քնւրդ:

Ծառաս լուռթեամբ հետեւեց, իսկ քուրդը պատասխանեց:

—Ձիերին ափսոս չիս զալում ես, հա, հա, ճրագներ կը պըզպըզան, թափէն (բլրակ) իջնենք՝ հասել ենք:

Բլրակն իջանք և մթի մէջ մեր առաջ նշմարուեցին մի կարգի ընկած քսանից աւել քրդական վրաններ, կամ եղէգնապատ թաշիքէ ալաշուխներ:

Արանախմբի շները մեզ շիմաւորեցին հեռուումը տնկուած մի հաւրիկ վրանի առաջին: Անշուշտ մենք մեր գրաստիների հետ զոհ էինք գնալու պատառոյ ընտանի գաղանների սուր ատամներին, եթէ մեզ առաջնորդող քուրդը վաղօրոք հարիւր քայլաչափ տարածութիւնից քրդերէն լեզուով ձայն չըտար և չզգուշացնէր վրանաբնակներին՝ շներին զսպելու համար: Ամէն մի շան առաջ երկու երեք յաղթանդամ քուրդ կորել էր և արգելում էր հաւատարիմ ոչխարապահների կատաղութիւնը:

Շուտով բոլոր վրաններից տղամարդկանցը հետեւեցին ձիթի կամ նաւթի թիթեղեայ ճրագը ձեռքներին կանացի սեւը:

Մեզ իջած վրանի ընդարձակ տարածութեան վրայ հարիւրից աւել մարդ, կին, երիտասարդ, պապանի, մանուկ, տղայ և աղջիկներ ժողովեցան և ճրագները մեր քթերի տակ բռնած՝ քրդական լեզուով միմեանց հարցեր էին տալիս:

Ձիէ լայօ (ի՜նչ է տօ) ճշում էր ամէնքի վրայ մեզ շեկավարող քուրդը. մարդիկ չէք տեսել, գոռաց նա հայերէն, երեւի մեզ հասկացնելու համար. քաշուէք, հեռացէք, Աստու ստեղծած ըանդա (արարած) են, մեզ շօնաշ են, եկել են. մեր գլխի, մեր աչքի վրայ են եկել: Համեցէք, աղայ ջան, ալաշուխը պատրաստ է, ուր քարիդ տունն է, ուրդ շիր երեսիս, ներս մտիր, երկու ձեռքով ցոյց տուեց ինձ մեր առաջնորդն ալաշուխի մուտքը:

Քրդական ալաշուխները կամ վրաններն, առհասարակ շապանգարդ և պարզ են լինում: Ինչպէս ասացի՝ եղեգնաշար շարժական մի գազանոց պարի վրայից մէկու կէս մարդի բարձրութեամբ թաշիքով ծածկած մի բոլորչի փնակ է, որի տրամագիծն երեք գազից աւել հազիւ լինի՝ ուրիշ ոչինչ: Իսկ այսպիսի թաշիքածածկ կրուրը հեղեղ էլ թափուի, չի կաթիլ: Մեզ հիւրասիրող քուրդը սակայն, ինչպէս երևում էր, պարսկական շքեղ վրաններ շապ էր տեսել և հետեւել էր: Ալաշուխի ներսի կողմից հասար թաշիքի երեսը ծածկած էր էթանագին լայնածաշիկ կարմիր չթով, որի վրայ նկարուած էին որսեր և որսորդներ: Գորդածածկ ջարակի վրայ՝ փոխանակ ընդհանուր գործածական ձիթի, կամ նաւթի ճրագի, պղնձէ աշտանակի մէջ վառւում էր լամբարը:

Մութն արդէն զեփինն առել էր և մենք բացի Դրան առաջ առանց սեռի խորութեան խռնուած ամբօսից՝ ոչինչ չէինք տեսնում:

Այնքան բարձր էր խառնիճաղանճի աշաղակը, որ փեշական կեանքին անծանօթը կը կարծէր, թէ խուժանը չարձակում է գործելու իւր վրայ և ուրնափակ տալու: Բայց ես ընդհակառակն մեծ հաճութեամբ շփուում էի լեռների զաւակների անմեղ հետաքրքրութիւնից առաջացած հարցասիրական ձգտումը և միանգամայն արգելեցի հիւրասէր տան տիրոջը բարկանալ ամբօսի վրայ:

— Կը բաշխես, գլխիդ շուրբան, սարի մարդիկ են, ոչինչ չեն հասկանում, ուրախացել են, որ եկել ես, վիզը ծռեց փանփերը:

— Ինձ համար ձեր ցեղի պարզութիւնն աւելի սիրելի է, քան թէ շղթաշների կեղծաւորութիւնը, պատասխանեցի ես: (Նասիր բէգի կնոջը ճիշեցի):

Իմ բերան բանալու հետ՝ կարծես, Դիւթական ազդեցութեամբ՝ բոլորը միանգամից լռեցին և սկսեցին ուշադրութեամբ լսել ինձ:

— Ես շապ ուրախանում եմ, շարունակեցի ես, երբ տեսնում եմ ձեր մայրերին, քոյրերին, աղջիկներին իրանց օպարական եղբոր փեսութիւնովն ուրախացած՝ համարձակ, բաց երեսով, Սարծու տուած բաց բերանով, ազապ լեզուով հաւաքուել են ինձ բարի հաղար բարի ասելու, իսկ շապ զգոււմ եմ, երբ շղթաշի կանայքը

ուրիշների առաջին երեսները ծածկում են, իսկ առանձին տեղերում զօռած կովի պէս կապերը կտրում ու իրանց սղամարդկանց անուշը գետինը շնում: Ասենք՝ մեր հայ կանայքն էլ երեսները ծածկում են ու չըխօսքան են մնում, բայց հայ կինը շղլբաշի կնոջ պէս անպարկառ չէ, հայ կինը քրդի կնոջ պէս համեստ է:

— Հն, հն, շաք ուղորթ ես հրամանք-ես անում-ես, աղայ աղ-պէր, ձայն բարձրացրին միասին մի քանի պառաւ և միջհասակ կանայք. հայի կնանիքը մեր քուրերն են, շղլբաշի կնանիքը մեր դուշմանները. մենք հայ կնանոնցը սիրում ենք, այ, թէ կուզես՝ Գիւլօն հիմի մեր մէջն է, հայի կնիկ է, Գիւլօյից հարցրու:

Գիւլօ խօսքի հետ չիշղուլթեանս մէջ զարթնեցին Նաշօյի և օգնականի պատմած վիպական արկածքները:

Յուլօյի սրտի առարկան մեծ յօժարութեամբ կը ցանկացի տեսնել, բայց առ ժամանակ խօսքը կտուրը քցելը խոհեմութիւն համարեցի:

Փոքր առ փոքր ամբօխը ցրուեցաւ և մնացին քրդական համայնքի մի քանի գլխաւորները, որոնց հիւրընկալ տանուպէրս յետ պահեց՝ ինձ յարգելու և հետո ժամանակ անցկացնելու համար:

— Կը բաշխես, աղայ, շիմեց ինձ տանտէրը, սարի քուրդը չալից գլուխ չի հանում, մինչև հացը հասնիլը. թէ կուզես, մի քեասայ (քերեղան) նոր եփ սուած տաք կաթ խմի, սառած արիւնշ քիչ եռ պաշ:

— Մեծ հաճութեամբ, բայց շեռ քո անունդ ինձ յայտնիր:

— Հրամանոցդ ծառայ Հասո:

— Գիտիս, Հասո եղբայր, ինչ կայ. խնդրեմ ինձ համար իրիկ-նահացի նեղութիւն չըքաշես, մի գաւաթ կաթը հերիքէ՞ ինձ, շաք յոգնած եմ, կուզեմ հանգստանալ: Այս եղբայրներիցս էլ ներողութիւն եմ խնդրում, որ չեմ կարող հերներն երկար ու քաշցր մնալահալթներ անել:

— Հիմի նստիր, Հասո եղբայր, ասացի ես մեր քրդին, երբ միւսները զիշեր բարի մաշթելով՝ ցրուեցին, և իմ հարցմունքներին մէկ-մէկ պատասխանիր:

Քուրդը չօքեց երկու ծնկան վրայ և բերանը կիսաբաց՝ սպասողական դրութեան մէջ մտաւ:

—Առաջին՝ շու աշն մերշն ես, որ Փալանթօքեանի վրայ մեր ետեւիցն էիր ընկել:

—Հրամանք, ես էինք: (Այդպէս էր խօսում նա. ես-ի հետ յոգնակի):

—Ի՞նչ էիր ուղում մեզանից:

—Ասում էինք՝ շուր շտապեցէք, Փալանթօքեանն իջէք. ձորն անցկացէք ու Ահմօ բէգի մօտ հասէք:

—Մենք ո՞վ, շու ո՞վ, քո ի՞նչ ցաւն էր մեր համար հոգս քաշելը:

—Մեր մեծը շրկեց, ես էլ եկանք:

—Որ լինի:

—Որ լինի թուլիքաշի (աւազակապետ) Յունօն:

—Եւ ո՞չ նաշօն:

—Ձէ, նաշօն Յունօյի քեռու պղան է: Դու գիտես՝ մեր նաշօն Յունօյին սիրում է, բայց Յունօյի հետ շաշտեր կտրող աւազակ չէ. նաշօն ռահաթ մարդ է, իր տուն ու տեղի հետ է, ամիսը մի երկու անգամ էլ սարերն է գնում իր տաւարին զլուխ քաշելու:

—Իսկ նաշօն մի՞թէ ձեր հետ չէր. ի՞նչ աչքովս ընկաւ:

—Հասկացայ, հրամանքդ էն մարդի համար ես խօսում, որին մենք շուրջ էինք բոլորել, որի հետ էինք ես ու մի ուրիշը, երբ որ երեքով եկել էինք Սուլէյման բէգի աչքին երևալու, էնպէս չէ:

—Այո, հէնց նա, զլուխ ամբացրի ես:

—Մի բան էլ ես հարցնեմ, աղայ. հրամանքդ Յունօյին աչքով տեսած չըկաս, կարծեմ. էնպէս չէ:

—Յունօյին՝ ոչ, բայց նաշօյին, այո, տեսել եմ:

—Տեսա՞ր՝ ինչպէս զլսի ընկաց. հապա կասեն քուրդ միլլաթը (ազգ) էշ է, բան չի հասկանում. Բէ, ինչ անենք, սարի մարդիկ մենք քրդերս, չորս տղանի անասունների հետ է մեր գործը, անասունի բնութիւն ենք սպացել, բայց ախար անասունների մէջ էլ խելօքներ կան. իմ տակի ձին ինձանից աւելի ոչովի չի թողնիլ շրան նստիլու, ծուլ-ծուլ կը լինի, նստողին զլսի վրայ կը քցի: Եներ կան, որ առանց հովուի ոչխարի հօտ են կառավարում. էդ խելք չէ: Թէ կուզեն մեզ փխմար ստող, մեզ վրայ ծիծաղողները, քրդերիս թող համարեն շուն ու ձի:

—Ոչինչ: չըհասկացայ խօսքերիցդ, Հասօ եղբայր:

—Դու չըհասկացար, համայն նօքարոդ (ծառայ) հասկացաւ. Դու երկու իրար նման մարդին մի հոգի ես շինեւ. հա նաշօյին րեսած՝ հա Յունօյին, անց որ մի խնձոր մէջտեղից կիսած:

—Դիցուք՝ ես սխալուել եմ, բայց մի օտար մարդ, մի աւագակապետ ի՞նչ կապ ունի ինձ հետ, ընչի՞ պիտի մի անծանօթի համար մտածի:

—Դու նաշօյի բարեկամն եմ թէ չէ:

—Այո, բարեկամն եմ:

—Թէ էդէնց է, Յունօյի բարեկամն էլ ես. երկու շաբաթ է մենք քո ետեւից թաքուն մարդիկ ենք ման ածում. եթէ նաշօն քեզ հետ չլինէր՝ Դարալագեազ մտած օրդ, Սուլէյման բէգը քեզ էն ձորումն երկու շաբաթ առաջ կը կոշտպէր. եթէ Յունօն էս առաւօր Փալանթօքեանի ձորումը Սուլէյման բէգի աչքին չերևար, Դու էսօր՝ կամ կռներդ կապած-ընկած կը լինէիր, կամ, հեռու քեզանից, սպանուած: Եթէ Յունօն ինձ ձեր քամակից չըլլիէր, որ ես ձեզ շտապանում Փալանթօքեանի էս կողմի ձորը շուր անց կենաք, մենք կուշանայինք, չէինք կարող Սուլէյման բէգի բունը վերցնիլ: Նրա մարդկանցից երկուսին գլխիդ մաւաղ անիլ: Ասենք, իմ ձեր ետեւից ընկնելը զուր անցկացաւ. Դուք մեր երկիւղից թուաւորի պէս էիք թռչում: մինչև ես սարի գլուխը կը բարձրանայի, Դուք Աւշօ-բէգի օքաններին մօտացել էիք, ու հէնց իմանաս, իմ ձէնն էլ չըլսեցիք, շունչս կտրուեց ձեզ զնացէք՝ զոռալով:

—Ատում էինք, բայց ոչինչ չէինք հասկանում:

—Ես էդպէս էլ Յունօյին պատմեցի. նա մինչև իմ զնալն էր Սուլէյման բէգի հետ կռուի բռնուել. մերոնց սպանութիւն էն երկունսն էին, աշնց, բազմակողմանի ժպիտով ասաց ինձ քուրդը, որոնց հրամանքդ քո աչքովը րեսար Աւշօ-բէգի Դրանը:

—Ի՞նչ բաներ ես հնարում, քուրդ. ես Աւշօ-բէգի մօտ մարդու Դիակ չեմ տեսել:

—Մի թաղցնիլ, աշնց, մեզ ամէն բան յայտնի է, մէյիդ (Դիակ) բերող երկու մարդից մէկը քեզանից վախեցած լետ փախչելուս՝ մեր ձեռքն ընկաւ ու իր բերանով Յունօյին ասաց:

—Ի՞նչ ասաց:

—Ասաց, թէ քեզ տեսել են Աւշօ-բէգի վրանումը բազմած ու

գլուխ են առել, փախել: Յգուսն ինչ, խեղճերը չըզիպէին, թէ իրանք շեռ յիս չեկած, մենք իրանց բնին պիտի էինք. ապահով տուն եկան իրանց մաշարէն (քարայր), որ Սուլէյման-բէգին պատմեն, բայց էշ ժամանակը Սուլէյման բէգի պեղը Յունօն էր բազմած իր կտրիճներով, իսկ Սուլէյման-բէգը Գեանջու ձորերը հասած կը լինէր:

—Ուրեմն շուք բռնեցիք այն երկու մարդին, հարցրի հետաքրքրութեամբ:

—Մէկը շեռ մաղարէն չէր մտել թուա ձիու քամակը, ուզում էր փախել, ու թիկունքից ընկերներէցս մէկի գնդակին մատաղ եղաւ, ձիաթափ ընկաւ, մէկէլը ողջ առողջ մեր ճանգն անցաւ: Նա ասաց, որ Սուլէյման-բէգը մեր սպանած երկու ընկերի մարմինը շրկեց Աւշօ-բէգին, որ թաղիլ պաշ ու իրանց համար հաց ծամիէ, բայց քո շուքը հերիք էր իրանց հացն էլ մոռանալու, գլուխներն էլ:

—Ուրեմն նրան էլ սպանեցիք:

—Ո՛չ, Յունօն նաւարդ (անազնիւ) չի, նրան ազապեց, որ գնաց Սուլէյման-բէգին խելքի բերի՝ մեր սարերից հեռանալու:

—Որպէս զի միայն ինքն իր խմբով մնաց խեղճ սարերին կողոպտող, նրա փառարը քշող, երկրազործի եզը զութանի պակից խրոյ, քրդի կարծիքն իմանալու շիւրմամբ՝ շեշտեցի ես թշուառութիւնն արպայապիւ: խօսքերը:

—Հոգուշ մեղք ես անում, աշայ, թէ որ ինձ փորձում ես, վշպոսցաւ քուրդը. չէ՞ որ Նաշօն քեզ ասել է, թէ Յունօն որ կաց, խեղճ մարդկանց համար էն ամպն է, որ ամառուան այրող արեգակի առաջը կտրում է, խանձուած, մրկած ու չորացած շաշտերին ու արտերին անձրեւ է պալիս ու մեռած տեղից կենդանացնում: Փանի Սուլէյման բէգն էս սարերումը չէր երեւցել, Գէօզ-չայի ու Դարալագեազու սարերից մի ուլ չէր պակասել. մեր Նաշօյի պաւարարածները զիշեր ցերեկ ապահով քնած էին լինում. համա հիմի մեզանից կրակներում կորած (զինավառուած) պատը կտրիճ Նաշօյի ապրանքին է գլուխ քաշում:

Դարձեալ Նաշօ, մտածեցի ես և մի քանի բոպէ լուրջ մտածողութիւնս լարելու համար՝ ընդհատեցի քրդի խօսակցութիւնը:

Սիրելի Հասօ, ասացի, ինչպէս երևում է, մենք իրար հետ խօսելիք չեռ շատ ունինք. լաւն այն է՝ գնաս ինձ համար մի երկու հատ կարպետ բերիլ Կոս վրաս ծածկելու. ինձ յայտնի է, որ քուրդ ազգն անկողնի փոխարէն Կոստո զործած կարպետներ ու գորգեր է գործ ածում: Ծառացիս էլ պատուիրի՛ր՝ թող քիչ բան ուտի ու քնի. մենք վաղը շուր պիտի ճանապարհ ընկնինք:

— Ծառաշ հիմա կշտացած կը լինի, Կեղաշոր էլ քեզ համար կը գտնուի: Սուր չէ, մենք չլերի ու փալանների մէջ ենք քնում, բայց հիւրի համար՝ հիմի սովրել ենք, Կեղաշոր պահում ենք, պատասխանեց Հասօն և ինձ միայն թողեց:

(Շարունակելի)

ՍԵՒ ԱՄՊԵՐԷՆ...

ԱՒԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

ՍԼ ամպերէն, ամպի սրտէն
Արցունք կուգայ, թոն կուգայ.
Ս'իս, հըր կ'երթայ իմ սև ճամբէն.
Այ բանդ, ետրաք վերջ չկայ:

Ասրաբ Դարդու, չոր գլուխ
Ուրտեղ պիտի քուն մանի. —
Պապակ-փափաք սրտի վրայ,
Թէ չոլի մէջ ամայի...

Ա'իս, աչերս հով պիտի ծածկէ—
Ազիզ մէրս համբուրով.
Թէ ձունն ու հող—քամին բերէ
Սև ագռաւի վնւլ-վնւյով...

ԿԵԱՆՔԻՍ ՃԱՄԲԵՆ...

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

Կեանքիս ճամբէն սար ու սար էր,
Ա'խ, շատ ընկալ շէս ու շէն.
Հիմի շաշեր, թափս եմ կտրեր,
Յոյսս եմ կտրեր չար բախտէն:

Սիրտս շարշուր ու անշարման
Կարօտցեր եմ սև հողին.
Գրկեմ հողը, սիրտս քուն պամ
Իմ մօր ծոցը—սև հողին:

Գերեզմանս, երնէկ, կորի,
Վրէս քամին շառաչէ.
Վրէս խնչ, քար հէջ չ'ընի,
Մէնակ ուռիս հառաչէ:

Ա'խ, աշխարհում մարդկանց ձեռքէ,
Խաչեր շատ եմ, շատ պարեր.
Ա'խ, վաղուց էլ սրտիս վրէն
Կան շատ ծանր, սև քարեր...

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱԽԱՌԻՑ

ՆԻԿ. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

II

Շւանիձորից, ինչպէս տեսանք, ճանապարհը բարձրանում էր շարունակ. նա հասնում է մինչև Գիւմորանց սարի ուսը և ապա սկսում է գլխիվերել: Այդ սարը մի բնական սահման է Գիւնէյ-մահալի, այսինքն Մեղրու և իր շրջակայքի և Ղափանի (հին Կապանի) միջև. իմ տեսած առաջին զիւլը այդ զաւառակում Կեմանցն էր, երկրորդը Շիկահողը:

Շիկահող (Шикагол). զիւլը գտնւում է մի անտառապատ շաշտակի նեղ գոգաւորութեան մէջ. արեւմտեան կողմից հոսում է «Կրաթաղաց» գետակը, իսկ միջից արեւելքից Դէպի արեւմուտք այդ գետակին խառնուող Շիկահողի ջուրը: Կլիման բարեխառն է. բնակիչների ասելով ոչ այնչա՛ն շոգ է ամառը, ոչ էլ ցուրտ ձմեռը: Գիւլը հին է և բնակիչները բնիկ են համարում իրանց. չեն յիշում թէ գալթած լինեն ուրիշ տեղից: 79 տուն են ներկայումս, դասն ու վեց տարի առաջ 11—14 տուն դալթել են այստեղից Մազրա գիւլը հողի քչութեան պատճառով:

Գլխաւոր պարապմունքը երկրագործութիւնն է. ցանում են ցորեն, գարի, հաճար, «կրճնանէ»՝ որ մի տեսակ հացաբոյս է: Մշակութիւնը հին գործիքներով է. երեք լուծ արօր են բանեցնում. բերքը սպառում են Մեղրում ու Շւանիձորում: Հողը ուժից ընկած է և քիչ. արդիւնք ստանալու համար անհրաժեշտ է հանգստացնելը,

որ և երկու կերպ է լինում. կամ անմշակ ձգում են 1—2 տարի կամ թէ սերմը փոփոխելով են հանգստացնում. օրինակ՝ ցորենի տեղ ցանում են կուլաւոր: Շիկահողջին երկու ցանք ունի. աշնան ցանք և գարնան ցանք. աշնանը վարում է ու ցանում, իսկ գարնանը ցելում է: Երկրագործութիւնը սակայն չի ապահովում գիւղացոց ապրուստը, որովհետեւ հողն ուժասպառ է, անպրուշ և քիչ:

Գիւղի հողը պետական է. մի կտոր հող վիճելի է և, գիւղացոց ասելով, շուրտով համայնքի սեփականութիւնը կը շառնուց: Որովհետեւ փարէցորդի քչանում է վարելահողը, ուստի սկսել են անպառը կտրել և վարելահող շարձնել: Անպառը վարելահող շարձնելուն նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ գիւղացոց թէ սարի և թէ ցածի հողերը վաւ հողեր են, իսկ նոր բացած հողը ինչ կոճղի լինի լաւ է եղածից: Հողերը բաժանւած է ընտանիքների վրայ «համիայի» սկզբունքով. մի օրավարը 2 փութ սերմի տեղ է. իսկ մի համիան¹ ունի 20 օրավար հող: Սովորութիւն չունին հողը ծախելու իրար վրա, ինչպէս և ջրել չգիտեն. բոլոր հողերը անջրդի՝ «շամիա» կամ «շէմի» են, թէև ջուր շաւ ունին, բայց հոսանքը խորընկած է. ունին և բազմաթիւ աղբիւրներ, բայց զլուխ չեն գնում, որ ջրելու համար գործադրեն: Վարելահողերը պարարտացնել չգիտեն. պարարտացնում են միայն բանջարանոցները, որ ամեն փուն ունի և որոնք ջրում են, որովհետեւ ընկած են ջրի հոսանքով. բանջարանոցները հերթով են ջրում. հերթի վրայ հասկում է մի առանձին մարդ, որին ընտրում են գիւղացիք, ինչպէս Շւանի ձորում: Կարգով ջրելու տեղերը փէշնում են:

Գլխաւոր պարապմունքներից երկրորդը անասնապահութիւնն է. 79 տանից 59-ը կով ունին 1—6 հաւ. այժ 1—10 հաւ և անպայման մի ջորի կամ մի ձի. երկու փուն ոչխար են պահում. մինը 30, միւսը 40 հաւ: Կայ նաև, քիչ տներում, կթի գոմէշ: «Տաւարն» ամառը պահում են պետական արօտապետներում, որի համար վճարում են 20 ու, որովհետեւ իրանց հողաբաժնի մէջ չեն ընկնում. անտառին էլ, որից փայտ են կտրում, վճարում են 20 ու:

¹ «Համիան» կազմված է մի կամ մի քանի ընտանիքներից. կան փներ որոնք «կէս համիի հող ունեն, կան որ «չարէք» են և ալին.

եզները քիչ են և չեն էլ պահում, վախենալով շրջակայ գիւղերի թուրքերից, որոնք շարունակ գողանում են:

Մնում են կոշմնակի երկրորդական պարապմունքները, որոնք մասնաւոր մարդկանց ձեռքն են: Գիւղը երեք ջաշաց ունի, որոնք բաւական արդիւնք են տալիս, որովհետեւ աղում են թէ գիւղի և թէ շրջակայքի ցորենը: Գիւղում կայ մի Դարբին և մի որմնադիր. իսկ հիւսնը թափառող արհեստաւոր է, գնում գալիս է: Գիւղացիներից երկուսն էլ մանրավաճառ են: Սակայն անհնարին է տանելի ապրուստ հանելը այս պայմաններում, ուստի գիւղացիք երեք տարի է ինչ պանդխտում են: Ներկայումս Դուրսը՝ Բագուում, Բաթումում, 10—15 մարդ կայ. Դրանք ծառաներ են, խոհարար կամ հասարակ մշակ: Գնում են նաև մօտակայ հանքերը, ուր կամ հանքի բանւոր են Դառնում կամ բեռն են կրում գրաստով: Յիշելու է նաև շերամապահութիւնը, որով մի քանի տներ են պարապած և որի սակաւ արդիւնքը ծախւում է թէ Դուրսը և թէ գիւղում:

Շիկահողցի կիներ ուրիշ տեղերի կանանց պէս աշխատասէր է. բոլորն էլ ճախարակ են մանում և բամբակից ու բրդից թել են պարաստում կտաւ ու շալ գործելու համար: Բամբակ գնում են Մեղրուց, իսկ բուրդը Թուրքերից են գնում փոխելով ցորենի հետ: Ինչ խօսք որ տան բոլոր գործերը կով կթելուց մինչև կարկապանը կանանց վրայ է. մասնակցում են և երկրագործական աշխատանքին՝ բացի վարն ու հունձը: Այստեղի կիներ լաւ տնտես է համարւում. կարող-ձեռող. ընդհանրապէս առած գեղեցիկ են: Սակայն վաւ վարքի տէր, լոննը տրեւծ՝ կանայք շատ կան: Պապահում են բաւականին պտակից առաջ յղացած աղջիկներ. երբեմն փեսացուն թողնում է աղջկան այդ վիճակում և ուրիշը առնում. բայց սովորաբար փեսացուներն առնում են վերջը 2 հաս պտակներ պատահում են: Աղջիկը ամուսնանում է 14—18 տարեկան, տղաները 20—25: Կան տանը մնացող աղջիկներ, որ մի թշաւաութիւն է գիւղացու համար. պապճառը երբեմն տգելութիւնն է, բայց ընդհանրապէս՝ աղքատութիւնը: Այս վերջին հանգամանքը շատ անգամ սփռւում է տղին, որ առաջած — (սիրած) աղջկան փախցնի, եթէ աղջկայ հօրանք տղի աղքատ լինելու համար չեն ուզում:

իրանց աշխիւր տալ նրան: Պատկերիս ձեռի համար հարցնում են նաև աշխիւր կամքը. հազիւ է պարահում, որ աշխիւր հօր խաթ-րից շուրս գայ, որ նշանակում է թէ ամուսնութեան խնդրում հօր կամքն առաջնակարգ նշանակութիւն ունի: Հարսը ամուսնու տանը մտնելուն պէս ամենքի հետ խօսում է. չխօսութիւն կայ, բացց հին հարսների մէջ. այստեղի հարսներն ընդհանրապէս քաշուղ չեն և կարճ բլթկար են պահում:

Գիւղում ուսումնարան չկայ, թէև ուղեցել են ունենալ. և իսկպէս շատ էլ յարմար տեղ է կենտրոնական ուսումնարանի համար. շուրջն են Հանդ, Սարաշէն և Շեշկերտ գիւղերը: Ունին մի եկեղեցի, որի փոքրիկ գումարը երեցփօխը տալիս է գիւղացիներին 120/0-ով: Գիւղացիք պարտք են անում երեք դէպքում՝ եզն առնելիս, ցորեն առնելիս, որ միշտ պակասում է ձմրան ամիսներից սկսած, և հարկը տալու ժամանակ. և քանի որ եկեղեցու փողերը բաւական չեն գիւղի կարիքների համար, ուստի գիւղում չորս ուրիշ մարդ կան, որոնք շահով փող են տալիս 200/0-ով, թէ համագիւղացիներին և թէ շրջակայքին: Գիւղից չորս երեխայ կարդում են Մեղրու ուսումնարանում. զրադիտութեան հետ նրանք բերել էին և հայերէն երգեր, որ նորութիւն էր գիւղի համար:

Գիւղը երեք քահանայ ունի, մէկը, ինչպէս վերն էլ ասի, հովուում է Շանի-ձորը. մի րդէտ: Միւսը 100 տարեկան ծերունի է, որ սովորել է Տաթևի վանքում. իսկ երրորդը յսրոցի երես չի տեսել. սովորել է իրանց գիւղի քահանայից:

4. Ծըկէտէն. (Чакадинъ). գիւղն ընկնում է Շիկահողից դէպի արևելահարաւ. ձմեռը շատ ձիւն է գալիս և ցրտեր է անում. սակայն երթևեկութիւնը չի խափանում. ամառը հով է, որովհետև հետև Շիկահողի նման գիւղի տեղը բարձր է, ցորենը հասնում է յուլիսի վերջերին: Գիւղը 38 տուն է. բնակիչները 351 հոգի. 201 տղամարդ և 150 կին: Գլխաւոր պարագմունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է: Յանում են ցորեն, գարի, հաճար և կորեկ. ցորենը ծախում են Մեղրում կամ հանքերում, որ շատ մօտ է: Գործիքները հին են. բանեցնում են Վէսկի (արօր) և լծում են 3 զոյգ եզ: Նոյը, իրանց ասելով, այնքան էլ «բերմունք» չունի:

Թէև շափ էլ ուժասպառ չէ: Վարելահողերը երկու փարին մէկ հանգստացնում են. երբեմն հանգստացնելը սերմը փոխելով է լինում. երկու փարի ցորեն են ցանում, մի փարի գարի կամ ուրիշ բան: Բաւականին հող ունին, ուստի հինգ փարի է շաղարել են անտառը կտրել և վարելահող շարձնելուց: Հողը համփայլ վրայ է բաժանած. օրավարը հաշուում են $1\frac{1}{2}$ փթի տեղ. չափում են հողը նաև «բեւով»: ասում են, օրինակ, «մի բեւան հող ունեմ», բեւը ութ փութ է. ամեն փուն ունի 1—15 բեւան տեղ հող, որ նշանակում 10—80 օրավար. հողը գիւղի սեպհականութիւնն է. սեփական է նաև անտառը, որից ով որքան փայտ ուզենայ կարող է կտրել փան համար:

«Տաւարի» կողմից էլ գիւղացիք նեղութիւն չեն քաշում. ամեն փուն ունի 1—6 կով. նոյնքան էլ եզ. 2—15 աչճ. համարեա գիւղի կէսը կթան գոմէշ ունի 1—2 հարս Տաւարն ամառը սարն են փանում. սարը պետական է և ամբողջ ամառուայ համար տալիս են 29 ո. այս հարկը տաւարադէրերն են վճարում: Սարի արդիւնքներից շափ քիչ է ծախս գնում. աւելի փանն է սպառւում. յրա համար էլ գիւղացոց ապրուստը բանի նման է. գործ են ածում կաթ, մածուն, պանիր, իւղ ու թան:

Միւս պարապմունքը հանքերին փայտ ծախելն է, որով շափերը չեն պարապած, որովհետև ձեռնտու չէ: Փայտ ծախողները իրաւունք են առնում գիւղի բնորոշ մի մարդուց, որ հսկում է գիւղապետական անտառի վրայ, և փայտ են կտրում իրանց գրաստով փանում հանքերը և ծախում փութը 5 կոպէկ: Մի երկու փուն էլ մի քիչ շերամ են սպահում, որ այնքան էլ շափ բերք չի տալիս և զլխաւորապէս փան գործածութեան համար է: Գիւղում կայ մի շարքին, մի որմնաշիր, մի հիւսն և մի սափրիչ:

Միւս գիւղերի հետ համեմատած ձըկըփէնը քիչ պանդուխտ է տալիս. Թէև 15 փարի է ինչ առաջին մարդը շուրս է եկել գիւղից: Այժմ շուրսը՝ Բազում ու Շուշում 6 հոգի կան, որոնք մշակութիւն են անում: Պանդխտութիւնից եկածները անընդունակ են շառել երկրագործական աշխատանքին. պարճառն այն է որ վաղ են շուրս եկել գիւղից և գիւղում եղած ժամանակ էլ, աւելորդ ուժեր լինելով՝ երկրագործութեամբ չեն եղել պարապելիս:

Կանայք շնորքով են և աշխատասէր. սովորական առօրին գործերից չուրս՝ նրանք գործում են գործ, շալ, կարպիս, կտաւ և խուրջին. խելացի են և մաքրասէր: Ալջիկ առնելիս աչքի առաջ ունին նրա աշխատասիրութիւնն ու բան անելու շնորքը: Սիրահարութիւններ չկան. ալջկան ցոյց են տալիս փեսային ու հարցնում թէ հաւանձում է. իսկ ալջկան հարցնել չկայ. նա կտարտում է ծնողների կամքը: Ալջիկները մարդու են գնում 13—17 տարեկան, սոլաները պսակում են 20—30: Նորահարսը ինչպէս և տան ալջիկը օտարների հետ չեն խօսում. հարսը սկսուրի հետ 3—4 տարի անխօս է մնում: Տան մէջ կնոջ շիրքը երկրորդական է. մարդն իր անելուն անում է, առանց կնոջը հարցնելու կամ նրա խորհուրդին կարեւորութիւն տալու: Չհաս պտակներ քիչ են պատահում. անհաւատարիմ կանայք կան:

Գարոց չունին. մօտակայ Կիւտկիւմ գիւղի ուսումնարանում ունեցել են 8 աշակերտ, որոնք ապրելիս են եղել բարեկամների մօտ և կիրականամուրին գալիս են եղել տուն, որ երկուշաբթի վաղ նորից գնան ուսումնարան: Գիւղում, բացի աշակերտները, 2—3 կարգացող կան. սորացում է Նոր-Ղար, որ միայն Դրանք են կարգում. միւսները ոչ մի հնարքերութիւն չունին Դէպի թերթ ասած բանը. նոյն իսկ լսել չեն ուզում:

Ճրկըփէնը մի եկեղեցի ունի, որ հինգ տարի առաջ է շինւած. եկեղեցին գումար չունի, այնպէս որ գիւղացիք թուրքերից ու Կիւտկիւմցիներից են միայն պարտք առնում՝ սովորական 20⁰/0 ով, թէև գիւղի մէջ 7—8 հոգի շահով փող սուղ կայ. սրանք գլխաւորապէս օտար գիւղացիների են տալիս: Պարտքը վճարել չկարողանալու Դէպքում կոջն ու եզը կամ ունեցածը ծախելը սովորական բան է: Պարտքն առնում է «վէսկու» (այսինքն վարուցանքի), եզան, ցորնի, հարսանիքի և թաղման համար: Վաշխառուները մեծ վնաս են հասցնում գիւղացու անտեսականին:

Գիւղը մի քահանայ ունի, որ թէև այս գիւղի վրայ է ձեռնադրւած՝ բայց Կիւտկիւմցի լինելով այնտեղ էլ ապրում է. միայն կարիք եղած Դէպքում այցելում է գիւղը, այն է կնունքին, թաղման, հարսանիքին և մի երկու գլխաւոր պօսերին:

Յ. Կիւտկիւմը (ЮДКЮМЪ) Ճրկըփէնից Դէպի հանքերը տա-

նոյ ճանապարհին է, մի բլրապատի վրայ, որ իջնում է զառիւյաց-
րով Դէպի Ուշուրչայի կամ Ղափան-գետի նեղ հովիտը. այդ հով-
տումն են Զանգեզուրի պղնձահանքերը. գիւղից մինչև այնպեղ
1 ժամաց ճանապարհ է ունի: Գիւղը 48 տուն ունի և 507 բնա-
կիչ. 281 տղամարդ և 226 կին: Եղանակները, գիւղացոց ասելով,
միջակ է. ամառը հով է, ձմեռն այնքան էլ ցուրտ չէ. անձրևներն
էլ առար են լինում: Շուրջն են ձըկըպէն, Բշաւէրճ (ջ) չորս վերապի
վրայ և Վաղաքան (7 վերապի վրայ) գիւղերը, այնպէս որ կարող է
քահանայական կենդրոն լինել:

Յանքերը բռնում են ցորենը, դարին, աճարը, կորեկը և կըռ-
նանէն՝ որից շատ համով հաց են թխում: Փոքրիկ բանջարանոց-
ներում ցանում են լոբի, կարտոֆէլ և բանջարեղէն: Հողի արդիւնքը
շատ քիչ է, ուստի և ոչինչ չի արտահանում. ընդհակառակը՝
հացը միշտ պակասում է, որ և գնում բերում են «կետերից» (գե-
տերից), որ պաշարու հողերով շրջապատած թուրք գիւղերի մի
խումբ է Դէպի հարաւ՝ Սրաքսի ամերին ընկնող: Վարուցանքը հին
ձեռն է. նոյն «վէսկին» երեք լուծով: Ընդհանրապէս հողը յոգնած
է և անպտուղ, սովորաբար միջակ բերք են ստանում, մէկին երեք:
Պզուկելու համար անհրաժեշտ է հանգոտացնելն ու պարարտացնելը.
երկուսն էլ անում են. մի պարի վարում են և ապա երկու պարի
հողի մնում է ընկած. իսկ պարարտացնելու միջոցներից մէկը հուն-
ձի մնացորդի՝ խոզանի աչրելն է, միսը՝ աղբելը, որին միայն գիւ-
ղին մօտիկ հողերն են ենթարկւում: Հեռուները չեն տանում, որով-
հետեւ մեծ աշխատանք է: Հողերի մեծագոյն մասը, ինչպէս ամբողջ
գաւառում այնպէս էլ այստեղ, բլուրների ու սարերի թեք լանջերի
վրայ է ընկած. ճանապարհներ ինչ խօսք որ չկան, գաւառում ոչ
մի անիւաւոր կառք չի բանում, իսկ ձիով այդ տեղերն աղբ տանելը
«փէյնելու» համար գլխացաւանք է միայն: Պարարտացնելու միւս
միջոցն էլ սերմափոխութիւնն է: Բոլոր հողերը «Դէմի» են, անջրդի:

Վարելահողը, անտառի մի մասն ու արօպները գիւղի տեփա-
կանութիւնն է և բաժանւած է «համփայի» վրայ: Մի օրավարը
 $11\frac{1}{2}$ փութի պեղ է (այսինքն կարող է $11\frac{1}{2}$ փութ սերմ աճեցնել), բերը
9 փութ է. ամեն տուն 4—10 բեռան պեղ հող ունի, այսինքն
24—60 օրավար: Պէտք է այստեղ նկատել, որ օրավարին ամեն

գիւղում միւսնոյն չափով հող չէ համապարասխանում. օրավարները տարբեր են նալած հողին. ինձ յայտնի չէ օրավարի իսկական, թւական չափը. կարող եմ ասել սակայն, որ յամենայն շէպս ընդունած կէս շեսեարինից փոքր են այստեղի օրավարները:

Գիւղը բաւականաչափ տաւար ունի. ամեն տուն կով ունի 1—8 հաւ, վերցրած ամենաշատ ու ամենաքիչ թւերը, 1—6 եզ, 1—15 այծ (մեծամասնութիւնը 1—2 այծ). մի չորս-հինգ տուն մի-մի կթան զոմէշ ունին, մի տուն էլ 30 ոչխար: Տաւարն ամառը տար է գնում արքունական հողերի վրայ, որի համար տաւարադէրերը վճարում են 40 ռ. տարեկան:

Եթէ կողմնակի գործեր չունենային գիւղացիք, հազիւ կարող էին ծայրը ծայրին հասցնել. հանքերի մօտիկութիւնը մի բաւշ է Կիւսկիւմցոց համար: Գիւղացիների մի խոշոր մասը, գլխաւորապէս աշխատները՝ այնտեղ փայտ ու ածուխ են ծախ տանում: Անպատի մի մասը, որ գիւղի համայնքին չի պատկանում, այլ 8 հոգու միայն, գիւղացիները կտրում են թէ ածուխ շինելու և թէ փայտի համար. փայտի փթին վճարում են մի կողէկ և յետոյ հանքերում փութը ծախում 5—7 կող: Իսկ ածուխի բեռը գնում է 90 կ.— 1 ռ. 30 կ. բեռը երկու հաւ երկու արշին երկարութիւն ունեցող տուրակ է: Գիւղացիների մի մասն էլ բեռնակիր է հանքերում: Արհեստաւորներից կան շարբին 2 հաւ, սափրիչ 1 հաւ, ապաւ շնող 3 հաւ, հիւսն 2 հաւ և մի «շաստա» (խումբ) զուռնաչի, որոնք ուրիշ գիւղեր էլ են կանչում: Մէկ երկու հարուստ տուն կապալներ ունին վերցրած հանքերում, մի քանի հոգի էլ շերամի բոժոժ (բարամա) վաճառելով են զբաղւած: Բոժոժն առնում են ցածի թուրքերից և ծախ տանում Շուշի կամ Օրդուբաթ՝ մեղաքսաթելի գործարանները: Գիւղի մէջ էլ մի 20 տուն շերամ է պահում, բայց քիչ քանակութեամբ. գլխաւորապէս տան համար. տունը 1—4 փութ արդիւնք է սպանում:

Տաս-պատերկու տարի է սկսել են պանդխտել. Կիւսկիւմցիներ կան այժմ Բագուում, Մերուում (անդրկասպեան երկիր), Պարսկաստանում, մշակներ, ծառաներ, խանութպան, վաճառական և նոյն իսկ գործարանատէր (Բագուում): Ամենքը գնում են փող աշխատելու, գլուխ պահելու. գիւղում ապրելն անհնարին է դարձել: Ներկայումս

Դուրսը 15 մարտ կայ, յետո՛ւ են եկել չորս մարտ, որոնք անընդունակ են դառել երկրագործական աշխատանքին. այժմ բանւոր են հանքում կամ բեռնակիր՝ գրաստով։ — «Մի բանն որ մշակութիւն ա, ասում էին, հաղիր մեր գիւղի մօտ ըլինք։» Զորս տուն էլ զաղթել են բոլորովին — Սրտաբիլ (Պարսկաստան), Մերվ, Շուշի և Բագու։

Մի եկեղեցի ունին, որի փողը տալիս են գիւղացիներին տոկոսով. շահով փող փուշ ուրիշ 4 մարտ կայ գիւղում. քիչ ժամանակով փող են փոխ առնում, իսկ եզը սատրիած կամ հացը պակասած ժամանակ արդէն պարտք են առնում։ Այցեւածս տարին ունէին և մի հացոց ուսումնարան, որ բացել էին 95 թ. Սեպտ.։ Ուսումնարանն ունէր 60 աշակերտ և 7 աշակերպուհի. աշակերտներից 8-ը ճըկը-պէնից, մէկ-մէկ Վաչագանից, Բլաւէրճից և Խլաթալից և 3-ը Բէխից։ Ունէին մի ուսուցիչ 460 ո. տարեկան սովորով. տալիս էին նաև սենեակ, վառելիք և ծառայ։

Հետաքրքրական եմ համարում մէջ բերել չիշապակարանիցս մի մի Եիւսկիւմցի զրուցակցի կարծիքները ուսումնարանի մասին. պէտք է ասեմ, որ Մեղրուց մինչև Տիւղ բոլոր գիւղերում և ամենքի բերանից նոյնն եմ լսել, այնպէս որ մէջ բերածս եթէ ոչ ժողովրդի, գոնէ զանգեզուրցի հայի կարծիքը պիտի համարել։ Նրա ասելով ուսումնարանը իրանց չոթար կամքովն են բաց արել, նկատելով որ անուսում աճողի մարդը մի բանի պէտք չէ։ Ուսումնարանի վրայ նայում են, ինչպէս մի հիմնարկութեան վրայ, որ օգնում է ապրուստի ձեռք բերելուն, զլուծ պահելուն, այսինքն ունեւոր շառնալուն. մի հիմնարկութիւն, որից Դուրս եկողը դրի սեն ու սիպտակն ճանաչում է, կարող է մի շուրջի (ծառայութեան) մտնել, միտքը բաց է։ Ուսուցչից ամենից առաջ իմ զրուցակիցը պահանջում էր, որ լաւ բնաւորութիւն ունենայ. «Ուսումնական ըլի վարժապետը, որ անգին մարգարիտ ըլի՝ բնաւորութիւնը վատ էլ ընչի՞ ա պէտքը, էրեխայ թակոյ չըլի, Դինջ ըլի, հարբեցող չըլի։» Իմ հարցին ուսուցչի գիւղական խնդիրներին մասնակցելու մասին՝ ասաց. «Ի՛նչ հարկաւոր ա. թաւալի» (հարկ) չի տալու. թող զուլաք կախ իր գործին մնայ։ Որ ըրէնց անի (այսինքն գիւղի գործերով կենայ) էնա խառնակիչ ա էլի. ես նրան կանչում եմ իմ տուն. թող ուտի, խմի, գնա իրա տուն՝ հանգստանայ։

Գիւղում ստանում էին Մշակ, Նոր-Դար, Արձագանք. եօթ հոգի քաղցիր հասկանալու չափ կարգալ գիտեն. մնացած գիւղացիներին բանիմացները սիրով են լսում: Նկատիւ այստեղ, որ ընդհանրապէս այս կողմի գիւղերում կարգալ իմացող աւելի շատ կալ քան գրող. շատերն էլ գրիւ գիտեն առանց կարգալ իմանալու, այն էլ միայն իրանց ազգանունները. բայց Դրանք ոչ թէ գրում են, այլ իսկապէս նկարում, գծում են. գիտեն որ յայտնի ձևով քաշած զծերը իրանց ազգանունն է կազմում. այսպէս են և կարգալ իմացողներին շատերը: Ընդհանրապէս այս գիւղի բնակիչների գիտակցութիւնը յարձր է միւսների հետ համեմատած: Թուրքերն ակնածում են սրանցից, գլխաւորապէս՝ որովհետեւ վախենում են. 30—40 որսկան կան գիւղում, որոնք կորիճ տղամարդիկ են և իրար պահող: Այս գիւղի ապրուստն էլ տարբերում է միւս գիւղերի ապրուստից. միսը անսովոր բան չէ. գործ են ածում իւղ, պանիր, մածուն, թան, ձու, կաթ. ապրում են մինչև 70—80 տարի. 60 տարեկանները շատ-շատ են: Գիւղացոց ապրուստն ու ապահովոյն ու բանի նման շարձողը կողմնակի պարամոտներն են:

Կանայք աշխատասէր են և տնտես, գործում են կարպետ, գորգ, խալի, կտաւ, ջրեարգետ (ասեղնագործ), սեղանի ծածկոց: Մարդու են ցնում 13—18 տարեկան. տղամարդիկ կին են առնում 18, բայց մանաւանդ մինչև 20—30 տարին: Սիրահարութիւններ կան, ինչպէս նաև աղջիկ փախցնելը, որ արդիւնք է տղայի աղքատութեան կամ չհասութեան. վերջինը անսովոր բան չէ: Ամուսնութեան գործում աղջկայ ձայնը նշանակութիւն ունի: Հարսները օտարների և սկեսուր-սկեսրայրի հետ չեն խօսում. նրանց խորհուրդները մարդը լսում է, որքան տան ներքին գործերին է վերաբերում: Հախաւակելու ամեն Դէպքում կնոջ ծեծել գիտեն: Վատ վարքի տէր կանայք քիչ կան.—կը սպանեն երկուսին էլ, ասում էր մէկը: Կանանց մի մասը երեսը բաց ունի, միւսը ծածկած կարճ թիկալով:

Գիւղում երկու քահանայ կալ. մէկը ձրկըպէնն է հովու, միւսը Կիւրկիւմը. վերջինը ուսել է Դուլի մի քահանայի մօտ. ուսումնարանում կրօնի Դասեր ունէր. ինքը տեղացի է. գիւղի տաճարիւնքը բաւարար էր համարում:

ԱՐԾԻԻԸ

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Այսօրեւ ապրում էր արծիւ վեհաբքան,
Որ ազապութեամբ մենակ էր հարբում:
Հայրենին ազնաւ, ձիւնն յաւէրժական՝
Եւ սիրոյն արծւանիկ լայն-լայն էր պրօրում,
Երբ ամպի ճեղքից ովկիանն էր շողում
Գոռ ալիքների թռչող վաշտերով,
Երբ խոր յապակում անշունչն էր շողում
Փոթորիկների ահեղ շնչերով:—

Ազնաւն է ապրել այսօրեւ մի անգամ:
Եւ շու սողում ես—հեռու բարեկամ:

Այսօրեւ ապրում էր արծիւն ամենի,
Քաջազօր արքան ժայռեղէն գահի:
Այս բարձունքից էլ ընկաւ զահալէժ,
Ընկաւ նեպի պէս անշունչը մահի:
Այսօրեւ ամպերի քարւանն է իջնում,
Որոպն է թաղչում—լեռան բնակիչ,
Այսօրեւից քամին իր գալթն է գնում,
Ուր կեանքն է սլաց, ու մահը—թռիչ:—

Ազնաւն է հանգել այսօրեւ մի անգամ:
Եւ շու սողում ես—հեռու բարեկամ:

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

ԸՍՏ ՌՈՒՍԱՅ ՕՐԷՆՍԴՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՔ. ԱԹԱՔԷԳԵԱՆԻ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ղ Թ Ո Ղ Ն

Իրաւաբանութեանը հեղաքրքրող մի շարք հարցերի մէջ՝ վիճաբանութեան առանձին նիւթ է տալիս հեղինակի իրաւունքի իրաւաբանական բնաւորութիւնը։ Հեղինակի իրաւունքը, իբրեւ արդիւնք հասարակութեան նոր պայմանների, թէև իրաւունքի պատմութեան մէջ հանդէս է զալիս համեմատաբար նոր ժամանակում, սակայն արդէն ընդարձակ գրականութիւն է առաջ բերել քաղաքակրթութեամբ պետութիւնների մէջ։

Մեզ զբաղեցնող հարցի վերաբերմամբ լոյս տեսած բազմաթիւ հեղափոխութիւնների նաչելով՝ հեղինակի իրաւունքի մասին այս կամ այն կտրծիքն արտայայտող զիսնական-գրողները որոշ խմբերի են բաժանուում։ Գիտնականների մի խումբը բոլորովին հերքում է գրական սեպհականութեան գոյութիւնը և հեղինակի իրաւունքը հիմնում է արքունութիւնների վրայ. մի ուրիշ խումբ հեղինակի իրաւունքը համարում ոչ թէ սեպհականութիւն, այլ գոյքի (Имущественный) իրաւունք. երրորդ խումբը հեղինակի իրաւունքին վերաբերում է իբրեւ անձնաւորութեան իրաւունքի. ուրիշներ հեղինակի իրաւունքն ընդունում են իբրեւ սեպհականութեան իրաւունք և այլն։

Նաչելով թէ ի՞նչ տեսակետից են վերաբերում խնդրին և ի՞նչ հասկացութեան հետ են նոյնացնում հեղինակի իրաւունքը,

Դրա համեմատ էլ նրանց վերադրում են այն բոլոր յայտու թիւներն ու հետեանքները, որոնք յայտուկ են համապատասխան հաստատութեան:

Կան մի շարք դրոշներ էլ, որոնք աշխատում են հեղինակի իրաւունքի մէջ գտնել ինքնուրոյն բնաւորութիւն կրող մի հաստատութիւն (ինստիտուտ), որ տարբերում է քաղաքացիական իրաւունքի հաստատութիւնների բնաւորութիւնից:

Հեղինակի իրաւունքը իր պատմական զարգացման ընթացքում անցել է մի քանի շրջանների, որի միջոցին նրան իբրեւ սկզբնական հիմք ծառայել է ինչպէս հին աշխարհին, նոյնպէս միջին դարերին անծանօթ հրաւիրակական իրաւունքը: Միայն դիտութիւնների և արեւմտների վերածնութեան շրջանից (15 և 16-րդ դարերից) սկսած, վերածնութեան, որ շուտով փայլեց Նիքոպոլի հորիզոնի վրայ Կոստանթնուպոլսի գիւղից յետոյ,—երևում են գրական երկերի սեպականութիւնների պահպանութեան առաջին նշանները: Իսկ այդպիսի սեպականութիւններ համարում էին դասական (կլասիկ) երկասիրութիւնների հրաւիրակիչները, երկասիրութիւնների, որոնց հեղինակները արդէն վաղուց յաւիտենականութեան էին իջել և, հետևաբար, չէր կարող խօսք լինել հեղինակի իրաւունքի կամ նրա որևէ պահանջի մասին: Մի կողմից այն հիման վրայ, որ գրքերի Կոստանթնուպոլսում ենթադրում է որոշ նախնական ծախսեր, որոնք կարող են ետ սպասել միայն ապագայում, երբ այդ գրքերը կ'որարածեն, միւս կողմից այն, որ գրքերի մեծ պահանջի պատճառով զանազան մարդիկ ձեռնարկում են հրաւիրակել իրանց մօտ եղած դասական հեղինակութիւնների ձեռագիրները¹)—ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ հրաւիրակիչների շահերի պաշտպանութիւնը պէտք է ճանաչէր իբրեւ անհրաժեշտ և արդար միջոց նրանց նիւթական շահերը ապահովելու համար: Եւ անհնար չէ ասել, որ վերջում արեւմտեան Նիքոպոլում հրաւիրակիչների համար բացում է արտօնութիւնների շրջանը: Բայց հրաւիրակիչների առջին բացառիկ արտօնութիւնները երկար չտևեցին և պէտք է պնդել, որ այն երկերի հեղինակների իբրեւ նրանց արեւելահայրերի:

¹ Шершеневичъ. Авторское право.

աւելի զօրեղ իրաւունքի առաջ: Տիրապետող վարչապետութիւնը հեղինակի իրաւունքը համարում է մի հասարակութիւն, որ կանոնաւորում է զրական, երաժշտական և գեղարւեստական երկերի ընդօրինակումներով արտատպելու և տարածելու բացառիկ իրաւունքը: Այդպէս ուրեմն, գրական սեպհականութեան իրաւունքի հիմք են ծառայում հեղինակութիւնները ընդօրինակումներով վերարտատպելու և տարածելու, այսինքն ծախքը հանելու, ղուկները: Այս վերանորոգութիւնը գիտութեան սեպհականութիւն է շառնում XVIII դարի վերջում և XIX-ի սկզբում և անդրադառնում է նաև Արևմտեւոր օրէնսդրութիւնների մէջ՝ իբրև հետևանք շահերի ընդհարման, միաւոր աշխատութեան և ջանքերի: Եւ, յիրաւի, կեանքի նոր պայմաններն և պահանջները օրէնսդիրների մէջ միտք չղացրին կանոնաւորել հեղինակների և հրատարակիչների յարաբերութիւնները, գրական երկերի հեղինակներին և նրանց ժառանգներին թույլ տալով ժամանակաւոր կերպով օգուել այդ երկերի բերած արդիւնքից. այլ խօսքով՝ հեղինակութիւնների պապգրութիւնից և ծախելուց նիւթական օգուտ ստանալու արտօնութիւնը սահմանափակեց որոշ ժամանակամիջոցով՝ 3¹, 50 և աւելի տարիներ—զանազան ժամանակամիջոցների համար,—որի լրանալուց յետոյ հեղինակութիւնները շառնում են հասարակական սեպհականութիւն:

Հեղինակի իրաւունքի ժամանակաւոր լինելու մէջ շատ հետազօտողներ պնտում են ժողովուրդների լայնածաւալ լուսաւորութեան գրաւականը՝ իբրև մի միջոցի, որ հնարաւորութիւն է տալիս էժան կերպով զբքեր ձեռք բերելու: Այս նիւթին վերաբերեալ օրէնքը, ասում է Ֆրանսիական իրաւաբան Ռէնուարը, միայն այն ժամանակ կարող է լաւ լինել, երբ ոչ հեղինակի իրաւունքն է զոհ բերում հասարակութեան իրաւունքին, ոչ էլ հասարակութեան իրաւունքը հեղինակի իրաւունքին: ¹

Այսպէս թէ այնպէս, առանձին պետութիւնների օրէնսդրութիւնները իրենց հոփանաւորութեան պակ առան հեղինակների շահերը. սակայն սահմանափակումը բաւական չէր: Բանն այն է որ

¹ Табачниковъ, Литературная собственность.

միջազգային չարաբերութիւնների զարգացմամբ, մի պետութեան սահմաններից դուրս տարւելու և տարածւելու հետ միասին պէտք զգացւեց հեղինակների փոխադարձ շահերի պաշտպանութեան, որի հետեւանքն այն եղաւ, որ առաջ եկան միջազգային զանազան դաշնակցութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ Բէլգիայի և Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ամերիկայի միջև հեղինակների իրաւունքները փոխադարձապէս պաշտպանելու վերաբերմամբ: Այսպէս կարելի է նկատել, որ հեղինակների իրաւունքները փոխադարձաբար ընդունելու հարցի վերաբերեալ միջազգային ամենամեծ իրողութիւնը եղաւ Բեռնի դաշնադրութիւնը 1886 թ., որին մասնակցեցին Եւրոպայի համարեա թողոր լուսաւորւած պետութիւնները, բացի Ռուսիայից:

Ռուսական պետութիւնը, որ այնքան լայն կերպով օգտուում է գրականութեան, դիրքութեան և արւեստների վերաբերեալ օտար աշխարասիրութիւններից, հասկանալի է որ իր համար ձեռնորոշ համարեց Բեռնի դաշնադրութեան մասնակցութիւնը, բայց և այնպէս 1861 թ. նա էլ ստիպւած էր եղել դաշինք կապել ու Ֆրանսիայի, իսկ յաջորդ տարին Բելգիայի հետ հեղինակների իրաւունքների փոխադարձ պաշտպանութեան համար. սակայն դաշնադրութիւնը այժ ունենալու էր մինչև 25 տարի, այնպէս որ 1887 թ.-ից Ռուսիան արդէն իրեն ազատ է զգում հեղինակի իրաւունքին վերաբերեալ որ և է միջազգային ստիպաւորութիւնից: Չնայելով Ռուսական պետութեան այսպիսի առանձնացած դրութեանը այդ խնդրի մէջ, բայց և այնպէս պէտք է ենթադրել, որ հեղինակի իրաւունքի աստիճանական զարգացումն ու միաւորումը, հաւանօրէն առաջ կը բերեն մի ընդհանուր օրէնք այդ հարցի մասին թողոր քաղաքակրթւած պետութիւնների համար: «Այս խնդիրը պրոֆ. Շերշենեւիչի կարծիքով, աւելի ևս հնարաւոր է այն պատճառով, որ հեղինակի իրաւունքի հաստատութիւնը նոյնքան քիչ է կապւած մի երկրի սովորութիւնների, բարքերի և նախապաշարմունքների հետ, որքան և ինքը միտքը, որ կեանք է տալիս գիտութեան և արւեստների վերաբերեալ երկերին»¹

Սոյն ներածութեան մէջ մենք միտք չենք ունեցել ներկայա-

¹ Шершеневичъ. Авторское право.

ցնել հեղինակի իրաւունքի զարգացման կատարելապէս ամբողջացրած պատկերը. մեր նպատակն է եղել լոկ ընդհանուր կերպով գծել հեղինակի իրաւունքի յառաջընթաց շարժման պատմութեան գլխաւոր կէտերը, միաժամանակ մէջ բերելով և մեզ հետաքրքրող հարցին վերաբերեալ լուսաւորւած պետութիւնների յայտնած ընդհանուր դրութիւնները: Յետագայ շարունակութեան մէջ մենք կ'աշխատենք մի պարմական, համեմատաբար մանրամասն, հայեացք ձգել հեղինակի իրաւունքի վրայ Ռուսիայում, միայն սկսելով Պետրոս Մեծի թաղաւորութիւնից, որովհետեւ Ռուսական պետութեան նախընթաց պատմութիւնը ոչ մի հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում հեղինակի իրաւունքի հարցի նկատմամբ:

Պետրոս Մեծի թաղաւորութեան լուսաւորող շրջանը հռչակւած է այնպիսի շէպերով, որոնք պէտք է արագացնէին հեղինակի իրաւունքի զաշափարի վերահաս ծնունդը ոռւս հասարակութեան մէջ: Պետրոս Մեծը քաջալերում էր փառքութեան գործը, նպաստում էր փառանքների զարգացմանը և օտար գրականութեան երկերի թարգմանաբար լոյս տեսնելուն. նա հիմնեց առաջին ոռւս լրագիրը, մտքեց նոր քաղաքացիական տառեր (փոխանակ սլաւոնական տառերի): Ռուս հասարակութեան մէջ շեռ մեծ պահանջ էր զգացւում գրականութեան և սրա հետ կապւած հիմնարկութիւնների, ինչպէս օրինակ փառանքների վերաբերմամբ. հրատարակչական գործը պահպանւում էր բացառապէս կառավարութեան ձեռքով: Առաջին արտօնութիւնը, որ Պետրոս Մեծը շնորհեց Ամստերդամցի փառանարէր Տեսինգ'ին, բացառիկ իրաւունք էր տալիս վերջինիս փառքել և Ռուսաստան բերել իր փառանքներից դուրս եկած հրատարակութիւնները, քարտեզներ, նկարներ, մաթեմատիկական և գեղարվեստական գրքեր, պատկերներ և այլն:

Դեռ XVI և XVII դարերում արեւմուլքում մասնաւոր անձերի, հրատարակիչների զգացած պահանջը—արտօնութիւններ ձեռք բերել իրենց հրատարակութիւնները կողմնակի արտատպութիւնների դէմ պաշտպանելու համար—մինչև իսկ XVIII դարում Ռուսիայի մէջ նպատաւոր հող չգտաւ իւր համար: Ռուս հասարակութիւնը շեռ

պարտաւորաճ չէր ըմբռնելու մի այդպիսի նորութիւն: Նշանաւոր է այն երևոյթը, որ Ռուսաստանում հեղինակի իրաւունքի առաջին արտօնութիւնները ձեռք բերին ոչ թէ Ֆիզիկական, այլ իրաւաբանական անձնաւորութիւնները, այն է՝ Գիտութիւնների Ակադեմիան և ապա Վոյովոդական Դպրոցների յանձնաժողովը: Գիտութիւնների Ակադեմիան իրաւունք ստացաւ պապերի և ծախել հասցէների և քաղաքական, աստղաբաշխական օրացոյց, ինչպէս նաև Պետերբուրգում լրագիր հրատարակելու իրաւունքը: Իսկ ինչ վերաբերում է Վոյովոդական Դպրոցների յանձնաժողովին, Դպրոցների համար գրքեր հրատարակելու բացառիկ արտօնութիւնը նրան շնորհեց:

Գիտութիւնների Ակադեմիայի 1703 թւի կանոնադրութեան մէջ զետեղւած է այդ արտօնութեան մասին հետեւեալը. «Այստեղութեան մէջ գտնուող բոլոր պալարաններին արգելւում է արտապել, առանց նրա առանձին թոյլտուութեան, այն գրքերը, որոնք լոյս են տեսել ակադեմիական պալարանում. հակառակ դէպքում նոքա պիտի գրաւեն յօգուտ Ակադեմիայի¹: Այնուհետև 1761 թ. Կառավարիչ Սենատի հրամանով հիմնւում է մի առանձին պալարան իբրև մաս Սենատի պալարանի, ուր պալւում են նաշւորնի սովետինիկ Վոյչկովի թարգմանած գրքերը: Դուրս է դալիս, որ մի այդպիսի գործ ձեռնարկւած էր շնորհիւ կառավարութեան առանձին հոգածութեան դէպի Վոյչկովի նիւթական վիճակը, որին այդ անհրաժեշտ էր Վեր չքաւորութեանը Դարման անելու համար²:

Եկատերինա II-ի թագաւորութեան միջոցին արտօնութիւններ շնորհեցին, 1771 թ., Ռուսաստան եկած Յովհան Հարթունգին՝ Պետերբուրգում մասնաւոր (ազատ) պալարան հիմնելու համար, ուր պէտք է տպէին միայն օտար լեզուներով գրքեր, միւսնոյն ժամանակ պարտաւոր լինելով տպել այնպիսի հեղինակութիւններ, որոնք աշտարակարգի չէին ոչ քրիստոնէական օրէնքների, ոչ կառավարութեան և ոչ էլ բարերարոյութեան տեսակէտից¹: Մի քանի տարի յետոյ, այն է 1776 թ., նոյնպիսի արտօնութիւն շնորհեց Վեյսբրեխտ և Շնոռ գրաւաճառներին:

¹ Շերշենեվիչ, Հեղինակի իրաւունքը, էջ 122.

² Կալմուկով. Գրական սեպհականութեան մասին.

XVIII դարի վերջում երևան եկան նոր փայտաններ, մանա-
կանց Պերերբուրգում և Մոսկւայում: Ռուսական լուսաւորութիւնը
փարածելու գործում ահագին ծառայութիւն մատուցեց առաջին
ռուս ժողովրդիսը և գրող Նովիկովը:

Ալէքսանդր I-ի թագաւորութիւնը նշանաւոր է շէպի գրա-
կան գործիչները ցոյց տւած առանձին հոգաւորութեամբ, որոնք
ծառայողների հետ համահաւասար ստանում էին թոշակ և նշան-
ներ: Ի միջի այլոց, Բժշկական-Վիրաբուժական Ակադեմիան արժա-
նացաւ կառավարութիւնից ձեռք բերելու այնպիսի արտօնութիւն,
որի շնորհիւ ակադեմիկոսը, պրոֆէսորը կամ աշխույժը իրաւունք
ունէին իրենց ներկայացրած շարադրութեան համար վարձարու-
թիւն ստանալու: Միենոյն առանձնաշնորհը ներմուծեց 1814 թ.
նաև հոգևոր ակադեմիաների կանոնադրութեան մէջ:

Այսպեղ պէտք է նկատել, որ Պուշկինը առաջին գրողն էր, որ
մեծ եկամուտ ձեռք բերաւ իր երկասիրութիւնների հրատարակու-
թիւնից. ցուցում կայ, որ Պուշկինը կառավարութիւնից 20,000
ռուբլի թուղթ փող ստացաւ իր «Պուգաչովի խռովութեան պատ-
մութիւնը» գրածքի համար:

Այսպէս թէ այնպէս, ռուսական ինքնուրոյն գրականութեան
ծնունդ առնելը և ռուսաց հասարակութեան հոգևոր պահանջների
աստիճանական զարգացումը օրէնսդրութեան մէջ առաջացրին այն
միտքը, թէ հարկաւոր է կանոնաւորել հրատարակիչների յարաբե-
րութիւնները և գլխաւորապէս պարզել հեղինակների իրաւաբանա-
կան դրութիւնը: Սրա հետեանքն այն եղաւ, որ 1828 թ. ապրիլի
22-ին հանդէս եկան զրաքննական կանոնադրութիւնը և սրան
իբրև յաւելւած՝ հեղինակների մասին կարգադրութիւնը:

Թէև 1828 թ-ի օրէնքը հեղինակի իրաւունքի նկատմամբ ներ-
կայ օրէնսդրութեան հիմք է ծառայում, այնուամենայնիւ այդ
օրէնքը 1830-ին մի քանի փոփոխութիւնների ենթարկեց. այնու-
հետև օրէնքների ժողովածուի 1842 թ-ի հրատարակութեան մէջ հե-
ղինակի իրաւունքի վերաբերմամբ որոշումները՝ առանց փոփոխու-
թեան՝ տեղ գտան XIV հապորի մէջ՝ իբրև յաւելւած ոճրագոր-
ծութիւնների առաջն առնելու և խափանելու մասին կանոնադրու-
թեան 129 յօդւածի: Սակայն արդէն 1857 թ-ին հեղինակի իրա-

ւունքի ժամանակամիջոցը, հեղինակի մահից յետոյ, երկարացւեց 25-ից մինչև 50 տարի և օրէնսդրքի հրատարակութեան մէջ գրաքննական (ցենզուրայի) կանոնադրութիւնը XIV հարորում առանձին տեղ ստացաւ: Մինչև 1887 թւականը գրաքննական կանոնադրութիւնը անփոփոխ մնաց և միայն այդ թւականին հեղինակի իրաւունքների մասին որոշումները տեղափոխւեցին իբրև յաւելւած X հարորի I մասի 420 յօդւածի և կազմեցին սեպհականութեան իրաւունքի մի առանձին տեսակը:

Ներկայումս գործադրող օրէնսդրութեան մէջ հեղինակի իրաւունքին վերաբերեալ որոշումները մի առանձին բաժին չեն կազմում, այլ տեղաւորւած են Ռուսական Կայսերութեան օրէնքների ժողովածուի առանձին մասերում, այն է՝ քաղաքացիական Դատարարութեան կանոնադրութեան X հարորի I մասում և պատիժների վերաբերեալ կանոնադրութեան մէջ:

Վերջինս իր մէջ բովանդակում է լոկ մի քանի յօդւածներ գիտնական և գեղարվեստական սեպհականութիւնը իւրացնողներին պատասխանաւորութեան ենթարկելու ժամանակամիջոցների և համապատասխան պատիժների մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է հեղինակի իրաւունքների էութեանը գրական երկերի նկատմամբ, այդ իրաւունքի տիրոջ ($\equiv$ սուբյեկտ) և աւարկայի ($\equiv$ օբյեկտ) դրութեանը, յիշեալ իրաւունքների ծագելուն, ուրիշին անցնելուն և վերջանալուն, այդ ամենի բնորոշումը տրւում է քաղաքացիական օրէնսդրութեան և կառավարիչ սենայի վճռաջինջ որոշումների մէջ, որոշումներ, որոնք կայացել են հեղինակի իրաւունքին վերաբերեալ զանազան վիճելի խնդիրների առիթով: Ռուսական օրէնսդրութիւնն անհրաժեշտ է համարում սահմանել հեղինակի իրաւունքի էութիւնը. այսպէս՝ 420 յօդւածի 2-րդ ծանօթութիւնը յայտնում է. «Գրական և գեղարվեստական երկերի սեպհականութեան իրաւունքը, որ պատկանում է այդ երկերի հեղինակներին, նրանց ժառանգներին կամ այն անձնաւորութիւններին, որոնց վրայ է փոխանցւած այդ իրաւունքը առաջինների և երկրորդների կողմից, կոչւում է գրական սեպհականութիւն, իսկ

երաժշտական աշխատասիրութիւնների վերաբերմամբ սեպհականութեան իրաւունքը—երաժշտական սեպհականութիւն...»

Թէև մի այդպիսի որոշում շտապ թէ կարող լինի լուսաբանել հեղինակի իրաւունքի էութիւնը, սակայն գրական սեպհականութեան առանձին յիշատակութիւնը մասամբ ցոյց է տալիս, որ ռուսական օրէնսդրութիւնն էլ զանազանում է այն սովորական սեպհականութեան բնաւորութիւնից: Բացի այս՝ 420-րդ յօդուածի յաւելւածից (Ճանօթ. 2) երևում է, որ օրէնքը հեղինակին իրաւունք է տալիս օգտուել իր հեղինակութիւնից, երբեք բարեւաստակ (благоприобретенный) ձեռք բերւած գոյքից: Հեղինակութիւններից և բարեւաստակ ձեռք բերւած գոյքից օգտուելու իրաւունքի միակերպութեան մասին օրէնքի ցուցումը հստակ է ռուսական օրէնքի հայեցակէտի՝ գոյքերի սեպհականների վերաբերմամբ: Օրէնսդրութիւնը զանազանում է սոսմական գոյքը, որ չի կարող կրակի ենթարկւել, և բարեւաստակ ձեռք բերւած գոյքը. միայն այս վերջինը կարող է իր տիրոջ կողմից անարգել կերպով տրւել մի ուրիշին և ձեռքից ձեռք անցնել վաճառման, կրակի և այլ միջոցներով:

Յիրաւի, այսպիսի գործողութիւնների մէջ հեղինակութիւններն ու ընդհանրապէս արդար վաստակով ձեռք բերւած գոյքերը նման են միմեանց. բաց միայն այդքան. հեղինակութիւնների հրապարակական աւերից գնելու շէպքում՝ օրէնքը շեղում է բարեւաստակ ձեռք բերւած գոյքերի վերաբերմամբ իր ընդունած կարգից. օրէնքը հեղինակութիւնների գնողին սեպհականապէս չէ ճանաչում, այն ինչ այլ գոյքերի վերաբերութեամբ այդպիսի սահմանափակում գոյութիւն չունի: Միայն կարելի է այս ասել, որ հեղինակի և բարեւաստակ ձեռք բերւած այլ գոյքի տէրերը համանման են. ինչպէս որ առաջինը կարող է իր այդ տեսակ ցանկութեան համեմատ ազատօրէն վարւել իր երկի հետ և ուրիշներին զիջանել, նոյնպէս կարող է վարւել գոյքի տէրը:

Վերև արդէն նկատեցինք, որ մի երկի տպագրութիւնն է առաջ բերում գրական սեպհականութեան իրաւունքը հեղինակի կամ նրա ժառանգների համար: Եւ ռուսական օրէնսդրութիւնը այդ առիթով մասնաւոր է անում հեղինակի իրաւունքի էական կէտը՝ սահմանափակելով հեղինակութիւնները տպագրելու և ժամա-

Նականիջոցը շաւագործելու 420-րդ յօդաւածի (ծանօթ. 2) յաւել-
ւածի առաջին կէտը հեղինակին տալիս է ռբացառիկ իրաւունք իր-
բոլոր կեանքում օգտուելու տպագրութիւնից և նրա վաճառումից իր
բարեհաշիցողութեան համեմատ: Հեղինակի իրաւունքի էութեան
մասին մանրամասն հաշեացք գտնում ենք քաղաքացիական րաժնի
հետեւեալ վճռաջինջ որոշման մէջ (=касаціонное рѣшеніе)
1870 թ. № 788. «Մեր օրէնսդրութեան համաձայն՝ զիտութեան,
գրականութեան գեղարւեստների և արւեստների ամեն մի արտա-
դրութիւն տալիս է հեղինակներին զանազան իրաւունքներ թէ անձ-
նական և թէ գոյքի: Անձնական իրաւունքներն են կամ զանազան
տեսակ պարգէններ և կամ արտօնութիւններ, որ տրւում են նրան
իբրև հեղինակի. իսկ գոյքի վերաբերեալները նոքա են, որոնք
պատկանում են նոյն անձին, որպէս հեղինակութիւնների սեպ-
հականարիւրջ: Սրանցից առաջինը ժառանգական չէ և չի կարող
գոյութիւն ունենալ հեղինակի մեռնելուց յետոյ: Յերկրորդ՝ ընդ-
հակառակը, ինչպէս և ամեն մի գոյքի սեպհականութեան իրա-
ւունք, կարող է անցնել ժառանգներին կամ մի որ և է ուրիշին
օրինական սահմանների մէջ»:

Այսպէս ուրեմն վճռաջինջ որոշումը ընդունում է անձնական
տարրի գոյութիւնը հեղինակի իրաւունքի մէջ, երևի այն հիման
վրայ, որ իրերի բնութեան շէմ կը լինէր, եթէ կարելի համարէր
հեղինակութիւնն իր հեղինակից բոլորովին անջատել, ինչպէս ան-
ջատում է մի առարկայ իր նախկին տիրոջից և սեպհականութիւն
շաւունում մի ուրիշի:

Այստեղ ի նկատի է առնւում այսպէս կոչւած հեղինակելու
արարողութիւնը, որ հեղինակի անձնաւորութիւնից անբաժան է,
թէև հեղինակի իրաւունքի տէրերը կարող են փոխւել:

(Վերջը չաջորդ անգամ)

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅՄԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

«Deutsche Hilfsbünde für Armenien»

ԳԵՈՐԳ ԹԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՑԵԱՆԻ

(Ա, Ե Ր Զ¹)

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ուրեմն մեզ հեղափոխություն հարցերը տալու են. ա. արդեօք Հիլ-
ֆսբունդը ձգտում է շահանափոխ անել հայ որբիկներին և բ.
ձգտում է արդեօք վերամանացնել նոցա:

Անցեալ համարում մենք արհեստը նիւթերի այս հարցերին պա-
րասխանելու համար. հիմնւելով նոցա վրայ և առհասարակ այս
հարցերի վերաբերեալ բոլոր նիւթերի վրայ, որոնք ամբողջութեամբ
բերել ի հարկէ անկարելի է², կարծում ենք, որ սխալ է հակառակ
եղբակացու թիւնը:

¹ Տես Մուրճ 1899 թ. № 11—12, 1900 թ. № 1, 2, 3:

² Հեղափոխություն համար կ'ընենք գլխաւոր աղբիւրները. «Mitthei-
lungen aus d. Orient». 1899 № 4, էջ 27, № 5, էջ 34. № 9, էջ 73-74.
«Das Reich Christi» 1898. ապրիլ, յօդած «Deutsche Interessen im O-
rient», էջ 102. Նոյն թիւթում, 1899, յուլիս, յօդած «Innere Missions-
kräfte». — Aus der Arbeit des armen. Hilfswerks» թիւթում, 1898, նո-
յեմբեր, էջ 173. 1899 ապրիլ, էջ 43, սեպտեմբեր, էջ 128. Յետոյ անհրա-
ժեշտ է լինել «Christliche Welt» թիւթից բոլորիւրով արտադրած պ. Ռոր-
բախի շահեկան յօդածը «Was müssen wir bei der Arbeit für die Arme-

Այն ժամանակ, երբ Հիլֆսբուրնշը սկսում էր փոքր առ փոքր կազմել, նորա ձգտումները և զործունէութիւնը լոկ մարդասիրական էին—սովեալներին հաց բաժանել, կանանց և որբերին ապաստան տալ, աւերւած զիւղերում փոշ, շորիչէն, սերմ բաժանել. ահա ինչու՞ն էր կայանում նոր սպեշժւած ընկերութեան զործունէութիւնը: Նոյն իսկ այն ժամանակ, այսինքն 1896 թ. հրապարակւած թուուցիկ և այլ թերթերը լոկ այդ մարդասիրական ոգովն են ներշնչւած: Այս մարդասիրական ձգտումներին ժամանակի ընթացքում միացան նախ կրօնական ձգտումներ և յետոյ՝ արդարացումս քաղաքական տեսակէտից (ոչ՝ քաղաքական շահեր). ուրիշն Հիլֆսբուրնշի ձգտումների զարգացումը կարելի է այսպէս ներկայացնել.

1. մարդասիրական 2 { մարդասիրական, 3 { մարդասիրական
կրօնական կրօնական
քաղաքական
(արդարացում)

Սկսեմք մարդասիրական ձգտումներից: Շատ մեծ սխալ կ'լիներ ասել թէ անկարելի բան է, որ Հիլֆսբուրնշը ունենայ կամ ունենար լոկ մարդասիրական նպատակներ առանց այս կամ այն եսական շահերի խառնուրդի: Մենք, հայերս, ինչպէս ուրիշ փոքր ազգերը ամեն կողմից շահագործւած լինելով, մինեւթով ամեն մի նոր յարաբերութեան մէջ օգտւորների հետ, ախամայ a priori սկսում ենք կասկածել, չ'լինի այս անգամ էլ կամենում են մեզ խաբել,

nier berücksichtigen?» (==«Գործելով չօգուտ հալերի սննք քիչ պիտի ի նկատի ունենանք»): Յօշուածագիրը մատնանիչ է անում հայոց սկեղեցու վերանորոգման ներքին և արտաքին շժւարութիւնների վրայ: Վերջապէս պատուր Բրոկէսի (Broekes) փոքրիկ յօւածը—«Die gregorianische Kirche und das Evangelium» տպած պատուր Լոնտանի կրօնական թերթերից մէկում—«Der Freiwillige», (==կամաւորը) 1899. № 10, և նորեւումս երևան եկած պատմական տեսակէտից Դր. Լեպսիուսի շատ շահեկան յօւածը, նորա նոր ամսաթերթում «Der Christliche Orient». 1900 լուսւած ար-փետրուար: Կարելի է լիչել և թուուցիկ թերթը 1897 թ. «Deutsche Orient-Mission», որը լոկ է սփռում այն հարցի վրայ, թէ ինչ կապ ունի «հալերին օժանդակելու գործը» գերմանական արևելեան միսսիոնի ընդհանուր ձգտումների հետ:

շահագործել: Timeo Danaos et dona ferentes, մտածում ենք մենք: Բացի այդ, մենք, ինչպես և ամեն մի փոքր ազգ, ունենալով անթիւ սեփական ցաւեր, չենք կարող ըմբռնել, թէ ինչպէս կարելի է, որ գտնւին մարդիկ, որոնք ամբողջ իրենց կեանքը նւիրեն այնպիսի մի եսազուրկ գործի ինչպիսին է մի օտար և անյայտ ազգի օգնութիւնը: Զաւիտի մոռանալ որ իր սեփական ազգին ու հայրենիքին ծառայելու անհրաժեշտութիւնը, որպէս բարոյական պարտք, չի զգացում մեծ ազգերի մէջ այնքան ուժեղ կերպով, ինչպէս փոքր ազգերի մէջ: Վերջինների համար ամեն մի անհատի թէ ֆիզիկական և թէ կուլտուրական կորուստը շատ զգալի է. և նա, ով նւիրում է մի օտարի գործի, նկատում է գրեթէ ինչպէս շասալիք: Նւրոյական կեանքը ընթանում է համեմատաբար այնպիսի բնական կերպով, նա ունի այնքան հսկողներ և պարաստանատուներ, որ շատ բնական է, որ գտնւում են այստեղ մի քանի մարդիկ, որոնք մի օտար բաց անհամեմատ անբախտ ազգութեան փառապանքների փառաբորութեան փակ, մի մեծ գործ են սկսում, որի նպատակն է այդ ազգին փոքր ինչ օգնել. բնական է նոյնպէս, որ յիսուն միլիոնաւոր ազգի մէջ գտնւեցան հազարներ, որոնք պարտաւոր եղան նիւթապէս օգնելու այդ գործին: Ուրեմն Հիլֆբուռնդի օգնութեան գործը չպիտի անպատճառ կեղծաւոր, շահագործական լինի. կարելի է միայն կասկածել և կասկածելով հարկաւոր է փորձել, a posteriori ապացուցանել այդ. և մենք կարող ենք ասել, որ Հիլֆբուռնդի դործունէութեան ուսումնասիրումը և հէնց այն հանգամանքը, որ նորա ծախսած գումարից մեծ մասը գնացել է ոչ թէ որբանոցների ուսումնարանների, այլ անմիջական օգնութեան վրայ (հացի, սերմի, շորեղէնի և գործիքների վրայ), ցոյց է տալիս, որ լոկ մարդասիրական ձգտումները, Հիլֆբուռնդի ուրիշ ձեռնարկների թւի մէջ, սկզբից մինչև աջօր միշտ մեծ դեր են խաղացել:

Ճիշդ է, կայ մի հանգամանք, որը ակամայ կարող է a priori կասկածանքների տեղի գալ: Ինչն է, ելել պարտաւոր, որ մարդասիրութեան խօստն գործը սկսեցին և փանում են հոգեւորականները, այլ ոչ թէ աշխարհականները: Պատահական է այդ երեւոյթը, թէ չէ: Ոչ, պատահական չէ, և այդ ունի իւր պարճառները, որ կարելի է բացատրել:

Մինչև հայկական կոտորածները 1894—96 թ. գերմանացիք գրեթե չգիտէին ինչ է «Armenier» (հայ) խօսքը, արդէն չեմ ասում որ ոչ ոք գաղափար չունէր թէ ուր են ապրում հայերը։ Կոտորածների ժամանակ, երբ գերման հասարակութիւնը լրագրական հեռագիրների շնորհիւ շեռ նոր էր սկսում ծանօթանալ հայերի հետ, գերման հոգեւորականները արդէն բաւականի բան գիտէին հայերի մասին։ Զուգահեռ է մոռանալ որ գերման ժողովրդի քաղաքական ուշադրութիւնը միշտ դրաւ առ ի եղել ներքին, գերմանական հարցերով, գերմանական իշխանութիւնների չարաքերութիւններով։ Երբ այդ անկախ պետութիւնները, Բիսմարկի օրերով, կազմեցին մի ընդհանուր մարմին, կայսրութիւն, այն ժամանակ ժողովուրդը, հոգեբանօրէն ու քաղաքականօրէն շատ բնական կերպով, սկսեց հետաքրքրուել նա և արտաքին քաղաքականութեան հարցերով։ Սակայն այդ արտաքին հարցերը շեռ կրում էին զուր եւրոպական բնաւորութիւն, և այն լայն-համաշխարհային քաղաքականութիւնը, որը այժմ Վիլհելմ II այնպիսի յաջողութեամբ տանում է, երկար պատմութիւն չունի, զուցէ միայն երկու տասնեակ տարիներ։ Մի ժողովրդի համար դա շատ քիչ է, և հասկանալի է, որ գերման հասարակութիւնը ոչ միայն հայերի, այլ առհասարակ եւրոպացից շուրս բնակող սոցերի մասին շատ թերի տեղեկութիւններ ունի։ Այս կէտում հոգեւորականները աւելի շատ գիտեն քան թէ հասարակ աշխարհական քաղաքացիք։ Թէ շնորհիւ եկեղեցական պատմութեան, որը ամեն մի հոգեւորական ուսումնասիրել է, և թէ ներկայիս Արևելքում տեղի ունեցող կրօնական մրցման շնորհիւ, հայերի ինչ լինելը նոցա փոքր ի շատէ պիտի ծանօթ լինէր։ Ամբողջ բողոքը, որ բարձրացրին գերմանացոց պատուոյնները կոտորածների դէմ, շեշտւում էր այն գլխաւոր հանգամանքով, որ «կոտորած են քրիստոնեաներ»։ Կարելի է հաստատ ասել, որ եթէ հայերը քրիստոնեայ չ'լինէին, այն բողոքը, այն ժողովները, որոնք տեղի ունեցան կոտորածների ժամանակ հայերի օգտին, (արդարութիւնը պահանջում է աւելացնել—և միայն շնորհիւ գերման պատուոյնների) —ամենեւին զոյգութիւն չէին ունենալու։

Քաջով կրօնական շահերին, պիտի նկատենք, որ այն ինչ որ մենք այստեղ «շահեր» ենք անւանում, չեն կարող «շահեր» ասուել

այն մտքով, ինչպէս այդ հասկացում է, երբ ասում ենք Վաթո-
լիկական շահեր, քաղաքական շահեր և այլն: Չեմ կարծում, որ
բողոքական եկեղեցին կարողանայ ունենալ որ և է շահեր, որով-
հետեւ նա կազմակերպւա՞ւ մի մարմին չէ, որը ունենար իր սեփա-
կան քաղաքական կենսքը, ինչպէս, օրինակ, կաթոլիկ եկեղեցին,
որի ներկայացուցիչները ամեն փեշ պաշտպանում են իրենց հին
բները և պարտաւորւմ նորերը յանուն կաթոլիկ եկեղեցու, որպէս
կազմակերպութեան: Բողոքականութիւնը անհատական է: Բողոքա-
կան եկեղեցու միասնականները, լինեն նոքա ամերեկացիք, թէ գեր-
մանացիք, նւիրւում են իրենց գործին, հետեւելով լոկ անձնական
հակումներին, սեփական հաւատին և համոզմունքներին: Բնաւ զար-
մանալի չէ, եթէ դերմանացի բողոքական պատորներին մէջ զըմու-
ւում են ոմանք, որոնք, խիստ համոզւած լինելով իրենց շաւանու-
թեան ամենաբարձր լինելուն, ձգտել են յարածելու այդ շաւանու-
թեան սկզբունքները ոչ-բողոքական ժողովուրդների մէջ՝ քրիստո-
նէական և ոչ-քրիստոնէական:

Սակայն այդ քարոզը մի եկեղեցական մարմնի ծրագրի իրա-
գործումը չէ, այլ, կրկնում եմ, հետեւանք անձնական ձգտումնե-
րի: Գերմանական, կամ ամերիկական միասնականները, այդ քարո-
զով ելք են գալիս իրենց կրօնական ոգևորութեան, անձնական
ձգտումին, այն է եղբայրական ծառայութիւն մատուցանել այդ ծա-
ռայութեան ամենակարօտներին: Նոքա ծառայում են իրենց իշխանե-
րին: Այդ իշխանները կարելի է քննադատութեան ենթարկել, բայց
իշխանները նոցա անփական իշխաններն են, և նոքա ծառայում են
նրանց անկեղծօրէն, և միայն նոցա, այլ ոչ թէ իրենց երկրի քա-
ղաքական կամ ուրիշ շահերին: Բողոքական քարոզը կարող է միև-
նոյն ժամանակ շատ նպաստիչ հանդիսանալ, օրինակ, Գերմանիայի
պետական արևելեան ծրագիրներին, բայց բողոքական միասնաբ-
ները (կարող են լինել իհարկ է բացառութիւններ) գիտակցօրէն
իրենց գործունէութիւնը չեն յարմարեցնում այդ ծրագրին: Այդ-
պէս չէ կաթոլիկների միջև: Ճիշտ է, սոքա էլ շատ քիչ են հետա-
քըքրւում քաղաքական հարցերով, բայց հէնց այն պարագայով որ
ունին մի ընդհանուր եւ միակ հայեանք—կաթոլիկ եկեղեցու ա-
հաւոր կազմակերպութիւնը իր մայր աթոռով—Վատիկանը: Յանուն

այդ քահանայական կազմակերպութեան հազարաւոր կաթողիկ միս-
սիոնարներ³ կամայ և յաճախ ակամայ, այսինքն լատինացիներէն
կոչման, աշխարհիս բոլոր կէտերում պապական քարոզ են անում 4:

Աւետարանականութեան և կաթողիկոսութեան շրջիչ հանգամանք-
ների պահազանութիւնը շատ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետեւ
արտայայտուում է ոչ թէ միայն նոցա նպատակների և հետեանք-
ների այլ և քարոզի ձեւերի վրայ:

Ուլքեր են, օրինակ, Հիլֆսբուրգի գործիչները: Մարտիկ,
որոնք, կրկնում ենք, ոգևորւած են երկու գաղափարով—տարա-
ծել մաքուր կրօնը (բողոքականութիւնը) և «մաքուր» քրիստոնէա-
կան գործերով: Հայ ընթերցողի մէջ, այս խօսքերը կասկածանքի
և հեղնութեան ժպիտ կարող են յառաջ բերել: Նորա համար ան-
հաւատարմի է, որ գործում են Եւրոպայում լուրջ մարտիկ, որոնք
կարող են յափշտակել այդպիսի ձգտումներով. այստեղ անպատճառ
պիտի մի յետին նպատակ լինի:

Բայց զիտինալու է մի բան — և հարկաւոր է շորս վրայ մատ-
նանիշ անել, ոչ թէ Հիլֆսբուրգը արդարացնելու նպատակով, այլ
որպէս զի Հիլֆսբուրգի երեւան գալը մեզ համար որքան հնար է,
բազմակողմանի հասկանալի շարձնելու համար, — որ մեզ, հայերիս ան-
հասկանալի են մի շարք ձգտումներ, որոնք սովորական երեւոյթ են
ուրիշ և մանաւանդ եւրոպական ազգերի մէջ: Յայտնի է, որ մենք,
հայերս, ոչ անգիտակցաբար, ոչ էլ գիտակցաբար շատ կրօնասէր

³ Մի նշանաւոր ֆրանսիական հեղինակ, (ինչպէս երևում է չափա-
զանց մոլեռանդ կաթողիկ) հաւատացնում է, որ կաթողիկ միսսիոնարները
Արեւելքում անձնէր են իրենց գործին, իսկ բողոքականները սարսափելի
եսամուլ: Այս համեմատութիւնը շուար ընդունելի է, որովհետեւ անկասկած
նոքա, (այսինքն բողոքականները), որոնք ներքում են մի գործի, հետե-
ւելով անձնական կոչման և որոշ գաղափարի, պէտք որ աւելի անձնէր
լինին, քան թէ «պաշտօնական» միսսիոնարները—կաթողիկները: Այդ կա-
րելի է ընդունել միայն ահա մտքով, որ կաթողիկները աւելի մեծ անձնա-
կան զոհեր են բերում իրենց պապին, քան թէ բողոքականները, որոնց
գոհաբերութիւնների սեղանը—իրենց սեփական համոզմունքներն են: (La
France du Levant, par Etienne Lamy. Revue des Deux Mondes 15 սեպտ.
1899. էջ 925—26).

չենք: Կրօնական հեղափոխութիւնը պակսում է մեզ⁴: Գիտակցական հաւաք, այսինքն հաւաք, որը հիմնւած է՝ ոչ թէ միայն ըզգացմունքների այլ և մի ամբողջ փիլիսոփայական հայեցողութեան վրայ, մենք չունինք: Իսկ նայեցէք Յերոպոլիտոմ⁵ այսօր, թէ կա՞ թոլիկութիւնը և թէ բողոքականութիւնը ունին իրենց անթիւ փիլիսոփայական սիստեմները, որոնք անշարժ երևան են գալիս՝ իսկզբանէ մինչև այսօր ձգտելով մրցել Դրական փիլիսոփայութեան հետ. և այն ահաւոր ճիգը, որը Դրական, գիպնական փիլիսոփայութիւնը կրօնական սիստեմները պատկերելու համար՝ արդէն ապացուցանում են, որքան ուժեղ են այս սիստեմները. քրիստոնէական Դարերի մեծ փիլիսոփաները, թէիսպները թէ աթէիստները, մատերիալիստները թէ սպիրիտուալիստները, զբաղւել են ամենալուրջ կերպով ոչ թէ միայն կրօնական, այլ և Դաւանական հարցերով: Կաթոլիկ և բողոքական պրոֆեսսոր-ասորածաբանները չափ չաճախ վիճում են փիլիսոփայական հողի վրայ, և ոչ թէ միայն տրոլհետիս Ըստ պէս է կամ այնպէս՝ և այլն: Զարմանալի չէ, ուրեմն, եթէ գտնւում են մարդիկ, որոնց մէջ խոր արմատացած կրօնական զգացմունքները համերաշխ ապրում են իրենց մտքի բարձր ուսման և զարգացման հետ: Այս կէտը հարկարոր է Նիտրի ունենալ, որպէս զի չկարծւի, որ եթէ եւրոպական միջով զարգացած մի մարդ ի սրտէ նւիրւում է այնպիսի մի գործի, ինչպիսին է՝ աւերարանը բացարձակ անուշում և ծէսերի մէջ խեղճաւ մի ժողովրդի, պէտք է անպատճառ աչտ ձգտումների Դիմակի տակ ուրիշ պատճառներ որոնել, լինի այդ քաղաքական կամ եսամոլ-կշերական:

Այն թիւրիմացութիւնից խոյս տալու համար, խօսենք միայն Հիլիսթոնի վրայ: Բացի մարդասիրական նպատակներից, Հիլիսթոնից, ասացինք, ունի և կրօնական շահեր, բացառելով, որ չշահեր ի տոնարէն աւելի ճիշդ կ'լինէր ասել «ձգտումներ»: Մենք ցոյց տւինք, թէ ինչու մէկ կայանում զանազանութիւնը Հիլիսթոնի կրօնական ձգտումների և կաթոլիկ շահերի միջև, և ասա-

⁴ Այս երեւոթը լինում ենք լոկ որպէս փաբս, ոչ թէ իրրն մի պահասութիւն:

ցինք, որ այդ զանազանութիւնը ազդում է և քարոզի ձևերի վրայ։

Յայտնի է, որ լուսաւորչականը, կաթոլիկ, շառնալով չի կարող կաթոլիկ շառնալ փոքր առ փոքր, այլ, ընդունելով կաթոլիկութիւնը, միեւնոյն ժամանակ ընդ միշտ կտրում է իւր յարաբերութիւնները լուսաւորչական եկեղեցու հետ. կարելի է ասել և աւելին, որ նա կիսով չափ կտրում է իւր նախկին յարաբերութիւնները և ազգային շահերի և ցաւերի հետ, որովհետեւ այնուհետեւ նորա համար առաջին սեղը արդէն բռնում է պապը, և յետոյ ազգը։ Կաթոլիկ միասնորոշների գործունէութիւնը Արեւելքում կայանում է նորանում, որ մի կողմից նոքա խլրամ մն որ և է եկեղեցուն պարկանող մի անձ, կաթոլիկ շարժելով նորան, և միւս կողմից ամեն միջոցներով աշխատում են տկարացնել այդ եկեղեցին։ Հիւֆսթունշի բողոքական գործիչները իրենց աւետարանական քարոզութեան մէջ չեն ձգտում խլել հայերին իրենց մայր-եկեղեցուց, այլ, ինչպէս նոքա հաւատացնում են մեր առաջ բերած գրութիւնների մէջ, ընդհակառակը, ուժեղացնել այդ եկեղեցին, որպէս զի նա աւելի յաջողակ կերպով կարողանայ մրցել ուրիշ հարեան եկեղեցիների հետ մի կողմից, և միւս կողմից—առաջն առնէ հայերի մէջ ծաւալող անհաւարութեան։ Այդ երկու նպատակին կարելի է հասնել միայն լուսաւորչական եկեղեցու աստիճանաբար վերանորոգման ճանապարհով։ Լուսաւորչական եկեղեցին չի ընթացիլ զուգընթացաբար մարդկային կեանքի անընդհատ զարգացման հետ։ Նա խրել է ծէսերի մէջ. ձեւականութիւնը խելդում է հաւատը. անհրաժեշտ է մաքուր կրօնի ձառագայթները շարձնել նորա վրայ, որպէս զի նրա մէջ արթնանայ ըստ Աւետարանի իսկական հաւատի պահանջը, որպէս զի հաւատը զիրականական շառնայ, և այլն։ Այդպէս են մտածում Հիւֆսթունշի գործիչները։ Բայց ասում են նոքա, ինչպէս անել, որ վերջը ծառայած լինելու փոխարէն՝ շուրջ չգայ որ գործեցին ի վնաս հայոց ազգի։ Ինկարի առնելով այն նշանակութիւնը, որը հայոց եկեղեցին ունի հայերի համար, սխալ խուսափեն ամեն մի հանգամանքից, որը կարող կ'լինի թուլացնել այդ եկեղեցին։ Բողոքական շարժելով որեւէ լուսաւորչականի և ուրիշներին այդպիսով հաւատափոխութեան օրինակ տալով, կ'նշանակէ զիրականաբար նպաստել այդ վրանգին։ Ի՞նչ անել։ Այս հարցի

Ջրայ, որը յաճախ Դրական կերպով Դրւած է եղել, զանազան պատասխաններ յառաջ եկան. սոցա բոլորի ընդհանուր գաղափարը սա է. հարկատու է վերանորոգել հայոց եկեղեցին, ոչ թէ արտաքին այլ ներքին ճանապարհով, այսինքն այնպէս դաստիարակել հայ երեսխաների (ներկայումս -- որքերին), որպէս զի նոքա մեծ մնալով նկատեն իրենց մայր եկեղեցու պակասութիւնները եւ աշխատեն հետացնել նոցա. գործելով այդ հարցում անտարանակամութեան ուղղութեամբ:

Աւրեմն Հիլֆսբուրնը ցանկանում է, որ հայոց եկեղեցին վերանորոգելի հայերի միջոցով, և ոչ թէ քանդելի օտարների ձեռքով: Այժմ փնտնում է ընթերցողը, որ այն հակասութիւնները, որ ամեն մի քաջափոխում պատահում էինք մեսսիոնարների նամակների մէջ (տես Մուրճի նախորդ համարները), իսկապէս հակասութիւններ չեն և գեղեցիկ կերպով ներդաշնակում են: Մի կողմից Հիլֆսբուրնի աշխատակիցները եւք են փալիս իրենց կրօնական քարոզի ծարաւին, միւս կողմից աշխատում են յարմարացնել իրենց գործունէութիւնը հայերի շահերին. և ըողոքական միսսիոնարներից բղիտած այս նախադասութիւնը թէ մենք զգում ենք շէպի լուսաւորչական եկեղեցին ջերմ սէր և ցանկանում ենք նորան ամենաբարձրը զարգացում--այդ խօսքը կեղծաւորութիւնն է:

Հիլֆսբուրնի ծրագիրը սքանչելի է և մեզ փնտնում է հաւատալ որ նա անարապ կերպով գործադրում է այդ ծրագիրը. մեզ փնտնում է նոյնպէս յուսալ որ Հիլֆսբուրնը ապագայում, երբ նորան կը միանան նոր մարդիկ և կը հեռանան հիները, մի անգամ ընդունւած ազնիւ սկզբունքը կը փնայ անփոփոխ: Կարծում եմ որ աւելորդ է բերել այսպէս այն խօսքերը, որ պ. Երնստ Լոհմանը, հարաւային կոմիտէների նախագահը, զրել է մեզ. որպէս պատասխան բողոքական քարոզի հարցին:

Կարող եմ ձեզ հաւատացնել, որ մենք բոլորովին հեռու ենք հայկական եկեղեցու մէջ բողոքականութիւն քարոզելու մտքից: Երբ ես հեռանում էի Հայաստանից ⁶, մի ծեր հայ քահանայ, որի հետ

⁶ Յունւար 18, 1900. Հեղինակը ուել է մեզ առաջ բերած տողերի հրապարակութեան թուղարութիւնը:

Անցեալ տարի հեղինակը ճանապարհորդել է Տաճկա-Հայաստանում:

միասին դործած եմ փառապեալների համար, ասաց ինձ. «Ուշարկեցէք մեզ Աւետարանի քարոզիչներ, որպէս զի նոքա փարածեն (verkünden—հռչակեն) Աւետարանը հայոց եկեղեցու մէջ (նօտրը բնադրումն է)»: Եթէ հայկական եկեղեցին ցանկանում է ուժեղ լինել, նա պիտի ներշնչւի ողեկան ոյժերով: Որեւէ մեռած եկեղեցի, որը հեղուկ է միայն արտաքին ձեւերի — ոյժ չ'ունէ:... Ես չեմ սպասում, որ մեր որբանոցներում շատրիարակող երեխաները անցնեն բողոքական եկեղեցին: Բայց ես խնդրում եմ Աստուծուց, որ որ նա շինէ նոցանից մաքուր և իսկական քրիստոնեաներ, որոնք հանդիսանան որպէս լոյս և աշխրեանց ժողովրդի և եկեղեցու մէջ: Ուրեմն թոյլ տէ՛ք մեզ միասին գործել յօգուտ ձեր խեղճ ազգի»⁷:

Այսքանը՝ շառանգութեան մասին: Ինչ վերաբերում է հայերի գերմանացմանը, օրինակ, ի նպաստ քաղաքական շահերի, Հիլֆսբունդը հիմնւելու օրից սկզբունքով որոշել էր — ոչ մի քաղաքական գոյն չտալ «օղնութեան միութեան»: Բացի այդ, չեմ պատահած, որ հայ որբերին գերմանացնելու հարցը որ և է տեղ շոշափւած լինի, այնպէս որ յժաւար ընդունելի է որ այդպիսի ձգտում գոյութիւն ունենայ, մանաւանդ որ «Օգնութեան միութեան» աշխատակիցները ամեն քաջլափոխում կրկնում են, որ նոցա նպատակն է, կրթել հայ զաւակները, «ինչպէս հայեր»: Այդ տեսակէտից, որբերի մեծագոյն մասի համար կարելի է հանգիստ լինել, որովհետեւ սոցա միայն սկզբնական ուսում փալով և սովորցնելով մի որ և է արեւստ, հէնց որ երեխաները հասնում են այն հասակին, երբ կարող են փոշ աշխատել և հոգալ սեփական ապրուստը, Հիլֆսբունդը աշխատում է անմիջապէս արձակել նոցա որ-

⁷ Մի քանի ամիս սորանից առաջ կալացաւ Բերլինում Հիլֆսբունդի ընդհանուր ժողովը: Յիշեալ Պր. Ռորբախը շեշտում էր որբանոցների քաղաքական նշանակութեան վրայ, ցանկանալով երեխ աւելի շահագրգռել ունենդիրներին, որպէս զի նոքա աւելի անակցեն աշխատութիւն: Վր. Լեպսիուսը իւր ճառի մէջ, ասում են, նկատեց, որ «հաւերին օգնելու միութիւնը» քիչ է հեղաքրքրւում աշխարհում՝ օգուտ թէ վնաս է բերում նա Գերմանիայի պետական շահերին. նա կատարում է միայն իւր քրիստոնէական պարտականութիւնը:

Քանոցներից և շրկել գիւղերը. այնպէս որ ինչ ոգով էլ շաստաիրակած լինեն երեսանները որքանոցներում, ընդ միշտ վերաշառնալով գիւղերը՝ նոքա նորից պիտի հաչեր շառնան և մնան: Մի փոքր վրանդ սպառնում է այն երեսաններին, որոնք նկատում են որպէս արժանի բարձր ուսման: Օրարացումը յաջողում է շարոցներում, երբ նոցա շաստաւութիւնը հիմնում օտար գրականութեան վրայ և տեսնում է երկար դարիներ: Եթէ Հիլֆսբունդը չհոգաց հաշկական առարկաների շաստաւութեան մասին յիշեալ փոքրամասնութեան համար, ու չի գտնի արժանի հաչ ուսուցիչներ, որոնք կարողանային զուգընթացութիւն պահպանել գերմանական շաստաւութեան հետ, այն ժամանակ Հիլֆսբունդը անգիտակցօրոն փոքր իշարէ կ'օտարացնէ որբերին, մոցնելով նրանց թարմ յիշողութեան մէջ գերմանական սպաւորութիւններ: Քնական է, որ մեզ համար միևնոյնը չի կարող լինել, թէ արդեօք մի քանի հարիւր երեսաներ, փոքր ի շատ հիմնական ուսում և շաստաւորակութիւն ստանալուց յետոյ, մոցնելով կեանքի մէջ, օտար կըլինեն իրենց ազգութեան, թէ ոչ: Գոցա թէ կորուսւի, և թէ պահուսիւ չի կարող զգալի չը լինել մեր հասարակութեան համար:

Սկզբից մենք նկատեցինք, որ ժամանակի ընթացքում Հիլֆսբունդի ձգտումներին միացան և քաղաքական ոչ թէ շահեր աչլ բարդարացում: Այո, թգնութեան Միութեան կողմից ոչ մի ժամանակ առած չէ եղել, որ իւր արեւելեան հիմնարկութիւններով նա կը ձգտի նպաստել Գերմանիայի կառավարութեան քաղաքական շահերին: Ինչպէս յիշեցինք սկզբունքով քաղաքական նպատակները արտաքսւած են թգնութեան Միութեան ծրագրից: Քաղաքական արդարացումի մասին խօսք եղել է պոլեմիկայի ժամանակ «Մուրճ»-ի անցեալ համարներում յիշւած յարձակումների ժամանակ, Հիլֆսբունդի անդամների կողմից արտայայտւած է եղած, որ Հիլֆսբունդը ոչ միայն ոչ մի վնաս չէ բերում գերմանական քաղաքականութեանը ծածկաստանում, այլ ուղղակի մեծ օգուտ: և, որքան մեզ յայտնի է, միայն շոքոթոր Ռորբախն է եղել (նա Հիլֆսբունդի գործող մարմինն չէ պարկանում), որը շրական կերպով զբաղել է այն հարցով, թէ ինչ ծառայութիւն կարող են մատուցանել գերմանական որքանոցները Գերմանիայի արեւելեան

քաղաքականութեան: Նորա կարծիքները մեզ համար համարում արդէն առաջ բերինք⁸:

Այժմ, վերջին եզրակացութեան համար հարցնենք, թէ ինչ նշանակութիւն կարող են ունենալ մեզ համար գերմանական Հիլֆսբուրգը և նորա հիմնարկութիւնները: Պատասխանելով դորան՝ ցոյց կ'որանք այն միւսմալ օգուտը, որ նա տւել է և կարող է տալ մեզ, եթէ մինչև անգամ նորա ներկայիս գործունէութիւնը այնպէս անմեղ չլինի, ինչպէս իրանք նկարագրում են, որին և հաւատում ենք մենք և կամ եթէ նա ապագայում շեղւի իւր սկզբունքներից:

ա. Նա շատ նպաստել է հայոց անւան ժողովրդականացմանը Գերմանիայում և միշտ պաշտպանել է և կ'պաշտպանի հայերին, երբ սոցա վրայ յարձակմունքներ են լինում մամուլի մէջ:

բ. Նորա շնորհիւ հազարաւոր հայեր ազատւել են սովի մահից և մօտ 2.000 երեխաներ ապաստան են գտել:

Գ. Ինչ ոգով և շատ փարակած լինեն այդ հայ որբիկները՝ Փաքտ է, որ 2.000 երեխայ փոքր ի շատէ կանոնաւոր ուսում ու շատ փարակութիւն են ստանում և սովորում որոշ արհեստներ: և այդ այն ժամանակ, երբ կոպորածների առթիւ հայկական ուսումնարանները փակեցան Տաճկաստանում:

Դ. Հիլֆսբուրգի հիմնարկութիւնները իրենց գոյութեամբ շարացնում են Եւրոպայի «գործակալների» թիւը Տաճկաստանում: Ամերիկական, գերմանական, ֆրանսիական և այլ միսսիանները հանդիսանում են Թիւրքիայում ինչպէս Եւրոպայի, այնպէս ասած, ոչ պաշտօնական հիւպատոսներ. նոքա հանդիսանում են, որպէս ոչ պաշտօնական հսկողներ տաճկական կեանքի, գլխաւորապէս զաւառներում. կոպորածների և ուրիշ շէպերի միջոցին նոքա հաշորդում:

⁸ Թող եւ տալիս ինձ, որպէս օրինակ, փշադակել հետեւեալ շէպեր: Անցեալ տարի, ինձ ծանօթ մի գերմանացի, կարգաւոր նամակս Հիլֆսբուրգի օրգանի մէջ, դրեց ինձ մի բաց նամակ այն քաղաքի հասցէով, որը նշանակած էր տպած նամակիս վերջում: Նա գրում էր, որ պանելով իւր հաշուով մի հայ որբ Հիլֆսբուրգի որբանոցի մէջ, նա շատ կ'ընկաշար տեսնել մի որ և է հայի հետ՝ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալու համար իւր «ղաւակի» երկրի մասին, և որ այդ նպատակով նա մտաւ իր է այս ինչ օրը դալ այդ քաղաքը և տեսնել ինձ հետ:

են պատահածը Եւրոպային և մամուլը սկսում է խօսել: Մինչև այժմ միայն գերմանական մամուլն էր, որ լռում էր այդ Դէպքերում, այժմ բոլորովին ուրիշ է, և մի Լեպսիուսի, Լոմանի, Բրոկէսի հաշորդագրութիւնները բարձր են պնահարում պերմանական մամուլի մէջ:

Ե. Ինչպէս սկզբում ցոյց էինք տւել, Հայ որբիկները ունին գերմանական խնամակալներ՝ «Ճնողներ»: Այդ Ճնողները լինում են ինչպէս առանձին անհայներ, անձնաւորութիւնների մի խումբ, նաև մի եկեղեցի կամ բնակրութիւն: Պահելով իրանց հաշուով հայ երեխաներ, լինելով յաճախ նոցա հետ նամակագրութեան մէջ, այդ Ճնողները բնականաբար փոքր ի շատէ կապում են իրենց զաւակներին հետ և պիտի հետաքրքրւեն նոցա վիճակով, նոցա երկրի դրութիւնով, կեանքով և այլն: Ուրեմն Հիլֆսբուլնշի շնորհիւ Գերմանիայի հասարակութեան մէջ կան հազարներ, որոնց ուշադրութիւնը գրաւում են արևելքի Դէպքերը և որոնք բարոյական տեսակէտից անտարբեր չեն կարող մնալ Դէպի կտորածները և ուրիշ տխուր անցքերը:

Զ. Շնորհիւ Հիլֆսբուլնշի Դպրոցներին և բողոքականութեան՝ մեր եկեղեցին և ուսումնարանները, նոցա հետ մրցելու համար, ըստիպած կ'լինին վերանորոգել և լաւանալ. այդ ապացուցին ամերիկական հիմնարկութիւնները:

Է. Վերջապէս, Հիլֆսբուլնշի շնորհիւ նոր արգելք է ստեղծւում կաթոլիկութեան պարածմանը Հայաստանում: Այն ծառայութիւնը միայն որ կարարել են արդէն ամերիկացիք, արժանի է արդէն որ յաջողութիւն ցանկանանք Հիլֆսբուլնշին:

Նախ անգամ լսում է, որ հայերին օգնելու «Գերմանական Օգնութեան միութիւնը» արժանի չէ մեր շնորհակալութեան հէնց այն պարճառով, որ նորա գործունէութիւնը օգտուէր է նաև գերմանական շահերին (?):

Կրկնում ենք, Հիլֆսբուլնշը երևան է եկել, ինչպէս հետևանք մաքուր մարդասիրական ձգտումի—ազապել բարոյական և ֆիզիկական վախճանից՝ կոպորածներից յետոյ մնացած որբերին: Այդ ձըգ-

տումով ներշնչած է և նորա ներկայ գործունեութիւնը: Ան՝ ներքելի թէև, որ է նորա գործիչներից ոմանք ոգևորում են նաև կրօնական քարոզով, այն մտքով, ինչպէս ցոյց տւինք, իսկ ոմանք մեծ բաւականութիւն են ստանում, որ իրենց մարդասիրական գործը նպաստում է և Գերմանիայի պետական շահերին Արևելքում: Եթէ իրօք Հիլֆսբուրգի հիմնարկութիւնները ծառայութիւն կը մատուցանեն Գերմանիայի շահերին, շորանից դեռ չի բլխում, որ այդ ծառայութիւնը մեղ պիտի փաստ լինի. և մենք տեսանք, որ այդ ճանապարհի վրայ Հիլֆսբուրգը անկարող է գրեթէ մեզ փաստ բերել: Ուրեմն, եթէ նա վերջ ի վերջոյ օգտուէր հանդիսանայ թէ՛ գերմանացիներին, և թէ՛ հայերին, այն ժամանակ ոչ միայն երկու կողմը պիտի շնորհակալ լինին, այլ և ամեն մի կողմնակի հանդիսապես պիտի ուրախ լինի, որ բարի գործը օգտուէր է լինում՝ ինչպէս ստացողին, այնպէս և անողին: Դորանումն է կայանում կենսական առողջ իշխանը:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԼԱՅՈՆԹԵՆ, Թարգմ. Մեսրոպ Նուպարեանց. Առակք Լաֆոնթէնի:
Հրատ. Թ. 2. Հրատ. Ընկ.: Թիֆլիս, տպ. Տ. Ռօտինեանց. 352 էջ,
միջադիր. գինը 1 ռուբլի:

Որքան ուրախութեամբ ձեռք-
ներս առանք այս գիրքը, որի հա-
ջերէն թարգմանութիւնը նոյնքան
ցանկալի էր, որքան և Կոիլովի ա-
ռաւիների թարգմանութիւնը,—նոյն-
քան և մեծ զաւով փակեցինք նորա
ընթերցումը. պ. Նուպարեանի ու
Գարրիէլ արքեպ. Ալվաղեանի թարգ-
մանչափան տաղանդի միջև անչափ
աւելի մեծ տարածութիւն նկատե-
ցինք, քան աչդ կալ Լաֆոնթէնի ու
Կոիլովի մէջն, չնայած Փրանսիացի
ու ռուս առակախօսների գրելու ձե-
ւերի տարբերութեանը: Կրիլովը սի-
րում է երևան հանել ռուսաց ժողո-
վըրդական ու գրական լեզւի ամբողջ
ճոխութիւնը, և աչդ լեզւի աշը Դը-
նում է գործող հերոսների բերանը,
առանց երբէք Դորան զոհելու պատ-
մըւածքի մասերի համապատասխանը:
Պորա համապատասխան՝ Ալվաղեանը
աշխատել է իւր թարգմանութիւնը
կատարել ժողովրդական լեզւի Դար-
ձըւածներով, նոյն իսկ երբեմն լեզ-
ւի չտրակութիւնը զոհելով պատ-

մըւածքի լեզւի աշխուժութեան: Եւ
Ալվաղեանին շատ անգամ չաջողել է
բնագրի ուժը պահպանել, կատարե-
լապէս հալացնելով ահ, ինչ մարդ
կ'կարծէր թէ միայն ռուսերէն կա-
րելի էր արտաւայտել: Պր. Նուպա-
րեանը, ընդհակառակը, չի ըմբռնել
Լաֆոնթէնը. ըստ երևութին, հա-
րիւն հաշիւ չի տւել թէ ինչով է
Լաֆոնթէնը տարբերում Կրիլովից:
Լաֆոնթէնը ժողովրդական ոճերով
չի խօսում. բայց Լաֆոնթէնի առակ-
ների մէջ լեզուն գերազանցօրէն
պլաստիկական է, առածը կարճ է,
առանց որ և է աւելորդաբանութեան,
շատ ժլատ նոյն իսկ անականների
համար, երբ կենդանու կամ իրի
չափկութիւնը ինքնին հասկանալի է:
Լաֆոնթէնը կամենում է որ կոմիզմը
երևան գալ նոյն իսկ Ներկայացրած
Դրութիւնից, գործող անձերի չարա-
բերութիւնից: Պր. Նուպարեանը,
հակառակ հեղինակին, երկարապա-
տում է. աչնորել ուր հեղինակը բա-
ւականանում է մի տողով — նորա-

Թարգմանիչը մէկը երկու է շինում, չաճախ նաև երեք. երբեմն նաև իրենից բաներ է աւելցնում՝ ի սէր ալս կամ ալն բառի, կամ Դարձաձի, նոյն իսկ ի սէր ոտի, լանգի: Ուր հեղինակը միալն կենդանու, իրի, անձի անունն է դալիս և անցնում, ալնորեղ պ. Նուպարեանը անպարտաճառ մի ածական էլ կը Դնի, որ ոչ ոքին հարկաւոր չէ, և սորացում է առակը լիքը ածականներով: Այդքանը արդէն բաւական պիտի լինէր չափոնորէնի ալս Թարգմանութիւնը բաւականին անպէտք Դարձնելու համար. բայց պակասորդը լրացնում է լեզւի անկանոնութիւնը և, չաճախ, անճաշակութիւնը պարզ ոտանաւոր կազմելու գործի մէջ:—Օրինակ՝ Թէ կարող էք, կարդացէք ալսպիտի տողեր ալնպէս, ինչպէս Թարգմանիչը կ'ուզէր որ կարդացէր.

Քիչ մըցորեն փոխ տուր ինձ, որ
Ապրիմ մինչև եղանակ նոր. (էջ 13).

կամ՝

Կարեկցութիւնդ,—նչէք ըսաւ,
է հետևանք զգացման լաւ,
(էջ 34-35)

կամ՝

Առիւծ, Դարձած խենթ մուկին՝
Կը փրփրփրի, աչեր իր
Կալծ կը ցալտեն, կը փալփալին,
Կը մըռնչէ զալրալլիւր (էջ 42—43):

Միթէ կարելի է լսողութեան ալցքան մեծ պակասութիւնը ներել, Բալց կան և լեզւի անհարթութիւններ, իբր հետևանք պ. Նուպարեանի ուրոյն քերականութեան: Նա ըթերը (==ը տառը իբր լոյս) անխնայ Դէն է գցում և, կարծեօք, ամեն րեղ. որոշիչ լոյսի նա չի ընդունում:

Նում: Նաև քէֆը ուզածին պէս, Դէն է գցում նա «կը» մասնիկը, որ արևմտեան հայոց մէջ բալերի ներկայ եղանակի կազմողն է. նա գրում է կլիէ, կը սիրէ, կըսէ, և ալն, բայց և չաճախ առանց կը-երի: Նա ինչու. որովհետեւ որոշ տուրում Թարգմանչին հարկաւորում է մի վանկ պակաս ունենալ. և ալցպիտով նա, որ ամեն ինչ զոհում է՝ վանկ ու լանգ Դուրս բերելու համար, նոյնպէս է վարում և ալս Դէպքում. Հազարից մի օրինակ.

Դըրան առջև սըրահի

Ձայն ու ալմուկ կը լըսի.

Կը փախչի Մուկ (==Մուկը) քալ-
քըցի.

Ընկերն անոր հետեի (==կը հետեւի) էջ 25.

Առակը, պարտաճառ ալցպիտի պակասաւոր լեզուով, զօրով Դուրս բերած չանգերով, արդէն ինքնին կորցնում է իւր արժէքը: Բայց սա արդէն աւելի էլ մեծ անհամութիւն է, երբ առակի որոշ տողերը իրենց ծանրութեամբ զրեթէ անարտասանելի են. Փրանսիացու ալս սահուն ու սիրուն տալը, որ խօսակցական լեզւի մէջ լու հաստատուել է՝

Vous chantez! j'en suis fort aise
Eh bien! dansez maintenant.

Պր. Նուպարեանը Թարգմանում է՝
Էհ, հիմա ալ, Ժիժի աղքար,
Ուրախ ու չէն Էլ բռնէ պար:
(էջ 14):

Պար բռնելը կարող է սաղել մի խմբի, բայց ոչ անհատի, ալն էլ մի ցարկոտող ճշգրտութիւն (==Ժիժի). ապա՝ պար բռնելը լանգի համար Դառել է բռնել պար. երրորդ՝ աղ-

բարւի մէջ չեղոր վերջին վանկի վրայ է, իսկ բռնէ պար-ի մէջ չեղոր պար բառի վրայ չէ, այլ բռնէ խօսքի վրայ, հետեապէս շա պահասաւոր չանգ է. չորրորդ՝ հասկանալի է ուրախ պարելը, հասկանալի է նաև չնորժով պարելը, բայց ուրախ ու չէն պարելը—այդ իսկի հպերէն չէ:

Ինչու Ազգեպետը աշխարհի բռնազրօսութիւնների չի դիմում: Որովհետև նա ինքը ոչ միայն թարգմանող է, այլ և հումորիստ, որը գիտէ սատրիքի բոլոր պահանջները. իսկ պ. Նուպարեանը, ըստ երևութիւն, կոչումով առակախօս չէ, և դորա տաղանդը չունի: Ասա թէ ոչ՝ նա կը հասկանար նաև Լաֆոնտէնի պարմելու առանձնապարկութիւնները: Վերցնենք Լաֆոնտէնի ոճի ողորկութիւնը: Ահա իբր նմուշներ՝ որոշերի թիւը Լաֆոնտէնի ու Նուպարեանի մօտ.

Աշէս ու Խաշոշ	8	14
Ծերացած առիւծը	12	20
Աքաշաշ ու Մարգարիտ	12	20
Հեռ երկանց մէջ՝		
բուն առակը	6	12
խրատն էլ հերը	14	20
Պորո ու Կով	14	32
Փալ և Արագիլ	17	26
Ագռառ ու Աշէս	18	29
Առիւծ և Մուկ	18	26
Երկու ջորիներ	19	26
Աշաւնի ու Մըջիւն	19	31
Ժիժի ու Մըջիւն	22	31
Աշէս ու Արագիլ	28	44
Փալ ու Փառնուկ	29	46
Վաշնի և Նշեգն	32	50
Խորհուրդ միանց	32	62

Առիւծն ու ճանճիկ	39	62
Փոր ու Անշամներ	44	72
Մուկ, Վիթ և ալն	91—130	

Եւ ալն և ալն: Իորանից հետեցրէք թէ որքան երկարաբան է պ. Նուպարեանը: Ճիշդ է, կան խօսքեր երկու տողով, որ եթէ մի տողով ասէք — կատարելապէս նոցնը կը դուրս գալ, հետեապէս երկտող աւելի երկար չի լինի քան նոցնը մի տողով ասած ժամանակ. օրինակ՝

Օր մ'Նշեգին

Կըսէ Կաշին.

երկու տող է, բայց աւելի երկար չէ քան եթէ գրած լինէր մի տողի մէջ՝

Օր մ'Նշեգին կըսէ Կաշին.

բայց ցաւը սա է, որ պ. Նուպարեանը միայն աշխարհով չէ տողերի թիւը սրաւարացնում, այլ և աւելորդաբանութիւններ մէջ դցելով, որովք հակառակ են Լաֆոնտէնի դրելու եղանակին. Օրինակ, երբ Մըջիւնը հարցնում է ճպուռին (==ժիժի) թէ սա ինչ էր արել անցած ամառը, պ. Նուպարեանը ժիժիին ասել է որակիս՝

Գիշեր ցորեկ, մի նեղանալ,

Նրդ կ'երգէի զլաւթաբար.

Դուլ ու շաշար

Նրբէք չըկար

Ինձի համար:

Մինչդեռ Լաֆոնտէնի մէջ վերջին երեք տողերը ամենեին չկան, այլ նա բաւական է համարում ասել՝

—Nuit et jour à tout venant

Je chantais, ne vous déplaise.

Պր. Նուպարեանը լանգերի ցառունի. ուր որ միայն լանգերով բառեր է գրում, իսկոյն չահագործում է, առանց երկար մրաժեղու. շաշար,

չկար, համար... չէ որ նույնպէս
են, եւ արտաքին նաեւ շատ շէպե-
րում, կամ ալ շէպք. Լաֆոնտէնը
մի առակ սկսում է արտաքին.

Un chat, nommé Rodilardus

(Մի կատու, անունը (ալս ինչ).)

Իսկ պ. Նուպարեանը կ'երկարացնի—

Մի տունի մէջ մէկ շաժան

կատու—անունը Շորթան—

և ալն...

Ինչ անհամութիւն! Անհամութիւն է
արդէն ալն պարծառով, որ ամեն
կատու միայն դան մէջ է ապրում,
և ամեն կատու մկներին համար շա-
ժան գաղան է: Բալց Շորթան-ի հետ
շաժան-ը լանգ է բռնում, իսկ շա-
ժան-ի հետ էլ մի բան պիտի ասուի,
չէ...

Կամ կ'տեսնէք լանգի խաթրու
ահա-ներ.

Պանիրն է ահա

Գետինը կ'իջնալ.

կամ

Ալս խօսքերով Աւիւծ ահա

Օր մը սաստէր (=կը սաստէր)
մի ճանճի,

կամ

Մըջիւն մ' ահա

Խոնարհելով ջուրին վրալ (էջ 50).

Եւ ով գիտէ թէ ալս ահա-ները
քանի տեղ են ցանաւ ամբողջ գրքի
մէջ. 70-ը ալն կը գտնէք նաեւ էջ
52, 55, 63, 69, 87 և ալն և ալն.

Մի խօսքով ալս ահա-ները մի
առանձին փրկարար շեր են կատա-
րում, որ Աստուած միայն փրկէ.

Աստուած ազարէ նաեւ պ. Նու-
պարեանի ծի-երից. կարդացէք ու
մարտեցէք ալս մի-երը—

Մի շատ մարդկան

կերպն է ասի սովորական (էջ 220)
կամ

Թագաւոր ինձ. .

Իր մարդաց մէջ գըրաւած էր

Մի շատ եղեր (էջ 213)

Ալս օրինակները մենք վերցրինք
առաջին պարահած էջերից. 70-ը
ալս կը գտնէք ուրիշ շատ տեղեր.

Իսկ անհամացնող ածականները?
Կարելի է որ պ. Նուպարեանը
մի բանի ահուն տալ առանց ածա-
կանի:

Ալս սուտ խօսքերու՝ միամիտ Ագ-
ռաւ (A ces mots le corbeau=Ալս
խօսքերու Ագռաւը).

Չոր անմիջապէս

Խաբեայ Ալէս

Ուրիշով սապէս

Կը պոռալ անոր.

(=Le renard s'en saisit, et dit)

Գորդը լիմար

Ալնքան լամաւ

Իր չափէ վեր

Թափեց ճիգեր

Ալն ասորիճան նա ուռեցաւ ու փրկ-
ուեցաւ

Որ ճաթեցաւ

(=La chétive pécora

S'enfla si bien qu'elle creva).

Մարքիղ ալքար

Սակալն հըպարո

Մանկաւիկներ պահէ կարգ-կարգ

Թէն քրտակն բլալ զարարի

(=Tout marquis veut avoir des
pages)

Չարմանալի չէ որ հեղինակի մի
տողը կամ 5 բառը պ. Նուպարեանի
մօտ շառել է չորս տող և դասնեա-
կից աւելի բառ, չնորհիւ աւելորդ

ածականների ու ալ երկարաբանութիւնների:

Մեր քորեպտոդ Աշէս խորամանկ,

Որ կծծի մէկն էր, ... (էջ 29):

Այս 7—8 բառերը թարգմանութիւն են Լաֆոնտէնի մի հայտ Le galant բառի:

Կարդացէք Կաշնի ու Նէգնի մէջ՝ Մինչդեռ գագաթն իմ վեհապանծ Նըման անդ Կովկաս լերանց (էջ 34) (Լաֆոնտէնը պարզ ասում է. Սինչդեռ իմ ճակատը նման Կովկասին =

Cependant que mon front au Caucase pareil).

ապա՝ զեփիւռ քաղցրիկ... որոնցմով ես վեհանձնօրէն, ... ճրկուն Նէգ և ալլն և ալլն:

Եւ սակաւն ալդ առակը Լաֆոնտէնի ամենալաւերիցն է. Շամֆորը համարում է ալն զլուխ գործող ֆրանսական լեզւի ու գրականութեան, ի նկարի ունենալով, ասում է նա, որ նորանում չկա մի հայտ բառ աւելի, մի հայտ անորիշ ոճ (pas un terme impropre), ոչ մի պակաս րե, (pas une négligence). որ երեսուն տողի մէջ, Լաֆոնտէնը, միմիայն իւր պարմութեամբ տարւելով, վերցրել է ամենաչնորհալի բանաստեղծութիւնից մինչև ամենավեհի բոլոր թոները:

Մի համեմատեցէք, խնդրեմ, պ. Նուպարեանի այս ճուռմաբանութիւնը. Նախօրօք ասեմք, որ մի մոկ՝ գետնի տակից շուրս գալով, չանկարծ զինքը տեսաւ առւածի ճանկերի մէջ.

Կենդանեաց ալդ վեհ թագաւոր,
Ուղեւորով դալ մեծանձնութեան
ապացուց նոր՝

Կալանաւորն աղադ ճրգեց:

Ուր որ Լաֆոնտէնը, առանց սեթեւեթի, պարզօրէն ասում է

Le roi des animaux, en cette occasion,

Montra ce qu'il était, et lui donna la vie.

(=Կենդանիների արքան, այս շէպում, Յոց տեց ինչ որ էր,—կեանք շնորհեց նորան):

Նկատեցէք, որ ալդայէս է վարւում պ. Նուպարեանը ամեն րեշ, ամեն առակի մէջ, և ամեն առակի գրիթէ ամեն տողում...

Ճաշակի պակասութիւնը նկատւում է ամեն քալլափոխում. «Թորհուրդ մկանց» առակի մէջ պ. Նուպարեանը մկներին դիտաւորութիւն է վերագրում «չորս ոտով» փախչելու երբ կարողի գալը իմանան, ուր որ, Լաֆոնտէնի խօսքով, նոքա պիտի «գետնի տակ» (sous terre) փախչէին: Անշուշտ, մկները պ. Նուպարեանին կ'արդարացնէին, որովհետեւ նոքա անկասկած չորս ոտներով պիտի փախչէին որպէս և Լաֆոնտէնին սուտ չէին հանկ, քանի որ կարողից ազատելու համար գետնի տակ պիտի վազէին: Բայց ախար այս կալ, որ բանը եթէ չորս ոտներով փախչելուն գալ՝ կարուն անպարճառ մկներին իւր ճանկերի մէջ կ'առնէր: Միթէ ալսպիսի մանրնրութիւնները պիտի խուսափէին Լաֆոնտէնը թարգմանողից? Եւ նկատեցէք, որ ալդ «չորս ոտքով»-ը նոյնպէս դեր է կարաւում Նուպարեանի ոտանաւորների մէջ. «Աշէսն ու Արադիլի մէջ Աշէսը ընդունում է Արադիլ լիհրաւէրը. Ու ճիշտ արեւին չորս ոտքով

Կերթալ

Ձինք հրաւիրող Արազիլի տուն
 Եւ ոչ միայն աչգախի շեղումներ
 է անում մեր «թարգմանիչը», այլ
 ն չաճախ իրենից փոշի է հնարում
 ու աչգա լաճառում՝ Լաֆոնդէնի ա-
 նունով: Եւ ոչ միայն հար-հար փո-
 շեր, այլ միանգամից բաւականին
 մեծ կորոններ, Հէնց աչն նոյն «Պորտ
 ու կով» (ուզում է ասել Պորտ ու
 Եզը (=le Boeuf) առակի մէջ, որից
 մենք արդէն անհամութիւնների օ-
 րինակներ ենք առաջ բերել, գործում
 ենք Լաֆոնդէնի մօտ ամենեւին չը
 գործող այս ամբողջ կորորը:

Այս կերպ անխելք մարդիկ ահա
 Շար ու շար կան երկրի վրայ:

Ամենքն իրենց վիճակէ վեր

Կընեն բաներ,

Կը խճողորդուին

Կը պարտուին:

Եւ սա նոյնպէս կոչում է «Ա-
 ռապք Լաֆոնդէնի»?

Մեզ շար ու շար հեռու կ'որա-
 նէր այս գիրքը իւր ամբողջ ծաւա-
 լով բնագրի հետ համեմատելը:
 Բայց որ նաև սխալ ըմբռնումներ
 կան, թող հաւատոյէ ահա այս
 կորորը դրքի սկզբի էջերից: Խնդիրը
 աչն շարերի մասին է, որ կարելի է
 առողջ շարողութեամբ արագ վճռել,
 առանց երկար ու թանկ նստող շա-
 րաւարութիւնների, ուր շար փա-
 նողը իսկապէս ոչինչ չէ չափում:

Երանի թէ շարեր չուրով

Վ ընդունին այս կերպով,

(Եւ շեռ մենք ուղղում ենք. որպէս
 է՝ Վճարւէին այս կերպով)

.....

Մինչ այս կերպով կ'թալեն մեզ,

Աչնքան կ'ընեն ու կ'ընեն որ

Ոտորէն կուտէ շարաւոր:

Իսկ շարաւորազք փեճէկ միայն
 Իրենց բաժին կ'ունենան:

Աչպէս, ուրեմն, աչսորել ցաւ է
 չալորւած, որ երկար շարաւարու-
 թեամբ՝ վէճի առարկան (ոտորէն=
 устрѣча) շարաւորն է ուրում, իսկ
 շարաւորներին (=պրոկուրորնե-
 րին?) միայն կճեպն (=փեճէկ) է
 մնում բաժին:

Բայց միշտ չէ ասում Լաֆոնդէնը.
 Նախ Plaidours շարաւորներ չի
 նշանակում, այլ փաստաբաններ.
 բայց, որ գլխաւորն է, Լաֆոնդէնը
 ոչ թէ փաստաբաններին է ցաւում
 (նոցա գոնէ ոտորէի կճեպն է բա-
 ժին ընկնում), այլ շարաւորներին,
 որոնց ոտորէի կճեպն էլ բաժին չի
 հասնում:

On fait tant, à la fin, que l'huit-
 re est pour le juge,

Les écailles pour les plaideurs.

Կամ երբեմն՝ Նուպարեանը հիշի-
 նակի մի բառն է բաց թողնում, ո-
 րով միտքը աշաւաղում է:

Միւսը կ'ըսէ. «Ջորի ընկեր,

Պաշտօն մը մեծ՝ չէ աշեկ բան.

(էջ 17)

Մինչդեռ Լաֆոնդէնը աչգախի կար-
 ծիք չունէր բարձր պաշտօնների
 համար. նորա ասածն է թէ՛ մեծ
 պաշտօն ունենալը միշտ էլ լաւ չէ
 (=Il n'est pas toujours bon d'avoir
 un haut emploi).

Մի նկատողութիւն ևս: Այս հա-
 րորը, հակառակ իւր ստարութեան,
 չի պարունակում Լաֆոնդէնի բոլոր
 առակները, իսկ թարգմանածներն

էլ չեն շատաւորած բնագրի մէջ
 տպւած կարգով, ինչ վերաբերում է
 ոչ-ամբողջութեանը, թարգմանիչը
 ինքն էլ նկատողութեան է առած
 այդ իւր լաւաջաբանի մէջ. բայց
 ինչպէս. «Գրեթէ, ասում է նա, ամ-
 բողջ թարգմանութիւն մը կրնայ հա-
 մարել ալ, կարգ մը նազ կարեւոր
 կամ, եթէ ներքի է ըսել՝ նազ լա-
 ջող առակներ միայն շուրս ձգւած
 ըլլալով»: Մենք չէմ չենք, որ Լա-
 ֆոնդենը հայերէն թարգմանու-
 թեամբ, գէթ ալ ժամ, ամբողջութեամբ
 չթարգմանաւ. բայց ընթերցողին ենք
 դիմում հարցով, թէ թարգմանողի
 փշեալ խօսքերից կարող կ'լինէիք
 գոչակել իսկութիւնը, գէթ մօտա-
 ւորապէս, եթէ մենք չհաղորդէինք
 մեր ալս հաշիւը թէ Լաֆոնդէնի 404
 առակներից ալս գիրքը միայն 182-ն
 է պարունակում, ալսինքն կէսից էլ
 շեռ չար պակաս?! Ինչ հարկ կար
 աչք կապող ֆրագներով իսկութիւնը
 թագցնել ընթերցողից?

Եթէ առակներից ընտրութիւն
 անելը հասկանալի է, այնուամենայ-
 նիւ պէտք է մը բան լարդէր. ինչ
 իրաւունքով թարգմանողը կարող է
 մի առակ անւանել, օրինակի հա-
 մար, «Առակ ԺԳ» (=14.րդ), քանի
 որ բնագրի մէջ նա կոչւում է «Առակ
 XX» (=20). Այդ կ'նշանակէ իսկի
 չհասկանալ ալ. թաւահամարների
 գոյնական նշանակութիւնը. Աւստ-
 րիչները՝ շատաւորութեան ժամանակ,
 հեղինակները, իրենց լուծումների
 մէջ, և ալն, վիտամնակ առակի վեր-
 նագիրը լինելու, կոչումներ են ա-
 նում վիշելով գիրքը (=գլուխ. Լա-
 ֆոնդէնի բնագիրը 12 գրքից—գլու-

խից է բաշկացած) և կոչումների
 համար լինում են թաւահամարը (օրի-
 նակ՝ Գիրք II, Առակ X), Գալ
 ալ ժամ ու հայերի համար, Լաֆոնդէնի
 նկատմամբ, առանձին թաւարգու-
 թիւն սրելով—կ'նշանակէ նոյն իսկ
 հայ ընթերցողին՝ մոլորեցնել, որով-
 հետեւ հայ ընթերցողը կոչւումը կ'ո-
 ւրնի Նուպարեանի թարգմանու-
 թեան մէջ, ուր նա կ'գործի ոչ ալս
 առակը որ պէտք է, ալ մի ուրիշ բան:

Համեմատապէս զերծ է խոշոր
 թերութիւններից առաջին գրքի մէջ
 «Ներինջ, Այծի ու Մաքի ընկեր ե-
 շած» առակը (թէն Դարձեալ մի
 փոքր ձգձգած—18 տողը 24 տողով
 թարգմանած). բայց ալ-դրեղ է ա-
 ռակի վերնագիրն է սխալ շուրս
 եկել. պէտք է լինէր «Ներինջ, Այծ
 ու Մաքի ընկեր եղած Առիւծի հետ».
 (Նկատենք, որ վրիպակներից ցանկ
 չունի գիրքը):

Վերջ, Լաֆոնդէնի Առակների
 ալս թարգմանութիւնը գոհացուցիչ
 չէ, արդէն իսկ ալս պարտաւորով, որ
 պ. Նուպարեանը, հակառակ իւր
 լաւաջաբանի մէջ արած խոստմանը,
 չար չեղած է բնագրից. Յաւաջա-
 բանի մէջ նա գրում է թէ՛ «Աշխա-
 տեցանք, որքան հնար է, հաւատա-
 րիւմ մնալ իր (Լաֆոնդէնի) ձեռն,
 որ հեղինակին ինքնատիպ հանձա-
 ւոյն լատուկ ու խիստ սիրուն դրոշմ
 կը կրէ»: Բայց մեր քննութիւնը մեզ
 ալս համոզմանը հասցրեց, որ պ. Նու-
 պարեանի բերանում ալ միայն
 ֆրագներ են և որ նա ոչ միայն չի
 աշխատել հաւատարիմ լինելու բնա-
 գրին, ալ և առանձին ճիգեր է արել
 բնագրին հաւատարիմ չը մնալու:

Օրինակներ բաւական թւով մենք
առաջ բերինք հեղինակի ամենաշատ
նի առակներէց, և մեր նկատողու-
թիւնները թարգմանութեան հիմնա-
կան կէտերն են շոշափում: Բայց որ
այդ աշխատութիւնը Թիֆլ. Հալոց
Հր. ընկերութիւնն է հրատարակել,
այդ միայն ցոյց է տալիս, որ թարգ-

մանիչ ու հրատարակիչ իրարից գոհ
են եղած, որ միայն անշատ են կա-
րողացել մի կլասիկական գրածք
աշաւաղ կերպով հաջ ընթերցողներ
ձեռքը տալ, որովհետեւ եթէ մի փոքր
աւելի «բարի կամք» ունենային—
աշաւաղումը աւելի սաստիկ կ'լինէր!

Ա. Ա.

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

II. ՅԱՐՄԱՐԵԱՆԻ

IX

ՄԻ ՇԻՔՅԱՐԱՑՈՒ ԿԱՐԾԻՔ ԼԻԼԱԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Թաւրիզ 1900 ապրիլ 13.

Վաղուց ցանկանում էի Թաւրիզի Լիլաւայի հաւոց շարոցների մասին գրել, բայց օր առօր չեղածդում էի, ի նկատի առած նիւթի կարևորութիւնը: Բայց երբ ժընէի Le Jenevois թերթում սկսեցին տպուել նամակներ նորն շարոցների մասին, նկատելով որ շրանք բաւական լրիւ և մեղհատուր բնութիւն կերպով պարկերացնում են Լիլաւայի շարոցները, վճռեցի այդ նամակները թարգմանելով ներկայացնել Մուրճ-ի ընթերցողներին:

Le Jenevois-ն ժընէի ռադիկալների (արմատականների) օրգանն է. անցեալ տարւանից Une Suissesse à Tauris (=Մի շւէցարուհի Թաւրիզում), ընդհանուր վերնագրով սկսեցին տպուել նամակներ ուսման մասին Պարս-ընդհանուր վերնագրով սկսեցին տպուել նամակներ ուսման մասին Պարս-ընդհանուր (L'instruction en Perse): Այդ նամակներից II-ի կէսը, III և IV-ը ամբողջապէս վերաբերում են հաւոց շարոցներին ընդհանրապէս և Լիլաւայի շարոցին մասնատրապէս: Մնացածը վերաբերում են թուրքերի և միսթոնարների շարոցներին. թէև այս նամակներում ընթերցողը կը պատահի շատ բաների, որոնք կրկնութիւն են մեր նախորդ նամակների ալ կամ ալն կէտում լինածի, բայց հեղինակ տիկնոջ ինքնուրուշ հալեացքը և այն հանգամանքը, թէ ինչպէս այս շարոցը պարկերացրած է Շէջարացիների առաջ, այնքան հեղաքրքիր են, որ լուսով ենք ընթերցողը հաճութեամբ կը ների կրկնութիւնները:

Հեղինակն է մի Շէջարուհի Hortense D. B., որը ինչպէս նամակներինցն էլ երևում է, Լիլաւայի շարոցներում ֆրանսիէնի շատեր ունի:

ՀԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Հայոց Դպրոցները, որոնցով ալժմ մենք պիտի զբաղենք, գոյութիւն ունին միայն Պարսկաստանում, ուր կառավարութեան տւած կարգաւ ազատութիւնը նրանց թուլ է տւել զարգանալու:

Հայերը մեծ կարևորութիւն են տալիս կրթութեան և այդ իրենց որդոց մատակարարելու համար՝ լաճախ մեծ զոհողութիւններ են անում: Այդ պատճառով, ուր որ հայեր կան Պարսկաստանում, նոյն իսկ որտեղ սակաւաթիւ էլ են, նրանք ունին իրենց Դպրոցը: Հայոց Դպրոցներ կան ոչ միայն քաղաքներում, ինչպէս՝ Թաւրիզ, Թէհրան, Սպահան, Արդաբիլ, այլ և բազմաթիւ գիւղերում:

Այս Դպրոցներն ամբողջապէս պահում է ժողովուրդը, այն պատճառով, որ, պիտի գիտենալ, կառավարութիւնը ոչնչով մէջ չի խառնուում, թէև լրիւ ազատութիւն է տալիս կրթական հիմնարկութիւններ բանալու: Քաղաքների մեծ Դպրոցներն, ինչպէս Թաւրիզին է, տալիս են 6 և 8 տարւայ մի Դասընթացք, ունին ընդհանրապէս Դրամագլուխ՝ կազմած կամ կտակներէ կամ հարուստ հայերի նւէրներից: Այս Դրամագլուխը տրւած է տոկոսով, և չափը ծառայում է տարեկան ծախքի մի մասը ծածկելուն, ուսուցիչների վարձին, կարասիքի վերանորոգութեան և կարկադանին և այլն: Այս Դրամագլխից ստացւած հաստատուն գումարի հետ միասին Դպրոցը ունի ուրիշ աղբիւրներ արդիւնքների, որոնք ծածկում են ծախսը, որը միշտ բաւական նշանաւոր է: Կողմնակի արդիւնքներն են — թոշակը, Դպրոցական առարկաների վաճառումը փոքր օգուտով, բարեհաճ սիրողների կողմից տարւայ ընթացքում տրւած ներկայացումների արդիւնքը, ձեռագործների վաճառումը և այլն:

Գիւղերի Դպրոցները, որոնք ի հարկէ չափ պակաս ծախք ունին, ընդհանրապէս Դրամագլուխ չունին, և ժողովուրդն է, որ նւէրներով և հանգանակութեամբ ծախսերը ծածկում է: Իւրաքանչիւր տարի մի նոր հրաշք է հարկաւոր լրացնելու համար անհրաժեշտ գումարը ուսուցիչների ուժիկը վճարելու, մի շատ համեստ ուժիկ սակաւ, որովհետեւ Դա լինում է տարեկան 10-ից 100 թուման մի գումար (200—500 Փրանկ): Ապա կալ վառելիքի ծախս, Դպրոցական կարասիքի պահպանման, աղքատ աշակերտների դրքեր և այլ Դպրոցական առարկաներ գնելու, և խեղճ գիւղացիները միջ արժանիք ունին, որ, չնայելով Դրան, չեն լուսահարում և գործին պինդ կպած են: Հաճախ ուժիկ մասը վարժապետին վճարւում է մթերքով, աչպէս՝ նա ստանում է ալիւր իւր տարեկան գործածութեան համար և ցախ իւր վառելիքի համար: Պատահում է, որ գիւղերում նրան երբեմն տրւում է և բնակարան:

Դպրոցները ժողովրդի սեփականութիւնն են և համալնքի իւրաքանչիւր անդամը իրաւունք ունի նորա արդիւնքները կառավարելու, նրա ծախքերը կանոնաւորելու: Բաց զործը հեշտացնելու համար՝ հինգ կամ վեց անդամով մի մասնաժողով է՝ ընտրւած ամենահարուստներէից. և ահա այս մասնաժողովին է, որ ժողովուրդը չանձնել է իւր իրաւունքները և դպրոցների փոփոսական կառավարութիւնը: Այս մասնաժողովը ընտրւում է երեք տարով, և իւրաքանչիւր բնակիչ կարող է ընտրւած լինել. իւրաքանչիւր մարդ, սկսած քսան տարեկանից, իրաւունք ունի ձայն տալու: Այս մասնաժողովն է, որ որոշում է տարեկան բիւջէն և փնտրում է միջոցներ քացը ծածկելու եթէ կալ, որ համարեա միշտ պարտահում է: Սա է, որ հրաւիրում է ուսուցիչ գիւղերում և տեսուչ՝ մի քանի դասարան ունեցող ուսումնարաններում: Այս շէպքում տեսչին է մնում անհրաժեշտ ուսուցիչներ վարձելու խնդիրը համեմատ նրա տրամադրութեան տակ շրջւած բիւջէի:

Մասնաժողովը կառավարում է դրամագլուխները, նրանց արդիւնքը ստանում է և վճարում բոլոր ծախսերը. Սրա անդամները ոչ մի վարձարութիւն չեն ստանում: Սա երբեմն շատ աշխատանք ունի անելու, որ իւր հաշիւները փակի, և չնայելով զանազան աղբիւրներին, որտեղից հաօգուտ էլ է, դարձեալ քաց է մնում լրացնելու. հարկաւոր է հանգանակութիւն անել ժողովրդի մէջ, որը չաճախ արդէն վճարել է իւր բաժինը. ասլա յիմում են կողկասի հարուստ վաճառականներին, գրում են, ուշարկում են սլադադամաւորներ և վերջապէս նա միշտ քացերը ծածկելով առանց յիպէկու դրամագլխին, որից ամեն կերպ աշխատում են խուստալ:

II

Ուսուցումը ձրի չէ էլ կարող լինել համեմատ ալն բոլորի, որ դուք տեսաք. Ի նկատի առած համեմատաբար նշանաւոր ծախսերը, սրացւած թոշակը սակալն շատ քիչ է. իսկ չքաւոր աշակերտները վճարում են թոշակի կէսը, քաւորդը միալն, կամ նոյն իսկ ընդունւում են առանց որեէ վճարի, եթէ ծնողների չքաւորութիւնը կատարեալ է. Դպրոցը զնում և վաճառում է դպրոցական իրեղէնները. ալս վաճառումից սրացւում է մի թեթեւ օգուտ: Չվճարող աշակերտները նոյնպէս ձրի են ստանում իրենց դասարանական աւարկաները ամբողջ դպրոցական տարալ ընթացքում:

Պարսկաստանի հալոց դպրոցների և նրանց կադմակերպութեան վրալ թեթեւ տեսութիւնից լսող, ալթմ մանրամասն քննեք ալս դպրոցներից միւրը. Թաւրիզի երկու դպրոցներից միւրն է, որը ես կամենում եմ ալստել նկարագրել:

¹ Խօսքը հոգաբարձութեան մասին է, Ծ. Թ.

Թաւրիզը իւր 5-ից 7000 հաւերով *) պահում է երկու տարրական շարք, երկու մանկապարտէզ, երկու կարուձնի արհեստանոց:

Թաւրիզի հաւերը բաժանւած են երկու թաղի, որոնք փակւած են բազմաթիւ թուրք թաղերի մէջ և իրարից մօտաւորապէս մի քիւմէտի հեռաւորութիւն ունին: Սոն երկու թաղերը ազգաբնակչութեամբ հաւասար չեն: Լիւաւա թաղը աւելի բազմամարդ է, և սրա շարքի մասին է, որ ես կամենում եմ ձեզ խօսել: Երկրորդ թաղը, Ղալան, երկու շատարան աւելի է պահում, որովհետեւ նրա շարքը աւելի հարուստ է:

Չորս տարի է որ երկու թաղումն էլ քացեւ են մանկապարտէզ, ուր ընդունւում են փոքրիկ աշակերտներ 4-ից 7 տարեկան, 2 կամ 4 թուման թոշակով (10 կամ 20 ֆրանկ): Լիւաւայի մանկապարտէզը երեք տարի ունեցել է մի ընտիր ուսուցչուհի, և շնորհիւ այս տեսակ կառավարչի նախամենին լեւր չէր մնալ մեր (==չէյարալան) մանկապարտէզներից: Մենք չենք կանգ առնի մանկապարտէզի վրա. կսկը սահմանափակւում ասելով, որ սա հիմնւած է Թաւրիզի Հալուհուեաց Բարեգործական Ընկերութեան ձեռքով, որը ինքն է նրան կառավարում և ծախսերը հոգում: Մանկապարտէզ ընդունւում են միջին թւով 40 եւեխակ, որոնց չքաւոր մասը ամենին թոշակ չի վճարում:

Տարրական շարքը, ուր ընդունւում են երկուսուից աշակերտներ սկսած 7 տարեկանից, վեց տարւալ շաւնթացք ունի: Առաջին և երկրորդ տարիները խառն են. և հարց կալ լաջորդ տարին միացնել նաև երկրորդ տարւալ տղաներին ու աշխիկներին և ալն ձեռով կազմել խառն շատարաններ: Առանց շտաբութեան չեղաւ երկու սեռից երեխաների միացումը և հասարակութիւնը կար ժամանակ շտգոնում էր, որովհետեւ աչտոն Սրենկը Էլի աղդում է բարձրի վրա. և առանց շտաբութեան չէ, որ խելօք ու լուսաւորւած մարդիկ լաջողեցնում են մի քիչ ընդարձակել ալն շրջանը, ուր սահմանափակւած է թուլ սեռը և համոզել ժողովրդին, որ երկու սեռից երեխաների միացումը կարող է ունենալ միալն գերազանց հետեանքներ:

Աշակերտների թիւը 270 է: Թոշակը տարեկան 4 թուման է (20 ֆր.) աշակերտների բաւական մեծ մասը ձրիէ ստանում կրթութիւն: 12 շատարան կալ, որոնցից երկուսը խառն է, 5-ը աշխիկների, իսկ 5-ը տղաների: Ուսման ուղղութիւնը կազմւած է ներկալ մանկավարժութեան ըտրորովին համապատասխան ձևերով: Հիմիկալ տեսուչը, միջադ կրթւած մարդ, իւր ուսումը աւարտած է Բերլինում ¹, շարքը կառավարում է հուստ ձեռքով

*) Ըստ վիճակաւոր առաջնորդի տեղեկագրութեան (1898 թ). Թաւրիզը ունէր 3.800 հալ բնակիչ: Ծան. Մուրճի խմբ.

¹ Ոչ թէ Բերլինում, ալ Եսալում: Ծ. Թ.

և աւանդում բնագիտութեան դասեր երեք բարձր տարիներում: Ուսուցիչները և ուսուցչուհիները թւով 12 են. և ոչ թէ իւրաքանչիւրը մի դասարան ունի կառավարելու, այլ մի կամ մի քանի առարկայ՝ ուսուցանելու հերթով զանազան դասարաններում: Սա իսկապէս չափ առաւել է մեր (==չէջարական) մեթոդից, որը միայն մի ուսուցչի է լանձնում մի դասարան կառավարել, ուր նա երբեմն պիտի աւանդէ 8-ից 9 առարկայ, որոնք նա չի կարող հակառակ իւր ցանկութեան՝ ուսումնասիրել իւրաքանչիւրը մասնաւորապէս, ինչպէս նա կամէր, եթէ ունենար միայն միմը կամ երկուսը:

Մեր Լիւաւայի դպրոցում, օրինակ, մի ուսուցիչ տալիս է հայոց լեզուի դասեր երկու սորորի՝ տարիների չորս դասարաններում, մի ուրիշը սովորեցնում է թւաբանութիւն, երրորդը ընդհանուր պատմութիւն: Բացի այս ընդհանուր զարգացման առարկաները, աշխնքն՝ մաթեմի լեզու, թւաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, ձեռագործութիւն. — տղաները երեք բարձր տարիների ընթացքում սովորում են նաև երեք օտար լեզու, երեքն էլ վաճառական դասի համար անհրաժեշտ՝ պարսկերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն: Ես ունիմ շաբաթական տասը դաս ֆրանսերէնից տղաների երեք սերէն: Ես ունիմ շաբաթական տասը դաս ֆրանսերէնից տղաների երեք բարձր տարիներում, իւրաքանչիւր ուսուցչի աւանդած դասերի քանակութիւնը միմին թւով շաբաթական 23-ից 26 է:

Դասեր լինում են ամենալն օր, նոյն իսկ հինգշաբթի օրերը, և ոչ ինչպէս մեզանում ¹, Բաց դրա փոխարէն դասերի տեղութիւնը բաժանւած է չափ աւելի խելացի և մանկավարժութեան համապատասխան կերպով:

Առաջին տարին միայն 18 դաս ունի շաբաթական (օրական 3 դաս.) և իւրաքանչիւր դասը տևում է միայն կէս ժամ, 20 րոպէ դասամիջոցներով ², երկրորդ տարւանից սկսած դասերը տևում են երեք քառորդ ժամ և ընդհատւում են 15 րոպէ դասամիջոցով: Ամառուալ առաւօտներին մի 4 երկար դասերը, ընդհատւած միայն կէս ժամ դասամիջոցով, չափազանց զոգնեցուցիչ են ուսուցիչների և աշակերտների համար, և ուսումը չափ աւելի կօգտւէր, ես համոզւած եմ, եթէ ենթարկւէր դասերի այս ուժեղ մին — դասերի ամենաշատը երեք քառորդ ժամ տեղութեամբ և կարճ դասամիջոցներով: Այս մեթոդը գործ է դրւում մնացած չորս տեղերում՝ կոլլեջում, օրիորդաց գիմնազիալում (ecole secondaire), և աւելի մեծ իրաւունքով պիտի գործադրւած լինի մեր տարրական դպրոցներում, ուր աշակերտները, որքան փոքր են, այնքան աւելի կարելի ունին դասամիջոցներում ընդհատւած կարճ դասեր ունենալու: Ինչ նահատակութիւն է ա-

¹ Շաբաթական դպրոցներում, կիրակիներից զատ, հինգշաբթի օրերն էլ դասեր չեն լինում. դա կոչւում է petit dimanche — (փոքր կիրակի) Մ. Թ.

² Ոչ թէ 20 րոպէ, այլ կէս ժամ դասամիջոցներով:

Առաջին տարւոյ խեղճերի համար, որոնք գալիս են մանկապարտէզից, ուր կէս ժամ տեղ չափերը ընդհատուած են խաւերով, երգերով, մարմնամարզական քաղերով և որոնք պիտի երգեն միայն անշարժ երկու երկար ժամ և լսեն ձանձրալի դասը: Ես ասում եմ ձանձրալի, որովհետեւ շաբաթը նրանց աչքէս պիտի թւան մանկապարտէզի շաբաթից չեղող և եթէ օրական 6 ժամ դասի փոխարէն նրանց տալին միմիայն կէսը, ընդհատելով իւրաքանչիւր $\frac{2}{3}$ ժամը մի դասամիջոցով, ես համոզւած եմ, որ հետեանքները պակաս չեն լինի, և երեխաները աւելի առողջ կը լինէին:

Դառնանք մեր Լեւաւայի դպրոցներին: Երկրորդ տարին ունի 20 դաս, երրորդը 22, չորրորդը 24, և միայն հինգերորդ և վեցերորդ տարիներն են, ուր աշակերտները ունին օրական 5 դաս ամենաշատը, որից չի անցնում: Առաջին երկու տարիները ոչ դաս, ոչ էլ գրաւոր պարապմունք ունին տանը կատարելու. երրորդ տարին ունի միայն բանաւոր դասեր պարտադրելու. ապա երեք բարձր դասարաններին տրուում է խնդիրներ և դասեր քիչ քանակութեամբ:

Ամբողջ ուսուցչական խումբը, բաղկացած 10 ուսուցչից և 2 ուսուցչուհուց, բոլոր ուժով աշխատում է ուսմանը տալ մի խելացի և խակապէս մանկավարժական ուղղութիւն:

Օտար լեզուները աւանդում են դիտողական մեթոդով և առանց մալուրների լեզուի օգնութեան, բացի հազադիւր բացատրութիւններից և երբ աշակերտները արդէն ունին մի նշանաւոր պաշար բառերի, գաղափարների և ոճերի: Այդ մեթոդը, որ աշխատում է երեխային շնել աչք վիճակի մէջ, որում նա գտնւում էր իւր սեփական լեզուն սովորելիս, և առարկայի անունը տալիս է անմիջապէս այն լեզուով, որը ցանկանում է սովորեցնել, առաջացնում է գերազանց հետեանքներ:

Ահա շուտով երկու տարի կը լինի, որ ես փորձում եմ ֆրանսերէնը այս ձևով, և իմ փոքրիկ աշակերտները կարողանում են թեթև խօսակցութիւն անել որոշ քանակութեամբ նիւթերի մասին—իրենց չրջապարող առարկաների, դասարանի և օրաց աշխատանքների, տան, ժամանակի, եղանակների, հագուստների, արհեստների մասին և այլն: Կասազիրքը ամբողջապէս ֆրանսերէն է, և իսկապէս ասած քերականութեան դասեր չկան: Քերականութիւնը, ուղղագրութիւնը, սրանց կանոնները և բացառութիւնները, այս բոլորը սովորում են խօսակցութիւնների ընթացքում: Աշակերտները ի հարկէ գրում են. և իւրաքանչիւր խօսակցութիւն ամփոփւում է մի փոքրիկ պատմութեան մէջ, որը հետզհետէ դառնում է երկար և բարդ, նախելով թէ որքան երեխաները հետզհետէ տիրապետում են լեզուին: Ես համոզւած եմ, որ մի աշակերտի մեթոդ, եթէ չարունակել 4 կամ 5 տարի, աշակերտներին կը հասցնի այնտեղ, որ վարժ կարգապահ են իրենց մտքերը իւրաքանչիւր օտար լեզուով, և չափ աւելի լաւ, քան այդ

անում են ալսօրալ թշաւ աշակերտները, որոնց սպանում են թեմաների և թարգմանութիւնների միջոցով և անգիր անել տալով կանոններ և անհուն բառերի սխնականք, որոնք նրանց բոլորովին չեն հետաքրքրում, որովհետեւ ոչ մի չարաքերութիւն չունին կեանքի հետ, քանի որ նրանք համարեա երբեք առիթ չունին նրանց գործածելու մի սովորական խօսակցութեան մէջ:

Բոլոր միւս առարկաներն էլ ձգտում են նոյն նպատակին—ուսումից սրեղծել մի շուրեկան և ոչ թէ ձանձրալի բան և կրթել երեխաներին՝ քալ առ քալ հետեւելով նրանց զարգացման: Աշակերտին իրեն գտնել տալ՝ ինչ որ ցանկանում են նրան սովորեցնել, որպէս զի սա շառնալ նրա հարստութիւնը, նրա սեփականութիւնը և որպէս զի նա բոլորովին չը մոռանալ:

Շարաթը մի անգամ և հերթով ուսուցիչներից մինը կամ միւսը իւր առարկայից շատ է տալիս, որին ներկայ է լինում ամբողջ ուսուցչական խումբը: Ապա ժողովում են և մտերմաբար խօսում են այս շատի մասին: Նկատողութիւններ են լինում, շիտոշտութիւններ են անում, հարցեր են դրում, աչդոնից ծնում է մի վէճ, որից լոյս է հոսում, մի վէճ պոռչներով լի, որի մէջ ամեն մարդ սովորելու բան է գտնում. և այս դասերը աջակցում են շասաւանդութեան կատարելագործւելուն, ցոյց տալով սխալները, պակասը. նոյնպէս լաւ բան, որից կարելի է օգուտ քաշիլ:

Բացի այս ընկերական հաւաքումներից կալ նաև իւրաքանչիւր շաբաթ մի մանկավարժական ժողով տեսչի նախագահութեամբ, ուր արծարծւում են բազմաթիւ ընդհանուր և մասնաւոր խնդիրներ, որոնք որեւէ ձևով կապ ունին ուսման հետ:

III

Հալ ժողովուրդը, որ կրթութեան համար մշտական և նշանաւոր գոհոյութիւններ է անում, իրաւունք ունի գիտենալու, թէ ինչպէս են կառավարում ալն դպրոցները, որ ինքն է պահում: Աչդ պատճառով դպրոցները միշտ բաց են, և համայնքի իւրաքանչիւր անդամը կարող է ներկայ լինել դասերին: Սակայն որպէս զի այս ալցեղութիւնները անկարգութիւն չառաջացնեն շասաւանդութեան մէջ, որ կը խանգարի այս շարունակական գնալ զալու պատճառով, նշանակած է մասնաւորապէս դպրոցական տարաւ մի շրջան, երբ դպրոցի ընթացքով հետաքրքրող անձնաւորութիւնները հրաւիրւում են դասերին ներկայ լինելու: Սա տարաւ վերջին ամիսն է, մայիսը, երբ դասերը հրապարակական են լինում¹:

¹ Ոչ միայն մալիս ամսին, ալ ամբողջ դպրոցական տարաւ ընթացքում ցանկացողների համար դպրոցի դուռը բաց է. բայց աւելի լաճախում են մալիսին:

Վերջին տարին չափերը արձագանք տւին այս կոչին և, մի արտակարգ քան, երևում էին կանաչք, որոնք մինչև այդ ժամանակ տանից շուրս էին գալիս միայն իրենց սեռի մի անձ ալցելու համար, նստում էին գպրոցական նստարանների վրայ և հետաքրքրութեամբ լսում էին յասերը:

Այս հրապարակական յասերը օգտակար կերպով փոխարինել են հրապարակական քննութիւններին, որոնք տեղի էին ունենում մինչև վերջին տարին հալոց յպրոցներում, որոնք յպրոցի ընթացքի և ուսուցիչների յասաւանդութեան մասին չափ պակաս հաւատարիմ պատկեր էին տալիս: Մի հարւածով մենք մի արմատական փոփոխութիւն արինք, որը առաջացրեց բարձր աշակներ չափ մարդկանց կողմից. մենք ամբողջապէս վերացրինք քննութիւնները: Շատ մանկավարժական ժողովներ ունենալուց չեղոյ, որոնց ընթացքում լուրջ կերպով քննելով այս նշանաւոր հարցը, մենք բոլորս շուրով համաձայնեցինք վերջնական քննութեան անօգուտ լինելուն, եթէ աւելին չտեսնք, և հակաճառութիւնները, որոնցից ամենամեծն էր «չըդիպչել սուրբ ոտտրինալին», իսկույն ընկան յատողութեան առաջ (devant la raison):

Ինչ վերաբերում է փոխադրութիւններին, մենք կատարեցինք հետեւալ ձևով. իւրաքանչիւր ուսուցիչ տեց իւր գրաւոր գնահատութիւնը իւրաքանչիւր աշակերտի մասին: Եւ այդ գնահատութիւնների հետեւանքով ընդհանուր ժողովում որոշեց աշակերտների փոխադրութիւնը:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ թւանշանների մեթոդը ամբողջապէս արգելւած է մեր յպրոցում: Ոչ մի թւանշան, և աշակերտները շրան վարժել են, ոչ թէ 6 կամ 10 սորանալու համար¹, ալ իրենց ուսուցիչներին բաւականութիւն պարճաւելու համար. նոյնպէս որովհետեւ մենք կարողացել ենք նրանց համար աշխատանքը բաւականաչափ շուրեկան շարժել, առանց նրան համեմելու մեծ կամ փոքր թւանշանով:

Միայն իւրաքանչիւր ուսուցիչ ամեն մի աշակերտի իւրաքանչիւր քառամսեակի վերջը որոշում է հետեւալ նշաններից մինով՝ թոյլ, բաւարար և լաւ: Այս նշանները գրւում են մի չափուկ մատեանում և աշակերտներին չեն հաղորդւում: Սրանք ծառայում են միայն փոխադրութիւնները որոշելու համար և մնում են յպրոցական արխիւում: Գրանք կարող են միայն ցոյց տրել ծնողներին եթէ նրանք խնդրում են, և լամինալն դէպս դե-սուզը չալտնում է այն առարկաները, որից թոյլ է նրանց սրդին, որպէս զի նրանք կարողանան մասնաւոր ուշադրութիւն յարձնել: Այս ձևով կատարւած փոխադրութիւնները, հիմնւած հանդարտ մտածելով դըր-ւած և ամբողջ տարւալ աշխատանքը ամփոփող նշանների վրա, չափ

¹ Շէջարիալում թւանշանների սխտէմներից դորժ է դրւում 1-ից մինչև 6-ը և 1-ից մինչև 10-ը:
Մ. Թ.

աւելի ճիշտ են, քան նրանք որոնք քննութեան հետեանք են, ուր պարտա-
մունքը չաճախ մեծ շէր է կարարում և ուր աւելի արժանաւոր աշակերտ-
ները անլաջողութեան են հանդիպում կամ քաշելուց կամ չանկարծակի
մոռանալուց:

1898—99 շարքական տարին մենք վերջացրինք Թաւրիզում մինչև
այդ ժամանակ չը տեսնած բանով, շարքական հանդէսով (promotions¹)
Ժընևական ձևով, Ոչինչ պակաս չէր մեր շարքի բակը զարդարած էր
կանաչ գիրեանդներով, չալթական կամարներով, որոնք բարձրացել էին
շարքական փոքրիկ ժողովրդին բարի գալուստ մաշթոյ շէրիցներով² .
բոլոր լուսամտերներում ծածանում էին դրօշակներ, Նրգեր ոտանաւորներ,
մի փոքրիկ մանկական ներկաւացում, մարմնամարզական քալածքներ, իսա-
ղեր չաջորդում էին իրար ամբողջ կէս օրից լեւոյ, և երբ տանը վերջացաւ
տոպրակների խաղով³, ոգևորութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին և մեծ
ու փոքր վերադարձան հիացած:

Առաւօտը տեղի ունեցաւ լուրջ մասը, ուր մուտք ունէին միայն ծնող-
ները և ուր շարքական մասնաժողովը կարդաց իւր հաշիւը: Ապա տե-
սուլը կարդաց տեղեկագիր շարքի ընթացքի մասին և չալթնեց վերջնական
հետեանքները:

Այսքան ախորժելի հանդէս տեղի ունեցաւ լուսիսի առաջին երկու-
օրը, որից լեւոյ աշակերտները երեք ամսով իրար հրաժեշտ տւին, որով-
հետեւ ամառաւ արձակուրդը ալտոնը տեսնում է մալիսի վերջից մինչև
սեպտեմբեր, քանի որ մեծ շոգերին աչքադաւնքը անկարելի է: Այս երեք
ամսաւ ընթացքում բոլոր աշխատանքը ընդհատւում է, ուսուցիչները
գնում են իրենց արժանի հանգիստը վալեւելու իրենց ընտանիքների մէջ
կովկասում, առաջներն ունենալով 8—10 օրաւ ճանապարհ ալոյ արևի
դակ ձիւ վրա կամ քաղ կառքի մէջ նստած, և նոյնքան ժամանակ էլ
վերադարձի համար, եթէ հրաւիրւած են չաջորդ տարաւ համար:

Այս ճանապարհորդութիւնը, որից ոչ ոք չի ուզում լեւոյ միայն կլա-
նում է համեստ ուճկի մի նշանաւոր մասը: Հարկաւոր է հաշուել 50—100
ռուբլի այս ճանապարհորդութեան համար, դրա մէջ հաշւած նաև Ռուս-
աստանի անցագիրը, որն արդէն արժէ 20 ռուբլի (50 ֆրանկից աւելի),
Ասեմ նաև, որ երիտասարդ պարոնները, որոնք համաձայնում են Թաւրիզ
գալ ուսուցչութեան, չա՛ն լուսով չեն անում այդ, որովհետեւ նրանք կով-
կասում կաշխարէին 400 կամ 500 ռուբլուց աւելի, որը ալտոնը են ստա-
նում:

¹ Ծալիկներով գրւած էր «Ով կարդալ նա մարդ ա», և «կարդա,
այլ իմ խելօք մանուկ»: Ծ. Թ.

² Մի մանկական խալ է: Ծ. Թ.

Վարձատրութիւն նշանակուում է շատերի տեսակի՝ 1 և թւի համեմատաբար անոց սեռի խտրութեան, 300—600 ուղւրլի (800—1600 ֆրանկ.) ինչպէս արդէն ասել եմ չպրոցը շատ սահմանափակ միջոցներ ունի և չի կարող իւր ուսուցիչներին աւելի բարձր ուսումնական տալ:

Հայոց չպրոցների մասին ալս հալեացքը վերջացնելու համար ես կամենում եմ ձեզ մի խօսք ասել մեր չպրոցական շինութեան մասին: Նա կառուցւած է Լիւաւա թաղի կենտրոնում և պարունակում է շինութեան երկու ընդարձակ մասեր իրարից բաժանւած մի բաւական մեծ բակով, որի մէջտեղը գտնւում է թաղի եկեղեցին: Շինութիւններից մինը, որը բռնւած է տղաների շատարաններով, բաւական հին է: Դասարանները սակաւն ընդարձակ են, իսկ առաստաղները բաւական բարձր: Նա նալում է շէպի հարաւ, և իւրաքանչիւր շատարանը լուսաւորւում է չորս լուսամուտով: Տղաների չպրոցը պարունակում է բացի ալշ մի սենեակ՝ նշանակւած ուսուցիչների համար, և թաղի հասարակական գրաշարանը: Աղջիկներին չորս տարւալ մի չքեղ շինութիւն է, կառուցւած Թաւրիզում ծնւած մի հալի ձեռքով, որը նւիրել է համալս. քին: Յաժի յարկում պարունակում են 6 ընդարձակ և լաւ լուսաւորւած շատարաններ, մի սենեակ, որը միաժամանակ ծառաւում է իբրեւ աշխարհագրութեան սենեակ, ուր կախւած են քարտէզներ, և չպրոցի գրաշարանը:

Վերի չարիւր բռնւած է մանկապարտէզով կար ու ձեռի արհեստանոցով՝ 6 տարւալ ընթացքը աւարտած աղջիկների համար, և մի ընդարձակ շահլիճով ժողովների համար, մի բնակարան, ուր տեղի են ունենում հրապարակական ձրի շատախօսութիւններ ամեն շաբաթ և ներկայացումներ, կամ գրական ու երաժշտական երեկոներ: Կարին երկու կամ երեք անգամ:

Երկու չարիւրն էլ ունին ընդարձակ միջանցքներ, որոնք անձրեւ ժամանակ շատամիջոցներին խալալու են ծառաւում: Մի քարած վոքրիկ բակ կալ շինութեան չեղում: Կարոցի տալիակ կտուրից, ինչպէս Թաւրիզի բոլոր կտուրներն են, որը իշխում է բոլոր չրջակալ շինութիւնների վրա, մարշ հիւանում է մի սքանչելի տեսարանով, և մարշի հալեացքը տարածւում է քալաքի անթիւ տների ու պարտէզների վրա, մինչև Ուրմիոլ լիճը, որ կապորին է տալիս հիւսիս-արեւմտեան կողմում, մինչդեռ շրա հակառակ կողմը Սահանշը բարձրացնում է իր եօթ գագաթները արեւելքի վալլուն երկնքի կապուտակի վրա:»

¹ Վարձատրութեան մէջ նշանակութիւն ունի ոչ միայն շատերի տեսակը, ալ և ուսուցիչ գարգացման աստիճանը.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՐԱՆ-ԱՓՐԻԿԱՅՈՒՄ

Տժրախո ամիս բուրերի և մանուսանդ Օրանժեան բուրերի համար, — ապրիլի ամիսը, Ռոբէրտսը, ամեն պատրաստութիւն տեսնելուց լեռու, արագ սլացաւ զէպի Կրոնսփաթ, որին տրեց, Բուրերը նաեւ ու եր նահանջեցին պատերազմի բոլոր շաշտերում: Անդլիացիք արդէն ողջ են յիշել Տրանսվաալի հողի վրայ, Բալց Դառնանք զէպերին:

Օրանժեան բուրերը, որոնք պաշարել էին Վէպերէնը, ուր անգլիական զարնիզոն կար, սկսան եր նահանջել զէպի չարաւ, իսկ միւս կողմից 6.000 բուրեր սկսան մօտեցնալ Բետուլիային:

Ապրիլի սկզբին Ս. Հելինէի կղզին հասաւ Կրօնէի հետ վերցրած գերիներն առաջին խումբը, նոցա մէջ և գնդապետ Շիլը. նոցա համար բանակարեղ էր պատրաստուած:

Անգլիացիք նորից գրաւեցին Ռուկալիլը:

Վիլլուա Մոռէլ, ֆրանսիական կամաւորների պետը, վախճանեց: Նա կարնոր ոչ էր բուրերի պատերազմի մէջ: Պարիզում, ապր. 4-ին հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կարարեց Տիրամայր եկեղեցում:

Գեն. լորդ Մետուէնի պարտէրով պատրաստեց գեղեցիկ յուշարձան Վիլլուա-Մոռէլի գերեզմանի վրայ, ֆրանսիական արձանագրութեամբ:

Նաորալում, որի մի մասը Դեռ բուրերի ձեռքումն է, բուրերի զօրաբաժինները ապրիլի սկիզբները ցրած կանգնած էին Զունդա և Դէնդի գետերի միջև եղած բլուրների վրայ. Վաշրանկեան հովտի երկարութեամբ նոքա ամրութիւններ են կառուցել: Նաորալում բուրերի թիւը համարուում էր 15.000 հոգի:

Բուրական պետութիւնների պարտերակութիւնը ապրիլի 7-ին ընդունեց Հոլլանդիայի թագուհուց և մայր-թագուհուց: Միսսիալի անդամներին ներկայացրին թագուհիներին Տրանսվաալի և Օրանժեան հանրապետութիւնների ներկայացուցիչներ Լէյդա և Միլլէր:

Զիկաֆօից շրկած շաշտային հիւանդանոցի անդամները, Պրետորիա հասնելուն պէս՝ ղրնեցին:

Անգլ. գեներալ Ռենդլի զօրաբաժինը ապր. 7-ին ընդհարում ունեցաւ Բուրերի հետ Դեւեդադորայից 5 անգլ. մլոն հեռու. Բուրերի շիրքը իշխում է քաշաքի վրայ: Ռենդլը գրաւեց մի շիրք, ուստից նա կարողացաւ բուրերին Դուրս վանել և գրաւել աֆրիկեանաշաշորը, որ առաջ Բուրերի ձեռքումն էր:

Բուր զօրքերի թւի մասին Թալմա'ին հետեւալ տեղեկութիւնն էր. հեռագրում Լոռենցո-Մարքեզից, ապր. 3-ին, թէ երկու հանրապետութիւնների զօրքերի թիւը, կապի ապստամբների հետ միասին, սկզբում հաւասար էր 105,000 հոգու, իսկ աւշ օրերը՝ 80,000-ից աւելի, որոնցից 50,000 գտնուում էին Օրանժեան հանրապետութեան մէջ, 10,000-ը Բիզարեան լեռներում և 15,000-ը Ֆորտինիստրիմսի և Կլէրկստրայի շրջաններում:

Դուրա հակառակ, Տրանսվաալի կառավարութեան հրադարակած ցուցակներից երևաց, որ 1899 թ-ի շեկտեմբերին բուրերի զօրքը կազմւած էր 34, 000 մարդուց, բացի 5 հազար ապստամբներից, կորուստը մինչև ապրիլի սկիզբը բաշկացած էր 6,500 զերի ընկածներից, 8,000 սպանւած և վիրաւորւածներից, 14,000 հոգու համար հաշիւ չէ տրւած. ենթադրում են, թէ Դոքա վերադարձել են հալոններ:

Պրետորիայում օտարերկրացի մասնագէտներին լաջուէց ձուլարան չինել մեծ թնդանութների համար: (Նախկինը պալթել էր մեծ թուով զոհեր տանելով. Տրանսվաալի կառավարութիւնը խիստ քննութիւն էր սկսել աշտ առիթով, և կասկածուում էր թէ անգլիացիք են պալթում առաջացրել):

Գեն. Ռենդլի զօրաբաժնից 25 մարդ, ապր. 10-ին մթնշաղին սալլերի հետ չէպի առաջաւոր շիրքերը զնալիս, անլալտ կորան. Ռոբերտսը աւշ պատճառով ապր. 11-ին շրկեց 11-րդ զօրաբաժինը Պօլ-Կերիւլի հրամանատարութեամբ գեն. Ռենդլին օգնելու. նոքա հասան Կարիֆոնտէն առանց հանդիպելու նշանաւոր ընդդիմադրութեան, կորցնելով 2 սպան., 19 վիրաւոր և 11 անլալտ կորած: Հեծեալ հետեակները գրաւեցին Էնովկոպ:

Գեն. Չերմսալտ (անգլ.), առանց դիմադրութեան գրաւեց Դեւեդադորը (ապր. 12): Գենարալներ Ֆրէնչ և Ռենդլ առաջին զօրաբաժիններով գնացին հալածելու նահանջող բուրերին:

Բուրերը, 4-5,000 հոգի, հեռացան Վեպերէնի շրջակայքից Դէպի Լեշիբրանդ (12 ապր.):

Սպիտնոպի ճակատամարտին վերաբերեալ Ռոբէրտսի հեռադիրները Անգլիայի ստորադմական մինիստրը հրադարակութեան տւեց, համաձայնութեամբ Ռոբէրտսի. Դոցանում Ռոբէրտսը կաշում է գեն. Բուլլէրին և մամաւանդ գեն. Ուորրէնին: Կառավարութիւնը, սակայն չալտնեց, որ

ալդ հեռագիրներն հրատարակութիւնը անհրաժեշտ չէ Դարձնում Բուլլէրին լետ կանչելը:

Անդլլացիք ռմբակոծութեամբ Դուրս քշեցին բուրերին իրենց բանակից վարրենդոնի մօտ:

(Պրետորիալում, սաստիկ պալթում տեղի ունեցաւ Բէգբիի ձուլարարում, որը կառավարութեանը զէնքերի պահեստատեղի էր ծառայում. շինութիւնը բոլորովին կործանւեց. սպանւեցին 10, վիրաւորւեցին 32 մարդ, մեծ մասամբ Ֆրանսիացի և իրլանդացի բանուորներ):

Գնն. Համիլտոնը լետ մէկը Խորալէպորտի մօտ գորնուղ զօրեղ Դիրքից:

Լորենցէ-Մարքեդէ Նաւահանգիստը հասաւ Ֆրանսիական «ժիրոնդ» ոգենաւը, որի պատժիրների մէջ հարիւր բանուորներ կապին Վրէգօի Ֆրանսիական լալտնի թնշանթալին գործարանից: Դոքա անշուշտ ուշևորում էին Տրանսվալ):

Կապշարում բոլոր հիւանդանոցները Դարարկւեցին և աշնտեղի բոլոր հիւանդներին տեղափոխեցին հիւանդանոցալէն նաւերը:

(Յովհաննէսբուրգի Ֆրանսիական մի բանկ ճանապարհ գցեց Դէպի Պարիզ 135 հազար ֆունտ սորելինգ ոսկեդրամ և 121 հազար ֆունտ սորելիգի ոսկու զոդ (=ձուլածո):

Ռոթթիսը, քունած Նամակներն և ալլ ֆաքտերի հիման վրայ, աչս համոզման եկաւ, որ Օրանժեան բուրերը շատ Դէպքերում հնազանդութիւն են լալտնել, որպէս զի ամեն ժամանակ հնարաւորութիւն ունենան թշնամական գործողութիւններ սկսելու անդլլիաղիների Դէմ և արշաւանքներ սկսելու նոցա հաշորդակցութեան ճամբաների վրայ: Ալդ պառճառով Ռոթթիսը խիստ միջոցների Դիմեց Օրանժեանները զինաթափ անելու համար. և որովհետեւ ալդ չէր լաջողում լիովին, ուստի հրամայեց Օրանժեանների ձիւրը զլաւել, քանի որ Վիերը աչնպէս հեշտ չէ ծածկելը:

Մարտի 29ին լրացաւ վեց ամիսը Մեֆկինգի պաշարման. բուրերը ալդ օրը տօնեցին ռմբակոծութեամբ և Նիւթական մեծ վնաս հասցրին քաղաքին:

Վարրենդոնի մօտ բուրերը նորից զրաւեցին իրենց կորցրած Դիրքերը ապր. 14-ին:

Գնն. Ֆրէնչի հեծեալները հետախուզեցին Տարանչուի արեւելեան կողմը գորնուղ բուրները, և երեսաց որ նոքա Դեռ զրաւած են բուրերի բազմաթիւ զօրքերով. սալլախմբերի բացակայութիւնը Դոցա մօտ ցոլց էր տալիս որ ալդ զօրքերը բուրերի զօրքերի վերջապահներ են:

(Բուրական պատուիրակութիւնը Հաաղից Ամստերդամ և Ռոտերդամ անցնելոց լետով ուշևորեց Ամերիկալի Միացեալ Նահանգները, Հալցելելով Եւրոպալի ալլ պետութիւնների մալրաքաղաքները, համոզւած լինելով որ ոչ ոք տրամադիր չէ միջամտելու բուր-անդլլական պատե-

բաղմին: Հիւս. Ամեր, Միաց. Նահանգների պետական քարտուղար արտաքին գործերի մինիստր Գէլ չալտնեց, որ նա կ' Վերարեւելի բուրական միասիական աշխատ, ինչպէս կարեւոր դիրք ունեցող որեւէ անձի, որը ալցելում է: Միացեալ Նահանգները, և նորան աշխատ կ' ընդունի, ինչպէս Մոնթէգլէ Ուաշտին, բայց նորան իրաւունք չի տալ որեւէ բանակցութիւն սկսելու արտաքին գործերի մինիստրութեան հետ: Ամերիկացիները պատերազմութիւնը 17 ապրիլի ընդունեց որանալաւեան լանձնաժողովի կողմից: Ճանապարհին ժողովրդալին ամբողջ սիրալիլ որջունեց եկողներին: Նոցա մատուցեցին ծաղիկներ և պսակներ: Բուրգոմիստրն ընդունեց պատգամաւորութիւնը: Ներկուեան պատգամաւորութեան կազմած ընդունելութեան ներկալ էին ազգաբնակութեան բոլոր Դասակարգերից անձեր, որոնց թում բուրգոմիստրը, քաղաքացիական իշխանութիւնները և մի քանի կորպորացիաներ: Պատգամաւորութեան անդամները ճառեր չարտասանեցին: Յաջորդ օրալ երկուեան կալացաւ մի համազումար ժողով, ուր պատգամաւորութեանը չալտնեց համակրութիւն: Ժողովին ներկալ էին պատգամաւորութեան անդամները:—Ամերիկացիները պաւիրակութեանը համակրութիւն ցոլց տալու համար մեծ պատրաստութիւններ են տեսնում:

Յովհաննէսբուրգի օգնական լանձնաժողովի քարտուղար Վինցենտ, որ Օրանժեան հանրապետութեան քաղաքացի է, ալցելեց պետական քարտուղար Ռէլին և նորա հետ բանակցութիւններ սկսեց երկրի սահմաններից արտաքսած օտարերկրացիների մասին: Ռէլը չալտնեց, թէ ոչ միալն բրիտանական հպարակները, ալ և գերմանացիները, ամերիկացիները և ուրիշ օտարերկրացիները, որոնք հրաժարեցին զէնք վերցնելու և գնալու պատերազմ, հետզհետէ կարտաքսեն երկրից:

(Արդէն չալտնի է, որ անգլիական զօրքերը, հրամանատարութեամբ գններալ լէյտընանտ Կարրինգտոնի, Ռոշելիա անցներու համար, շրկեցին պորտուգալական Բէլլա նաւահանգիստը ու պորտուգալական հողի միջով անցան: Պորտուգալիալի կառավարութիւնը, իւր չէզօքութիւնը ալցալիսով խախտեց, հրմնելով Անգլիալի հետ նախօրօք կռած Դաշինքի վրալ: Ալցալիսով Պորտուգալիալի Պատգամաւորների ժողովը համարեա միաձայն մերժեց Կոստի առաջակը՝ հարցալնդունն անելու մինիստրութեանը ալն պարճառով, որ նա թող է տել անգլիական զօրքին անցնելու պորտուգալական կալաճների միջով):

Բլումֆորտէնից ապրիլի 19-ին հաշորդեցին թէ նշանաւոր բովանդակութեամբ երկու նամակներ ընկան անգլիացիների ձեռքը: մէկի մէջ, որ նախագահ Շոթլեն գրել է գններալ Բոտալին, որտունջ է չալտնում ալն բանից, որ Կրոնստրալի պահպանութեան համար թողնած է սակաւալիլի զօրք և հաշորդում է, թէ բրիտանացիները 5,000 զօրք ունին առաջ

պնակու համար: Ասյա Շոէշն ցաւ է չափնում աչն առիթով, որ բուրերի զօրաբաժինը, Կրոնշտադը պաշտպանելու փոխարէն, զբաղած է հացաւէտ շրջանները կոշտպտելով և շրանով անբաւականութիւն է սերմանում Տրանսվաալի և Օրանժեան բուրերի մէջ. Շոէշն ցանկութիւն է չափնում, որ Նադալում գործող 10,000 բուրերի մի մասը գնալ շէպի Վարենինների կիրճը, որպէս զի հանրապետութիւնների ուժերը կենդանանան աչնտեղ և կարողանան վճռական հարած հասցնել անգլիացիներին: Վերջում Շոէշն ասում է, թէ ինքը պատասխանատու չի լինի Օրանժեան բուրերի հաւատարմութեան համար, եթէ Տրանսվաալը երաշխաւորութիւն չըտալ, որ մտադիր է պաշտպանել Օրանժեան հանրապետութեան ժամանակաւոր մայրաքաղաքը: Միւս նամակը Կրիւգէրի պատասխանն է, զբաւած զօրապետ Փոնտինգստրիմսին: Կրիւգէր ասում է, թէ աւելի զօրք հաւաքել անհնար է, որովհետեւ ամեն մի մարդ, որ գտնուում է հանրապետութեան կարգադրութեան տակ, անհրաժեշտ է աչնտեղի համար, ուր նա գտնուում է: Վերջում ասած է, թէ Եւրոպայի միջամտութիւնը միայն ժամանակի հարց է):

Տաբանչուից գեներալ Դիկոննի նահանջի ժամանակ՝ նրա սալլախումբը պաշարեղէնի հետ միասին ընկաւ թշնամու ձեռքը: Վերջապահ զօրքը ենթարկեց սաստիկ կրակի: Նահանջը երկիւղալի շրտութեան մէջ շրեց գեներալ Համիլտոնին. նա ժողովեց իր զօրքերը և լեռքալէս շէպի Տաբանչու, թնդանօթածգութեամբ և հրացանածգութեամբ սաստիկ ընդմուծիւն ցուց տալով չարձակողներին:

(Լոնդոնի Daily Express թերթը հաշորդեց մի խօսակցութեան բողոքականութիւն Շէշիայի և Նորեգիայի թագաւորի հետ, որ մօտաւորապէս ասել է հետեւալը. «Ես ձեր գործը արդար եմ համարում, բայց առանձնապէս հաւատ չեմ ընծալում կրօնական հիմունքներին, որոնք վերագրելի են միայն բուրերին: Ես չեմ կարծում, թէ կարելի լինի խօսել Տրանսվաալեան կառավարութեան քաղաքական աղնութեան մասին, որովհետեւ նա մի քանի անգամ մերժեց բարենորոգումներ մտցնելու հրաւերը և անկասկած ձգտում էր արտաքսել բրիտանացիներին հարաւալին Աֆրիկայից: Ես ցաւում եմ Ջէմսոնի արշաւանքի վրայ, որպէս ցաւում եմ բոլոր աղնիւ անգլիացիները. բայց շուրջ, անգլիացիներդ, սպառնացել էք, որ համարեա ձեր բոլոր ախոյեաններից աւելի ընդունակ էք գաղութներ հաստատելու վարենաբարոյ երկիրներում և իշխել նոցա վրայ: Ես ինչ բուրերն ալ բանում բոլորովին անընդունակ շուրս եկան: Մեծ Բրիտանիան ալժմ իմացաւ, որ նա սրիպած է անսպասելի շփար արգելքների չաղթել, բայց հէնց ձեր անաջողութիւններից ձեզ համար աչն օգուտը ստացւեց, որ ձեր գաղութները բաւականաչափ նշանաւոր օգնութիւն հասցրին ձեզ և շրանով աւելի ևս ամրապնդեցին իմ հաւատն աչն

մասին, թէ ձեր գործը արդար է: Եւէշ-Նորեղիալի արտաքին գործերի մի նիստրը, ալէ առիթով չաշտեց որ թագաւորը խօսել է լոկ իւր և ոչ կառավարութեան անունից և որ չէրացոց ու նորեղացոց մեծամասնութիւնը իւր համակրութիւններով բուրերի կողմն է):

Բուրերը թողին Տարանչու տարը և նահանջեցին, ըստ երեսթին, շէպի հիւսիս. նոքա տեղում թողին մի թնգանթ:

Հեծեալ հետեակները զօրաբաժինը հասաւ Աէտ գետի մօտ ապրիլի 20-ին, ապա նոյնտեղ առաջացան զօրքի ալլ մասերը՝ Արկաթուլու գլիճը մինչև Բադֆորտ վերականգնեց:

Լորենցէ-Մարքիզ հասան 500 անգլիաճապարակներ, մեծ մասամբ կանաչք և երեխաներ, որոնք սորիպւած էին հեռանալ Տրանսպալից: Ալէ հոսանքը ապա շարունակեց աւելի մեծ չափերով:

Գանեցկի ուռս կապիտանը, որ կամաւոր էր մտել բուրերի մօտ, սպանեց հետախուզութեան մասնակ:

Անգլիայիք զրաւեցին Բրանդֆորտը առանց մեծ ընդդիմադրութիւն գտնելու, ապրիլի 20—21-ին:

Անգլիացիք (Բարրոնի բրիգադը, որի հետ էր Նան զօրաբաժնի գեներալ Գեներէր) անցան Վաալ գետը Վինձորրաունի մօտ: Բուրերը շէպի հիւսիս նահանջեցին:

Գեներալ Համիլտոն, ապրիլի 18-ին, Նչանաւոր չալթու թիւն տարաւ և համեմատաբար սակաւ կորուստով դուրս քնեց բուրերին Գաուրնեկի ուժեղ դիրքից: Բուրերը ցրեցին արեւելեան և հիւսիսային ուղղութեամբ: Անգլիացիները գերի վերցրին 25 մարդ, որոնց թւում մի հրամանատար և 16 վիրաւորաւորներ: Եօթնօրեալ կռիւց լիցող՝ բուրերը խոտորովանում են, որ 12 սպանւած և 70 վիրաւորւած են ունեցել, որոնցից 20-ը պատկանում են օրարերկրացիների զօրաբաժնին: Ալէ զօրաբաժնի ռուս հրամանատար Մաքսիմով վիրաւորւած է: Սպանւածների մէջ են գերմանացի ենթոպալ Գիւնտէր և երկու ֆրանսիացի:

Թորէրսը մօրեցաւ Աէտին. յաղմաթիւ բուրեր զոնուում էին գետի հակառակ ափում: Անգլիացիք երեք ժամ ուժեղութեամբ էին թշնամուն, բալց և ահապէս չէր կարողացան ճանապարհ բանալ իրենց համար միայն Գեորդի հեծեալ հետեակները կարողացան աջ կողմից անցնել գետը: Համիլտոնի դիւղիան խանգարեց բուրերի երկու զօրաբաժնի միանալուն: Հեծելազօրքը լարձակում դորձեց բուրերի վրա, որոնք վախչելով՝ պատերազմի դաշտում թողին սպանւածներին և վիրաւորաւորներին:

Գեն. Բարրոնը ապր. 22-ին կռւի մէջ էր (Վարրենդոնի մօտ). հետեակները սորիպւած էին մի քանի անգամ լարձակում գործելու բուրերի վրա, որոնք սկսան հեռանալ միայն աչն մասնակ, երբ իրենց նահանջի ճանապարհը համարեաւ կորուած էր: Անգլիացիք կորցրին 5 սպանւած և 25 վիրաւոր: Բուրերը թողին 13 սպանւած:

Ռոբէրտսի զօրքերը, Վէրա գետից Սմալլէլ գնալիս՝ ընդդիմութեան չհանդիպեցան: (Նախընթաց օրը բուրերի ձախ թնի կողմում տեղի ունեցած կռւի մէջ սպանեցին 40 հոգի): Բուրերը նահանջեցին Դէպի Կրոնստադտ: անգլիացիք վերցրին Մաքսիմի մի թնդանօթ և 25 գերի: Անգլիացիք կորցրին 15 վիրաւոր, 4 սպանւած և երեք գերի ընկած:

Վերորիւէրի մօտ Պօլ Կարիւլի զօրաբաժինը ընդհարեց բուրերի հետ, որ գրաւել էին գետի ափը և Դրել անդուել '6 թնդանօթ, որի պարսնառով տեղի ունեցաւ սաստիկ թնդանօթային կռիւ: Առին սկսելուց անմիջապէս լիտո՝ բուրերը աւելի մեծ թւով թնդանօթներ հանեցին անգլիացոց աջ թնի Դէմ: Միևնոյն ժամանակ անգլիացոց կողմից երկու բարաբէններին աւելացան 4 ծովային և 2 պաշարման թնդանօթներ: Անգլիացիները առաջ անցան և սկսեցին անցնել գետի ծանծալուրով: Բուրերը չամառադիմադրութիւն էին ցուց տալիս: Անգլիական բոլով զօրքերը անցան գետից և սկսեցին սպառնալ բուրերի աջ թնին: Բուրերը փախան: Գոտրոտն վերցրեց Մաքսիմի մի թնդանօթ և 20 գերի:

Բուրերը Դուրս մշեցան Ֆորդինստրիմսից, և անգլիացիք բանակ դրին Վաալ գետի հիւսիսային ափի վրայ:

Գնն. Կէնսթեր, Վարրենտոնի մօտ միացաւ գնն. Պէյէտի հետ: Ռէն-Դըլի զօրաբաժինը գրաւեց Տաբանչուի մօտ բուրերի մի զօրեղ Դիրք:

Մէֆկինգից տեղեկացրին որ պաշարւածները չափազանց նեղութեան մէջ են և Դիմադրում են միմիայն, որովհետեւ ալ. պահանջում է. Տիֆը տարածւում է քաղաքում: Պաշարող բուրերի թիւը ապրիլի շուրջ 25-ին համարւում էր 3,000 հոգի: Գնդապ. Պլումէրին չաջողեց փոխադրին աշակերտներ միջոցով հաշորակցութիւն սկսել Մէֆկինգի հետ:

Տաբանչու եկաւ գնն. Բրաբանտի զօրաբաժինը և միացաւ գններաց Ռէն-Դըլի զօրաբաժնի հետ:

(Յովհաննէսըուրգից Լորենցէ Մարքեղէ հասաւ ոսկի 632 հազար ֆունտ ստերլինգ՝ Պարիզ շրկելու, 26 հազար Ամստերդամ և 11 հազար Համբուրգ շրկելու համար):

(Տրանսլատի ազգային ժողովը Պրեստրիալում տեղի ունեցաւ ազգային ժողովի 1899 թ-ի Նստաշրջանի պաշտօնական փակումը: Ժուբէրի և Դը. Կոկկի տեղերը զարդարւած էին յափնեալ պսակներով: Հաւաքել էր մեծ բազմութիւն: Դիրքում էր խորին լուսթիւն: Երբ եկաւ Կրիւզէր, կապելանը աշօթք կարդաց, որի մէջ լիչեց Ժուբէրին: Շատերն զգացեցին ահապէս, որ լաց էին լինում: Կէսօրից լիտո՝ բացեց ազգային ժողով: Դոր. Նստաշրջանը. Կրիւզէր եկաւ պարլամենտ պետական կառքով և հեծեալ հետևորդներով: Ժողովում ներկայ էին հիւպատոսներն և օտար պետութիւնների զինուորական զործակալները, (որոնց թւում և ռուսաց զինուորական Գուրկօն): Կրիւզէր ճառ արտասանեց, որի մէջ խորին երախտալի-

տուժիւնն չափոնեց հանգուցեալ ժուրէրի փշտարակին, գովելով նորա քաջութիւնն ու բնաւորութիւնը. գովասանքով խօսեց նաև Սրանժեան հանրապետութեան տոկունութեան մասին Տրանսվաալի վերաբերմամբ լանձնառած պարտաւորութիւնների նկատմամբ: «Սրանժեան հանրապետութիւնը, առաջ նա, լաւ օրինակ ցոյց տւեց գեղակից հանրապետութեան»: Տրանսվաալի չարաբերութիւնները օտար պետութիւնների հետ, բացառութեամբ Անգլիայի, լաւ են: Իւր օրէնքներով և գերաբերմունքով շէպի Անգլիան՝ հանրապետութիւնը անցեալ տարի ապացուցեց խաղաղութիւն պահպանելու ցանկութիւնը: Նախագահը հաշորդեց, թէ պատւիրակութիւն է ուղարկւած Ներուպա և մարտանիշ արաւ օտար պետութիւնների գինւորական զործակալների ներկայութեան վրայ, որպէս մի ապացուցի, որ վկայում է, թէ նոքա հետաքրքրուում են բուրերի պատերազմ վարելու եղանակով: Նախագահը ուրախութիւնն չափոնեց, որ ամբողջ աշխարհի համակրանքը բուրերի կողմն է: Կրկնէր փշեց Տրանսվաալի բողոքի մասին՝ ուղղւած Ներուպային, Անգլիայի վարմունքի շէմ, որով նա խախտում է ժընեւի կոնւենցիան: Նախագահը հաւատացնում է, որ Տրանսվաալի ֆինանսները ընդունակ են շինանալու պատերազմի ծանրութիւններին: Հանքերի Դրութիւնը նա անւանեց փառաւոր և մարտացոյց արաւ, այն հանգամանքի վրայ, որ աչք բանում Տրանսվաալն օգնեց Սրանժեան հանրապետութեան: Նախագահը Աստուծոյ օրհնութիւնը հրաւիրեց բուրերի վրայ և Դրանով վերջացրեց իւր ճառը):

Մէֆկինգում քաղաքը և բերդապահ զօրքերը վճռեցին մինչև վերջին շունչը շինարարել: Սկսում է ձիու մօից պատրաստւած երչիկի գործածութիւնը:

(Մի ժողովում, Վաշինգտոն, Հիւս. Ամեր. որին մասնակցում էին երկու պալատների և կոնգրէսի շատ անդամներ և այլ նշանաւոր անձեր, որոշեց բուրերի պատւիրակութեան ցոյց տալ այն ընդունելութիւնը, որպէս ժամանակով ցոյց է տրւած եղել Լաֆայէտին և Պարնէլին: Նեու-Նորկ, 15 օլդերմէններից և 15 համաձայնական խորհրդատուներից բաղկացած լանձնաժողովը վճռեց համադրաւոր կերպով շինարարել բուր պատւիրակներին: Որոշման մէջ ասւած է, թէ քաղաքային վարչութիւնը «կողմնէ պատւիրակներին և կը հաւատացնէ նոցա, թէ Նեու-Նորկի ազգաբնակչութիւնը համակրանքով է վերաբերում նոցա փառաւոր պատերազմին»: Որոշումը ընդունեց բողոք ձայների առաւելութեամբ ընդդէմ միայն մէկի, որ բողոքեց որոշման շէմ):

Դեն. Ֆրէնչ միացաւ Ռոբէրտսի զօրքին, ապր. 25:

Բուրերը Հեռացան Լէյթրանդից և Ֆիքսուրդից. պաշտօնականները իրենց հետ տարան գրքերն ու պաշտօնական թղթերը. և այն ամէնը, ինչ կարող էր պատերազմին և Մաուդէրի հրացանների ձեռք բերելուն վերաբերել, ոչնչացւեց:

(Լոնդոն, Պրինսոգլի լիգալի տարեկան ժողովում Սալսբուրի ճառարտասանեց, որի մէջ ասաց, թէ եւրոպական կառավարութիւնները, որքան իրեն լաւ տնի է, Անգլիային խաղաղասէր կերպով են վերաբերում: Կարարեալ երախտագիտութեան է արժանի բոլոր կառավարութիւնների ալն հանգիստ չէգոքութիւնը, որ նոքա պահպանում են անգլո-բուր պատերազմի ժամանակ, շեկավարելով արդարութեան և խաղաղութեան գաւախտները: Բայց Դրանից ալն եւրակացութիւնը չըպէտք է հանել, թէ Անգլիան չըպէտք է գոչութեան միջոցներ ձեռք առնի: Անգլիան կարող է լոյս ղենել միմիայն իւր սեփական ուժերի վրայ: Սալսբուրին աւելացրեց, որ ալք խօսքերին առիթ չէ տւել մի որ և է այնպիսի բան, որ արտաքին գործերի միխտորին երկիւղների տեղիք տար, բայց չըպէտք է մոռանալ, որ չափ երկիրներում ազգաբնակչութեան մի որոշ մասը, որը, պէտք է լուսալ, չափ նշանաւոր չէ, լամենալն Դէպս չափ աշակալի է, ամեն ինչ անում է՝ միայն թէ կարողանալ անւանարկել Անգլիան: Ալք տեղ-տեղ երեացող, կարտարեալէս անբացատրելի, զալուլթը Անգլիայի Դէմ կարող է, սակալն, աւելի խորը տրամադրութեան նշան համարել, որի հետ Անգլիան, չափ կարելի է, ստիպած չլը լինի իւր հաշիւները տեսնել: Անգլիացիները չեն ընդունի ընդհանուր ղինւորագրութիւնը. պէտք է գոչենել միջոցներ և ճանապարհներ, որոնք կօգնէին սովորելու գէնքի: Գործածութիւնը սեփական պաշտպանութեան համար Նրկրի ինքնապաշտպանութիւնը պէտք է ամբողջ ժողովրդի գործը լինի, և ոչ թէ միայն կառավարութեան. պէտք է ալնպէս անել, որպէս ղի ընդհանուր ձգտումը, ընդհանուր ցանկութիւնը ղինւորւած ազգ Դարձուէր անգլիական ժողովուրդը):

Ռորէրտը չափ գոհունակ հեռաղիր տւեց ապրիլի վերջը: Նա հաւածում էր բուրերին մի տեղից միւս տեղ. անգլիացիք գոչւում էին արդէն Զանդ գետից ութ մշոն Դէպի հիւսիս. հեծելազօրքը և հեծեալ հետեւակները Վենտէրսբուրգ էին. Տէկէրի զօրաբաժինը Դելֆոնտէնի մօտ էր. Համիլտոնի զօրքերը Բրոտուտի հեծեալների հետ գնացին Արեւելեպէն. Վէնտէրսբուրգի մօտ Համիլտոնի զօրքերը զօրեղ Դիմադրութեան հանդիպեցան. Սմիտհորիէնսի բրիգադը օգնում էր Համիլտոնին: Կորուստը չընչին է եղած:

Բուրերը Զանդ գետի մօտ Դիրք էին գրաւել գետի հիւս. կողմում, Համիլտոնի և Դուտտոնի զօրքերի մէջտեղ: Բուրերը նահանջեցին, տալով 20 գերի:

Տարանչուից բուրերը հեռացան և արեւելակողմում Դիրքեր բռնեցին 20 մշոն երկարութեամբ:

Անգլիական զօրքերը հասնում են Ժընեւ-Սալտինգ, Կրոնստադից 14 մշոն հեռու, լաւ Դրութեան մէջ: Ֆրէնչը իւր հեծելազօրքի հետ գնում է

առջինից՝ Կրոնստադտի վրայ, վերջին երկու օրաց մէջ անգլիացիք 100 զեքի վերցրին: Ապա Ռոբէրտսը հասաւ Քոչչան, ութ մշտն Կրոնստադտից հեռու. բուրերը գիշերը հեռացան ամբուսթիւնների առաջին գծից. գին. Յրէնչ գրաւեց վարչ գետի ծանծաղուորը նախքան բուրերը կը կարողանային ամրանալ աջնորդ:

Կրոնստադտի առումը, Ապրիլի վերջը Ռոբէրտս մտաւ Կրոնստադտ, նախօրօք ընդունելով մի ֆելդկարնէտից քաղաքը լանձնելու լաչտարարութիւնը: Կրոնստադտը, Բլումֆոնտէն մալրաքաղաքը անգլիացիներից բռնելուց չեղոյ, Օրանժեան հանրապետութեան ժամանակաւոր մալրաքաղաքն էր լաչտարարել: Անգլիացիք Դրոշակ բարձրացրին, Նախագահ Շոէն նախընթաց օրը երեկոյեան Կրոնստադտից տեղափոխեց Լինդլէյ, որը լաչտարարեց հանրապետութեան կենտրոնատեղի: Բուրերը նահանջեցին Դէսլի վաւ, ուր ամրացան:

Պէտք է ասած, որ Կրոնստադտի առումը, առանց շիմաշրուծեան հանդիպելու և աչքան արագութեամբ, անսպասելի էր. Կրոնստադտը լաւ ամրացրած էր կարծում, Պէտք է ընդունել, որ Ռոբէրտսի ուժերը անաբեկող են և բուրերը չեն կամեցել չըջապարած լինելու վրանգին ենթարկել: Սակայն, բուրական տաքորկան աւելի լաւ հասկացած լինելու համար կարծում ենք որ հարկ կալ նկատի առնել այս, որ Բլումֆոնտէնին Ռոբէրտսը տիրեց փետրուարի 28 ին. աւապիսով ուրեմն աչք Դէսլից մինչև Կրոնստադտ վերցնելը տեեց ամբողջ երկու ամիս: Եւ աչք է բուրերի ուղածը, — պատերազմի տեղութիւնը կարելիին չափ երկարցնել:

Պատերազմի արեւելեան Դաշրում, Նարալում, անգլիացիք նոյնպէս աւելի առաջ գնացին: Բուլլէրը վերցրեց Դենդին և ապա Նիու-Քէստ:

Մեֆկինգի ազատումը, Մալխի 6-ին Անգլիական օգնական զօրքը, 2.300 հոգի, հրամանատարութեամբ Մեյգոն'ի, ճամբալ հարթեց և մտաւ Մեֆկինգ քաղաքը, որի գարնիզոնը պաշարած էր բուրերից պատերազմի սկիզբներից: Բուրերը նախ փորձեցին քաղաքը չորումով առնել, բայց մի ջոկատ, մտնելով քաֆրների թաղը, հանդիպեց գարնիզոնի ընդդիմութեան և 90 հոգով գերի ընկան անգլիացիների ձեռքը: Դորանից չեղոյ չուրով օգնութեան հասաւ անգլիական օգնական զօրքը և ազատեց քաղաքը: Մեֆկինգը հերոսաբար պաշտպանող գնդապետ Բադէն-Պաուէլը տրացաւ գեներալ-մայորի աստիճանը:

Մալխ ամսին, որպէս պիտի սպասել, վճռական գործողութիւններ են կատարելու արդէն Տրանսվաալի հողի վրայ: Ամբողջ աշխարհքը լարած սպասում է Տրանսվաալում կատարելիք մեծ Դրամալին, չնայած իրար Դէմ կանգնան ուժերի անհաւաստութեան:

(Բերմինգհամում Անգլիայի գաղթավարների մրնխորր Չեմբերլէնը արտասանեց մի ձառ, որի մէջ խիստ կերպով խօսեց այն «կեղծաւոր կուսակցութեան մասին, որ պաշտպանում է պատերազմը, որպէս զի շուր գաղընորդներին. բայց չարձակելով գաղթականութեան մրնխորրութեան վրայ, նոքա շուրում են իրենց հակումները Չեմբերլէն մեղադրում է Բաննեմանին, որ նա հակառակում էր կառավարութեան ջանքերին պահպանելու խաղաղութիւնը: Անգլիան աւելի ուժեղ շուրս կը գաղ պատերազմից, քան եղել էր: Ճառախօսը տես ունի, որ ժողովուրդը բաւականաչափ խոհեմութիւն և քաջութիւն կունենայ, որ ուղղէ իւր սխալները: Չեմբերլէն նախազգուշացնում է ունկնդիրներին չալոնի քաղաքագէտների առաջիկայ փորձերի դէմ՝ խելու Անգլիայի ձեռքից չալթութեան պտուղները: Ինչ վերաբերում է գլխաւոր պալմանին վերջացնելու պատերազմը հարաւաֆրիկական հանրապետութիւնների հետ՝ Չեմբերլէն ձեակերպեց նրան հետեւալ կերպով: Կառավարութիւնը մտադրութիւն չունի նորից ձանաչելու հանրապետութիւնների անկախութիւնը և նոցա երկիրները պէտք է միացեն թագուհու այն տիրապետութիւններին, որոնք գոնուում են անգլիական դրօշակի տակ: Անձնական ազատութիւնը կը պահպանւի: Պատերազմից լետոյ առժամանակ հանրապետութիւնները կը կառավարեն զինւորական վարչութեամբ, բայց կառավարութիւնը մտադրում է մրցնել երկու հանրապետութիւններն էլ գաղթականութիւնների շարքի մէջ սեփական կառավարութիւններով, հէնց որ հնարաւոր կը լինի անել ալդառանց որ և երկուից):

Z.

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՎԵՐԶԱՑԱԾ ՅՕԴԻԱԾՆԵՐ. Դեռ նոր է որ Մուրճի մէջ վերջացաւ պ. Յով. Տէր-Միրաքեանի «Դեռահասների ընթերցանութիւն» խորագրով մեծ աշխատութիւնը որ և լուս է տեսել առանձին գրքով (280 Էջ). Եւ անցեալ համարի մէջ է որ իւր վերջը գտաւ պ. Միք Յովհաննիսեանի «Սոցիալական էությունը» ընդարձակ աշխատութիւնը, իսկ Ներկալ համարի մէջ վերջանում է պ. Մելիք Կարապետեանի «Գերմանական օգնութիւնը Տաճկա-Հայերին»: Այդ երեք աշխատութիւններն էլ տարբեր բնուորութիւն ունին ըստ բովանդակութեան, բայց երեքն էլ միանում են ալս ցոյց տալու համար, թէ ինչ ուղի է բռնել մեր նոր սերնդի գրական արտադրութիւնը: Այդ երեքն էլ մեր նոր սերնդի հետախուզական ոգու լաւագոյն նմուշներն են: Մենք մեր ժամանակակից ներքին հարցերից չունինք և ոչ մինը որը ուսումնասիրող գրած լինի ալն ծաւալով, ինչպիսին դեռահասների ընթերցանութեան հարցը գտել է չանձին պ. Տէր-Միրաքեանի. և ազգային նոր խնդիրներից ոչ մինը ալն բաղմակողմանի պարզարանութիւնը չէ գտել, ինչպիսին գտել է պ. Մելիք-Կարապետեանի ուսումնասիրած նիւթը, ուր հեղինակը, խղճամորութեան հետ աշխարհները ուսումնասիրելու նկատմամբ ցոյց է տալիս նաև առողջ դատողութիւն և աննախապաշար մտքի կորով: Իսկ ինչ վերաբերում է պ. Մ. Յովհաննիսեանի գրած քին, թէ և միայն ուսանողական շրջանի ընթերցանութեան արդիւնք, բայց առաջին փորձն է որ անում է մեզնում ձևաշրջման երևութները ի մի ամփոփելու, օգտւելով ալ և ալ գիտութիւնների ընդարձակ մասնագիտական գրականութիւններից:

ԼԵԻՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆԻ՝ դրամատիկական պոէման «Սուրմոնի Աղբիւրը» որ ամբողջապէս գեղեղամ է Մուրճի սոցն համարի մէջ, իւր բովանդակութեամբ նորութիւն է ներկայացնում մեր գրականութեան մէջ: Պրն. Մանուէլեանի պոէմաները «Դիագորաս Միլոսացին» և «Գալիլէ և Միլտոն» գրած էին մէկը հին-չունական, միւսը արեմտեան Եւրոպայի մտքի մաքառման պատմութիւնից, իսկ «Սողոմոնի Աղ-

բիւր» Նիւթը վերցրած է մեր գիւղական ժողովրդի կեանքից, թէև գրւած է մաքուր գրական լեզուով:

ՊԱՐՍԻՑ ՇԱՀՐ, Մուզաֆֆար-է-Դին, մայիսի 6-ին հասաւ ուսաց սահմանագծի մօտ, Զուլֆի պարսկական կողմը, ուր նորան ողջունելու գնացին ուսաց իշխանութիւնների ներկայացուցիչները. 9-ին Նահը մուտ գործեց Նախիջևան, ուստից ուղևորւելու է Նրեան, Աշտաֆա, Թիֆլիս, ապա ռազմավիրական ճամբով Դէպի Ռուսիա և Ներոպա:

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ապրիլի 22-ին Թիֆլիսից ուղևորւեց Ս. Էջմիածին: ՆԻԵՐՆԵՐ և ԿՏԱՆՆԵՐ:

— Ենոք Դաւաթեան Բուզաղեանց (Շամախեցի, սկզբնապէս, Սաշիւան զիւլից, վերաբնակած Բաքու, Նաւթալին գործով հարստացած Բուշաղեան եղբայրներից մէկը. կենդանութեան օրօք տարիներ առաջ 50 հազար նւիրից հոգեկան հիւանդներին հիւանդանոց հիմնելու, 40 հազար ևս ծննդականների համար ապաստարան շինելու, վախճ. Օղեսա, սոյն ապրիլին) թողի է կրակով բարեգործական նպատակների համար 560 հազար ռուբլի (որքան չափնի է, իւր կարողութեան կէտը), հետեւել կարգադրութեամբ.

1. Բաքուում Ս. Թադէոսի և Բարդուղիմոսի անւան հաշուաւորչական եկեղեցի շինելու համար 150 հազար ռ.

2. Այդ եկեղեցուն չափացնել 30 հազար ռ. անձեռնամխելի գումար, որի տոկոսների $\frac{1}{3}$ -ը Մանդեան և Զատիկի տօներին բաշխել Բաքուի աղքատներին, իսկ $\frac{1}{3}$ -ը տալ աղքատ աշխիկներին, մարդու գնալու համար, իբրև օժիտ, 150 ռ., փոշով կամ իրերով:

3. Նոր եկեղեցուն անձեռնամխելի գումար 15 հազար ռ., որ տոկոսների $\frac{2}{3}$ -ը Ս. Թադէոսի և Ս. Բարդուղիմէոսի տօն օրերը քաշխուի աղքատախնամ ընկերութեան բնակարանում ապրող աղքատ ընտանիքներին $\frac{1}{3}$ -ը հաշու հոգեորականներին:

4. Բաքուի քաղաքալին ինքնավարութեան 50 հազար ռ., հոգեկան հիւանդների հիւանդանոց շինելու համար:

5. Նոյնին 60 հազար ռ. Բաքու երկու շինութիւն կառուցանելու իրարից հեռու կտոր հողերի վրայ, էժանագին բնակարաններով, ամեն մի բնակարան 2 սենեակից և 1 խոհանոցից: Շինութիւններից մէկի բնակարանները պիտի վարձու տալ հաշուաւորչական, միւսը՝ ալ ազգութեանց աղքատներին: Ստացած վարձագները պիտի բաշխեն կէսը հաշուաւորչական, կէսը՝ ալազգութեանց աղքատներին:

6. Նոյնին 100 հազար ռուբլի, որից 40 հազարի տոկոսներով:

հիմնել չորս թոշակ Բուդաշեան եղբայրց անւան, ռուսաց համալսարաններում, այն չորսից երկուսը՝ հաջ լուսաորչականների, միւս երկուսը՝ այլ ազգութիւնների համար. Դարձեալ միւս 40 հազարի տոկոսներով հիմնել չորս թոշակ Բուդաշեան եղբայրց անւան, տեւական կլասիկական գիմնազում, երկուսը հալերի, երկուսը այլ ազգութիւնների համար. մնացած տոկոսներով վճարել ռուման վարձ աշխատողների Բաքույ ուէալ և տեխնիկական Դպրոցներում, այնու որ կէսը լինի հալերի համար, կէսը այլ ազգութիւնների համար: Մնացած 20 հազար ռուբլու տոկոսներով վճարել ռուման վարձ Բաքույ Մարիենեան աշխկանց գիմնազի, կէսը հալ-լուսաւորչական, կէսը՝ այլազգութեանց աշակերտահիւնների համար:

7. Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ժառանգաւորաց ճեմարանին 20 հազար ռուբլի, որի տոկոսներով պիտի աւելորել կրթեն թոշակաւորներ, որոնք ցանկանում են իրենց նւիրել հոգևոր կոչման և որոնք նոցանից մեծ չառաջադիմութիւն ցոյց կ'դնան, պիտի ուշարկւեն քարձրագոյն Դպրոցներ, աստաժարանութեան մէջ կատարելագործելու համար:

8. Շամախու քաղաքային ինքնավարութեան 40 հազար ռ., ջրանցք շինելու քաղաքին մերձաւոր աղբիւրներից, ալնու, որ քաղաքի թուրք, հալ և մալական բնակիչները իրենց տներում ձրի օգտւեն ջրից: Այդ գումարի չըմխւած մասը պիտի դործադրւի հիւանդանոց շինելու:

9. Նրուսաշէմի հալոց Ս. Յակոբ վանքին 15,000 ռ.

10. Բաքույ բարեգործական ընկերութեան 10 հազար ռ., որից 5 հազարը պիտի մնալ անձեռնմխելի, տոկոսները բաշխելու համար Ծննդեան և Զատկի տօներին Բաքույ բանտի կալանաւորների կերակուրը լաւացնելու համար. մնացած 5 հազարը թողնել ընկերութեան վարչութեան կարգադրութեան ներքոյ:

11. Բաքույ հալոց Մարգասիրական ընկերութեան 20,000 ռուբլի ալնու, որ տոկոսները երթան բարեգործութեան, ընդհանուր ժողովի հալեցոյութեամբ, իսկ եթէ աւել ընկերութիւնը փակւելու լինի, աւել գումարի կէսը պիտի երթալ ի սեփականութիւն Նրուսաշէմի Ս. Յակոբ եկեղեցու, միւս կէսը պիտի ծառայի Ս. Էջմիածնի վանքի վերաշինութեան:

12. Սաշիան գիւղի հասարակութեան 10 հազար ռ., ալնու, որ գումարը Դնւի պետական բանկի Բաքույ ճիւղի մէջ, տոկոսաբեր թղթերով, կրակակատարների հալեցոյութեամբ և տոկոսները բաշխւեն հաւասար բաժնով գիւղի ամենաաղքատ բնակիչներին՝ ամեն տեսակի տուրքեր վճարելու համար՝ պետական, գիւղական և զեմատուալին, եթէ աւել պիտի լինեն:

13. Բաքու քաղաքային ինքնավարութեան 25 հազար ու, աֆնու, որ այս գումարը փոխւի տոկոսաբեր թղթերի, քաղաքային ինքնավարութեան հաշեցուցութեամբ, և կտակարարի մահւան օրից 50 տարւալ ընթացքում ստանալիք տոկոսները միացեն յրամադրին, իսկ յորանից փոքր գումարի $\frac{3}{4}$ -ը մտնելու է Բաքու քաղաքային ինքնավարութիւնը, որը պարտաւոր է շինել և պահպանել ապաստարան երկու սեռից զառամեալների համար. յոցանից կէսը հաշուաւորչականներ պիտի լինեն, միւս կէսը՝ ալ ազգութիւններից. իսկ կապիտալի միւս $\frac{1}{4}$ -ի տոկոսները Բաքու քաղ. ինքնավարութիւնը պիտի լանձնի Շամախու քաղ. ինքնավարութեան Շամախու արհեստաւորաց խմբից շինելու և պահպանելու համար.

14. Շամախու քաղաք. ինքնավարութեանը 10 հազար ռուբլի աֆնու, որ աչք գումարի տոկոսներով թոշակաւորներ պահեն հանգուցեալ աւալ քահանայ Թադէոս Բուշաշեանի անուն Շամախու քաղաքային խմբիցում, նոցա համար ուսման վարձ և տարին մի անգամ հագուստ ողնաման տալու համար. աչք թոշակաւորներից կէսը լինելու են հաշուաւորչականներ, կէսը՝ ալ ազգութիւններից:

15. Յօգուր ընկերութեան կարօտ հաշ գրականներին օժանդատակելու համար 5 հազար ռուբլի, եթէ աչքպիսին երբ և է հիմնվելու լինի Բաքու:

Կտակաւորարներ նշանակած են՝ Երւանդ Բուշաշեան, Բ. Գոլուխանեան, Ստ. Ալվաղեան և Գր. Ալուանեան (վերջինս աիդէն վախճանւած):

— Գրիգոր Յովհաննիսեան Միրզոեանց (==Միրզոե, Թիֆլիս, որի հեղաւրը վախճանւեց անցեալ տարի. յոցա անունով նաւթարդիւնաբերական մի խոշոր ֆիրմա կոչւում է եղբ. Միրզոե և ընկ., վախճ. ապրիլին, ամուսնացած չէր. յոցա հաշրը Յովհաննէս, որ վախճանւեց քսան տարի առաջ, Կովկասում առաջին հարուստն էր), տնային կըտակով իւր բոլոր անշարժ կալքերը, ի բաց առած 276 յեսիարին նաւթաբեր հողերը Բաքու չրջանում, որ կտակւած է ազգականներին և բարեկամներին, կտակել է իւր եղբոր միակ աղջկան, իսկ ամբողջ շարժական կարողութիւնը, որ կապնում է «Եղբ. Միրզոե. և ընկ.» տան փաղերից և ալ տոկոսաբեր թղթերից, մինչև 800.000 ռուբլու պատւիրել է իւր կտակաւորարներին որ հնչուն յրամի կամ անշարժ կալւածքի փոխեն, ըստ իրենց հաշեցութեան, և յորանից ստացւելիք տարեկան եկամուտներով առմիշտ պահեն 90 թոշակաւոր կամ գնեն պետական տոկոսաբեր թղթեր, որոնց կտոսներով ստացւեն տարեկան 27.000 ռուբլի: Նշանակած կալւածը կամ յրամադրուելը պիտի լանձնւի ի սեփականութիւն Թիֆլիսի քաղաքի հեփե-

ւեալ պալմաններով. 1) որ Թիֆլիս քաղաքը ամեն րարի պահէ-
 90 թռչակաւոր, ամեն մէկին 300 ռ., կարօր ուսանողներին՝ համալ-
 սարաններում, Պետերբուրգի գեղարւեստից ձեմարանում, Պետերբուր-
 գի և Մոսկւայի կոնսերւատորիաներում, ծովափին Դպրոցների մէջ՝
 զինւորական և քաղաքացիական. 2) 90 թռչակներից 12-ը պիտի
 տրւի աշխիկներին, որոնցից 6-ը հաշ-լուսաւորչական Դաւանութեան,
 4-ը ալլ քրիստոնեաներին, 2-ը մահմեդականներին, մնացեալ 78-ը
 պիտի բաշխել պատանիների մէջ ալս կերպ—35-ը հաշ-լուսաւորչա-
 կանների Կովկասից և Անդրկովկասից, 10-ը վրացիների, իմերէթ-
 ցիների, մինգրէլցիների և Անդրկովկասի ալլ բնիկների ուղղափառ
 (պրավոսլաւնի) Դաւանութեան, 4-ը Անդրկովկասի բնիկ ռուսների,
 4-ը լեհացիների՝ Անդրկովկասում ծնած, 8-ը մահմեդականների նոյն
 երկրից, 2-ը Փրանսիացի հպատակների, որոնք ապրում են Ռուսաց
 Կապերութեան մէջ, առանց ազգութեան ու կրօնի խորութեան,
 որոնք չեն ծնւած Կովկասում: 3) Այն բոլոր թռչակները և ինքը
 Դրամագլուխը պիտի կոչւի աթռչակներ Իւան (==Յովհաննէս) Մի-
 նաեւիչ (==Մինասեան) Միրզոեւի (==Միրզոկանց) (ալսինքն կրա-
 կոչի հօր անունով). 4) թռչակ ստացողները ոչ մի Դէպքում չպիտի
 զրկւեն թռչակից մինչև աւարտելը կամ Դպրոցից Դուրս դալը: 5)
 Բոլոր թռչակների համար կարգադրութիւն պիտի անի կրակաւի
 ելրօր ալրին Նշխարէթ Սարգսեան Միրզոեան, որի վախճանումից
 չեղող թռչակաւորներ նշանակելու իրաւունքը պիտի անցնի չիւեալ
 ալրին աշխան՝ Մինա Մինասեանա Միրզոեանին, մինչև մահ, իսկ
 Դուրս մահից էլ չեղող—Թիֆլիսի քաղաքագլխին լաւիտեանս: Աշխի-
 կների համար լատկացրած 12 թռչակներից 2-ը և արականների հա-
 մար լատկացրածներից 16-ը կարող են նշանակել լօգուր Թիֆլիս
 քաղաքում ծնւալների: Նթէ 90 թռչակների համար եկամուտը չբաւի,
 ապա կրակակալարները պիտի անեն որքան կարելի է, իսկ եթէ
 աւելի լինի—թռչակների թիւը պիտի աւելացի, իսկ մնացորդ
 8000 ռուբլին, եթէ աւելիսին զոչացւի, պիտի լանձնել Կովկասեան
 ընկերութեան երկրագործական և արհեստաւորական ուղղիչ ապաս-
 տարաններին անշափահաս լանցաւորների համար՝ ուժեղացնելու հա-
 մար Աւճալեան ուղղիչ ապաստարանի միջոցները:

—Յովհաննէս Ալվազովսկիյ (տես մահացողացակը) կրակով թողել
 է Ֆէօդոսիա քաղաքին իւր թանկարժէք նկարչական գալերէլը,
 թէոդոսիայի հալ եկեղեցուն՝ իւր մի ալգին որ գնահատւում է 40.000
 ռուբլի:

«ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆՐԳԵՐ»-ի Պարիզի հրատարակութիւնը, խմբա-
 գլուխատր պ. Լեոն Նշխարեանի, ծախքով պ. Առաքել ապեր Ծա-

որոշեանի, հալերէն, ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուներով, ձախնանքով, սկսել է արդէն հրատարակել: Մեզ ուշարկւած է առաջին պրակը, միւսները խոստացւած է լոյս ընծայել ամեն երկու ամիսը մի անգամ, ընդամենը 6 դիրք: Այս առաջին պրակի մէջ զետեղւած են Մալր-Արաքսի, Հերիք որդեակք, Կիլիկիա, Հալրիկ, Զիմ գլխին, Բոլըր քարձր, Օրօրոցի երգ (Կամառ-Քաթրիպալի), Պր. Նշիազարեանին այս գործի մէջ օգնել է գլխաւորապէս Պարիզի Schola Cantorum'ի պրոֆէսոր Պիէռ Սբրի, և բացի սորանից՝ աջակցել են նաև երաժշտագէտներ Ռէլէ, Բուրգո-Դիւկուդրէ, Ժ. Մարտի, Վէնսան Դ'էնդի, Շարլ Բու, Վէկէրլէն, Ժիւլ Շանսէլ և ուրա Կազաչէնկօն: Հրատարակութիւնը նւիրւած է պ. Առ. Մարտիեանի անուն և սկսուած է մի նախաբանով պ. Օբրի'ի ներշնչեալ երգերի բնաւորութեան մասին, ապա մի չառաջաբանով պ. Նշիազարեանի: Վերջինս հակական երգերը երգել է Պարիզում և հաւանութիւն գտել դիրտոյների կողմից և սալոններում, ապա օր. Պապաչեանի հետ շրջել է Անգլիա և մանաւանդ հաւանութիւն գտել Մանչէստր. ու Դորանով խրախուսւած՝ ծրագրել է հալոց երգերի այս ժողովածուն:

Այս հաւաքածուի գալափարը մի փոքր շփոթ է. Նշիազարեանի չառաջաբանը կարդալով՝ մարդ կարծում է թէ նոցա մէջ միմիայն ժողովրդի երգեր են լինելու. բայց իսկապէս ծրագրածը ոչ միայն ժողովրդի երգերն են, այլ և մեր ժամանակներում գրածներից «որաւածւած» կամ չափ թէ քիչ ծանօթ երգերը, ինչպէս Մալր-Արաքսին, Օրօրոցի երգ, Հերիք որդեակք, Կիլիկիա, (վերջինիս տէքստը նոյն իսկ փոխադրութիւն է ֆրանսերէնից—Կիլիկիան՝ Նորմանդիայի տեղ երգւած), և պ. Օբրի'ն ևս աչք գիտէ. նա ասում է. «Եթէ ճիշդ որ աչք երգերը ժողովրդական են, աչքինքն ժողովրդից սիրւած ու երգւած, պակաս ճշմարիտ չէ և աչք, որ նոքա բոլորը ժամանակակից ծագումն ունին»: Այդ տեսակէտով պ. Նշիազարեանը սխալւած չէ երգերի ընտրութեան մէջ: Երաժշտական մասի հարազատութիւնը թողնելով ձախագրագէտներին Դատելու, առաւփմ շարանանք մի քանի նկատողութիւններով: Թարգմանութիւնները՝ հալերէնից ֆրանսերէն՝ տեղ-տեղ ճիշդ չեն, թէև բառացիութիւն չենք պահանջում: Անշուշտ, երգի ներշնչակութեան համար, թարգմանելիս, այս ու աչք խօսքն ու Դարձածը հարկաւոր է լինում փոփոխել, բայց ոչ բնորոշ խօսքերը: Ապա ցանկալի կ'լինէր հալերէնի համար աւելի սիրուն տառեր գործածել. աչք հալերէն չրիֆը որ բանեցրած է այս գեղարուեստական հրատարակութեան համար, աչքան տգեղ է, որ նորանով կարելի է օտարներին մօտ հալին ամաչացնել. մեզնում ամենալեզունեալ գաւառական տպարանը չէր համաձայնիլ աչքալիսի տառեր

ռեննալ, Նախարարն ու լառաջարանը, հալերէն, որ ընդհանրապէս լաւ են գրւած, վխտում են լեզուական ու տպագրական սխալներով: (օրինակ առաջին էջից. «չնք» (=չենք) կշտամբել (=կշտամբիլ) ազատեղ ունկնդրին, ասելով, որ նա տգիտօրէն մեղանչում է. եթէ կան աւր. երգերի (=երգերի) ձալնական կամ չափական կաղմութեան մէջ երաժշտական չափութիւններ, որո՞ւն ալլն): Ալլ և լառաջարանների մէջ հալերէնն ու ֆրանսերէնը իրար միշտ չենք բռնում, թոյլ են տրւած չեղումներ իրարից:

Այս ամենով հանդերձ՝ պ. Յշխարհարանի ձեռնարկութիւնը գտնում ենք օգտակար, գաղափարը՝ չալոյ, Ալլ միջոց կ'որաւ որ հակական երգերը մոնեն եւրոպացիների ուսումնասիրութեանց շըրջանակի մէջ, և շորանից կ'օգտւի նաև հակական երաժշտական գրականութիւնը:

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԹԵՐԹԻԿՆԵՐ Ժողովրդի համար, կովկասեան կալսերական բժըշկական ընկերութիւնը նորերս մի չանձնաժողով ընտրեց հալերէն և վրացերէն լեզուներով բժշկական առողջապահական թերթիկներ կազմելու և ժողովրդի մէջ տարածելու խնդրի համար: Ալլ չանձնաժողովը նորերս իւր զեկուցումը կարդաց բժշկ. ընկերութեան մէջ: Յանձնաժողովի անդամներն են՝ բժշկ. Ա. Բաբալեան (նախագահ), Կիկոձէ, Կար. Ստեփանեան, Տարսաիձէ, Օրբելի, Վաչաձէ և Գեղևանով): Բժշկական ընկերութիւնը ընդունեց չանձնաժողովի առաջարկը, ըստ օրինակի Պիրոգովեան ուսաց բժշկական ընկերութեան, ծաղկի, քութեչի և սիֆիլիսի մասին կազմած թերթիկները թարգմանել հալերէն և վրացերէն և տասնեակ հազարով տարածել ժողովրդի մէջ: Բացի ալլ, ընկերութիւնը վերընտրեց նոյն չանձնաժողովը մի տարով, չարկացնելով նորան «չանձնաժողով ժողովրդի մէջ առողջապահական գիտելիք տարածելու համար» անունը: Յանձնաժողովը ամեն տարի պիտի ընտրւի և չարունակի ոչ միայն թարգմանութիւններ տալ տեղական լեզուներով, ալլ և ինքնուրոյն գրւածքներ լառաջացնել թէ ուսուրէն և թէ տեղական լեզուներով: Յանձնաժողովը որոշել է շրամական միջոցներ գտնելու համար շիմել քալաքալին վարչութիւններին, մասնաւոր բարեգործներին կամ բարեգործական ընկերութիւններին, խմբագրութիւններին և ալլն վիշեալ գըրւածքները կարելիին չափ մեծ քանակով տպելու և տարածելու համար:

Մեր տեղեկութեան համաձայն, գործին համաձայնութիւն է չալտեղ աջակցելու նաև Վ. Կ. Կաթողիկոսը, «Արարատ» ամսագրի միջոցով: Թերթիկներով տարածելիք չօրւածներին մի շար չալոյ նմոշ ընթերցողները կարող են տեսնել Տարաղի սոյն տարւալ ՁՅ 17-ում (ծաղկի մասին):

ԹԱԻՐԻԶԻ ԼԻԱԽԱՍԵՐ ԴՊՐՈՑԸ. Մեր ընթերցողների լատուկ ուշադրութիւնն ենք դարձնում մեր աշխարակից Մար. Յար-ի Մուրճի ալս. համարում տպւած թղթակցութեան վրայ Թաւրիզից, որի նիւթը ալս անգամ ժընեի մի լաչոնի օրաթերթի մէջ երեցած թղթակցութեան թարգմանութիւնն է ներկայացնում: Պէտք է միայն համեմատել մի շարքակաւ ուսուցչական խմբի գործունէութեան ալշ. սիրառար ու խելացի գնահատութիւնը՝ հակական օրաթերթերին չափուկ քննախնդրական խմբանքների հետ, որպէս զի հասկանալի չինի, թէ ինչու ալս տասներկու տարի է ինչ մենք հրաժայել ենք տպագրել ալն բաղմաթիւ թղթակցութիւնները, որ ուշարկւած են հիւլ մեզ մեր օրաթերթերի շիւղալով կրթւած անձերից՝ Մուրճում տպագրելու համար:

ՌՈՒՍԱՅ ԳԱԼԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ: Ամսիս 23-ին կապացաւ գաղթականներին օգնող ընկերութեան ժողովը, ուր հախագահ Վ. Գ. Բուրիլիին հաղորդեց, որ ընկերութեան կողմից գործունէութիւնը փոխել է անցեալ նոյեմբերին կապացած ընդհանուր ժողովից դէս, Կառավարչապետ իւլի. Գ. Ս. Գուլիցինից սրացած երկու շեկավար նամակների հետեանքով. ալշ. նամակները ցոյց են տալիս, որ ընկերութեան նպատակն է միմիայն օժանդակել դա թականներին, բայց ոչ մօրեւել բացատրութիւնների մէջ գաղթականներին և սոցա ուղեցոյցների հետ և ալն: Որով ընկերութիւնը իրաւունք ունի հետեւել միայն մարդասիրական նպատակի:

— Լ. Վելիչկոն, որ ընկերութեան անդամն է և «Կաւկազ» լրագիրը խմբագրելու միջոցին եռանդուն մասնակցութիւն ունէր ընկերութեան գործերին, աշխատելով նորան նաև որոշ գոյն տալ ընտրւեց ընկերութեան պատուաւոր անդամ 28 ձաչնով (միաձաչն):

— Նոր եկած են Թիֆլիս-Կուբանեան երկրից (Հիւս. Կովկաս) 93 ռուս գաղթականներ, որոնք առաջիմ տեւաւորւած են Թիֆլիսի Գաղթականներին օգնող ընկերութեան ասպատարանում:

100-ԱՄԵՆԱԿ ՍՈՒԻՈՐՈՎԻ, Մալիսի 6-ին լրացաւ ռուսաց գեներալիսիմուս Ալ. Վաս. Սոււրովի մահան հարիւրամեակը, որը հանդիսաւոր կերպով լիշարակեց ամբողջ Ռուսիայում, մանուանդ զօրքերի մէջ:

ԹԻՐԻՔԻԱ: Թիւրքիան բարձրացրել էր արտասահմանից երկիր ներմուծող ապրանքների մաքսը 30%-ով: Գորա դէմ օտար պետութիւններից Աւստրո-Ունգարիան և մի քանի ուրիշներ բողոքեցին, որովհետեւ բարձրացումը կատարւած էր առանց համաձայնութեան, որով օտար պետութիւններին տեղիք էր տրոււմ նոյնպէս վարել Թիւրքիայի նկարմամբ: Բ. Գուռը բացատրեց, որ ալշ. բարձրացումը կատարւած է զուտ ֆինանսական հանգամանքների ստիպողութեամբ և ժամանակաւոր գնով ունի: Ալշ. բացատրութիւնը բաւարար չդարուեց:

Ներկայումս Թիւրքիան բանակցութիւնների մէջ է օրար պետութեանց շէնքերի հետ ալի մասին համաձայնութիւն կապանելու համար:

— Իզմալիլ-Քէամիլ-բէյ, նշանակած կառավարիչ Տրիպոլիսի, չկամեցաւ լանձն առնել ալի պաշտօնը ներկայ կառավարութեան օրօք և փախաւ Եւրոպա: Ալթմ Նա Աթինքումն է, ուր դաճկաց շէնքերին Աթինքում լանձնարարւած է համոզել Իզմալիլին վերադառնալ Թիւրքիա: Ինչպէս երևում է, ալթմ մի սիրտէմ է դառել դաճկական բարձր աստիճանաւորների համար՝ Եւրոպա փախչելով բոլորքն ներկայիս Թիւրքական ռեժիմի դէմ:

— Եւրոպա փախաւ նաև Կ. Պոլսի ոստիկանապետ Մուստաֆայի որդին:

— Փոխ-ծովակալ Համդի փաշան փախաւ Հալէպից:

— Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները 100 հազար շուկարի պահանջ ունին Թիւրքիայից հալկական կոտորածների ժամանակ ամերիկական միսսիօներին հասցրած վնասների համար: Թիւրքիան մինչև ալթմ ձգձգում է խնդիրը: Ամերիկան սպառնում է ալթմ դիպլոմատիկական լարաբերութիւնների խզումով, եթէ առանց չեղածգման իւր պահանջին բաւարարութիւն չորւի:

ՅՐԱՆՍԻԱ.

Յուցահագէսի սկզբի օրերը մթադնեցան մի աղէտով. Մարսի դաշտը «Նրինակամարի» տեսարանի հետ միացնող կամուրջը ապր. 16 ին, փչեց, սպանելով կամուրջի տակով անցնողների բազմութիւնից տասը հոգի և վիրաւորելով նոյնքան հոգի: Աղէտի պատճառը աչն էր որ շտապել էին կանխածամ կերպով կամուրջի շէնքերները վերցնել: Կառավարութիւնը բացատրեց, որ կամուրջը չէր կազմում ջուցահանդէսի մասը, ալ գորնում էր ջուցահանդէսի պարսպապատից շուրս. նորա կառուցանողներ Նրինակամարի տեսարանի վարչութիւնը, թողլուութեամբ քաղաքային ճանապարհների վարչութեան:

— Ամբողջ Ֆրանսիայում կատարեցին քաղաքային ընտրութիւնները: Հետեանքը 82 նահանգներում հետեեալն է. 33.942 համալըներին 24.832-ի մէջ մեծամասնութիւնը պարկանում է հանրապետականներին. 8.419-ի մէջ՝ ունակցիոններին, 153-ի մէջ նացիոնալիստներին և 438-ի մէջ մեծամասնութիւնը որոշ գոյն չունի: Անցեալի հետ համեմատած՝ հանրապետականները կորցրին 1.004 համալը: Պարիզում նացիոնալիստները, որոնք պարլամենտական հանրապետութեան հակառակորդներ են, անսպասելի մեծ չափով թիւն ունեցան և, միապետանանների հետ միասին, կազմում են՝ ալթմ քաղաքային խորհրդարանի մէջ կիսից աւելի:

ԻՍՊԱՆԻԱ. Խոշոր անկարգութիւններ տեղի ունեցան Իսպանիայի ալ և ալ Նաճանգներում: Բարցելոնում զօրքը մերկացրած սրերով ներս խուժեց համալսարանը, ուր շատ ուսանողներ վիրաւորեցան:

Ներքին գործերի մինիստրը գնաց Տարրոզա, բայց ստիպւած էր իսկոն վերադառնալ աշակալից ցուցերի պատճառով: Մինիստրի հետևորդների վրայ քարեր նետեցին. ինքը մինիստրը վիրաւորւեց, որպէս և մարքիզ Պարոզո:

Թէ Մարիի և Թէ գաւառներում կրակները, սրճարանները փակեցան (ապր. 27): Վալէնսիայում փոշոցային բառիկայները զօրքը ոչնչացրեց և կարգը վերականգնեց:

ԴԵՐՄԱՆԻԱ.

Հանդիսաւոր կերպով դօնեց կալսերական թագաժառանգի չափահասութեան դարիքին հասնելը: Տօնախմբութիւնը ստացաւ արտակարգ կարևորութիւն շնորհիւ Աւստրիական կայսր Ֆրանց Յովսէփ II-ի ներկայութեան: Մեր թագաւոր-կայսեր կողմից ներկայացուցիչներ Մեծ Խչիս. կոնստանտին կոստանտինովիչ, որը լանձնեց գերմ. թագաժառանգին ս. Անդրէաս Նախակոչի շքանշանը:

ԱՒՍՏՐԻԱ. Լեզուների մասին կռիւը Բոհեմիայում լուծւում է այսպէս, որ երկիրը բաժանւում է տասը շրջանների, որոնցից 5-ը ընդունւում է որպէս չէխական, 3ը գերմանական և 2-ը խառն: Համաձայն Դորան կարգադրելու է լեզւի խնդիրը: Նրիտասարդ չէխ կուսակցութիւնը Դոգոն է աւել. ծրագրից. պարլամէնտում չէխները Դիմում են օրստորակցի:

Խառն շրջաններում ազգաբնակչութեան փոքրամասնութիւնը 20% ի է հասնում: Նման լեզական բաժանումներ պիտի անեն Մորաւիայում:

ՈՍԿԵԱՅ ԾՈՎԱՓ. (արևմտեան Աֆրիկա), ուղղիական կալւածներում ասպտամբութիւն ծագեց գաղանների կողմից. ապստամբները տասը հազար հոգով պաշարեցին Կումասի քաղաքը, որի վրայ լարձակումներ գործեցին:

ՉԻՆԱՍՏԱՆ. «Բուռնցքի» կուսակցութիւնը բազմաթիւ չինացի կաթողիկէներ ապանեց Պաօրինֆուի մօտ:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԸ. Բերլինում, Վիլհէլմ կայսեր պատէրով, կայսերական պետական բանկի կառավարչի նախագահութեամբ ժողով կապեցաւ, որին մասնակցում էին բանկերի և առևտրական խոշոր հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչները, ու սպորադորութեամբ նախ ժողովում 400.000 մարկ գումարեց Հնդկաստանի շրկելու համար սովի առիթով: Այդ գումարը ապա հասցեւեց կէս միլիոնի, որ և կայսրը շրկեց Հնդկաստանի փոխարքային:

† ՄՈՒՆԿԱԶՁԻ, ունդարացի երեսիլի նկարիչ, վախճանւեց 19 ապրիլի, թաւեց Բուդապէշտում մեծ հանդէսով:

† ԱՅՎԱԶՈՎԱԿԻՑ, Յովհաննէս Կոստանորինովիչ, աշխարհահռչակ հայ նկարիչը վախճանւեց ապրիլի 19-ին իւր հայրենիք Ֆէօդոսիաւում: Հանգուցեալը Գաբրիէլ Ալվազեան հայ արքեպիսկոպոսի կրօսեր եղբայրն էր: Ծնւեց 1817 թ. Յուլ. 17-ին. վաղ ժամանակից ցոյց տւեց գեղարեստական ընդունակութիւններ, գրաւեց Ֆէօդոսիայի քաղաքապետի ուշադրութիւնն ու հովանաւորութիւնը, և երբ վերջինս Սիմֆերոպոլ տեղափոխւեց իբրեւ նահանգապետ՝ Յովհաննէսին հետը տարաւ, ուր վերջինս ուսեց տեղական դիմնադում, ուր եղած ժամանակ, իշխանունի Նարիշկինայի ջանքերով, պատանին Կալսր Նիկողաշ I-ի հրամանով ընդունւեց գեղարեստների ակադեմիաւում իբրեւ թոշակաւոր կալսեր սեփական կաթինէրի, 1833 թ.: Ակադեմիաւում գրաւեց նորա նախագահի ուշադրութիւնը, և կալսեր հրամանով՝ կապուրեղագործելու համար արւեց Պետերբուրգ եկած Ֆրանսիացի ծովանկար Տանէէրի ձօր, որը սակայն նախանձից ախպէս վարւեց, որ կալսը աչքից գցեց Ալվազովսկուն. իսկ երբ կալսը իմացաւ ճշմարտութիւնը, հրամայեց պատկերահանդէսից հեռացրած պատկերի համար հազար ռուբլի տալ և Ալվազովսկուն նշանակեց ուղեկցելու մեծ իշխ. Կոնստ. Նիկողաշիչին, սորա ճամբորդութեան ժամանակ Ֆինական ծոցում: Երբ շարք նկարներից վերջ, որոնք արժանացան ոսկէ մէդալի, 1840 թ.-ին պետական հաշւով նա ու ետեւեց արտասահման, և նախ խալիսա Ալշտեղ նա նկարեց «Փոթորիկ», («Գոս»), «Նէսալուեան գիշեր», «Լուսնկազ գիշեր» նկարները, որոնք հռչակ սրեղծեցին Ալվազովսկուն: Ապա եղաւ Պարիզ, Լոնդոն, Մադրիդ, Ամստերդամ, Լիսաբոն. դարձեալ Պարիզ, ուստից Միջերկրականով վերադարձաւ Ռուսիա: 1846-ին կալսեր հրամանով նա ուղեկցեց մեծ իշխան Կոնստանդին Նիկողաշիչին Եւրոպական թուրքիաւում, Փոքր-Ասիաւում և Արխիպելագոսի ջրերում: 1847-ին նա արժանացաւ պրոֆէսորական կոչման, 1851-ին նա ուղեկցեց կալսր Նիկողաշին Ֆինչե Սևաստպոլ. 1857-ին նա իւր նկարները Պարիզ տարաւ և ստացաւ պատւաւոր լեգէոնի շքանշանը, ներկայացաւ Նապոլէոն III-ին և Եւգենիա կալսրուհուն: Պարիզից նա վերադարձաւ Ռուսիաւր եղբայր Գաբրիէլ վարդապետի հետ (որը Ֆէօդոսիաւում հիմնեց Խալիպեան ուսումնարանը և նշանակեց Բեսարաբիայի առաջնորդ): 1860-ին նա նկարեց «Աշխարհի սրեղծագործութիւնը» և «Համաշխարհային ջրհեղեղ»: 1866—67-ին կրկնապիկների ապստամբութեան տեսարաններից նկարեց և Օդեսաւում սարքած իւր պատկերահանդէսի մուտքը նւիրեց կրկնապիկներին:

Նոյն տարին նա մէկն էր մեծ իշխ. Մարիա Ալէքսանդրով-
նային Կ. Պօլիս ուղեկցողներէն. մեծ իշխանուհին և մեծ իշխ.
Սերգեյ Ալէքսանդրովիչ աղցեղեցին նորան Թէոդոսիաւում: 1868. նա
աղցեղեց Կովկասը, ուր նկարեց տեսարաններ Սև ծովի արեւելեան
ափերից և Դաւրոսանից ու սարքեց Թիֆլիսում պատկերահանդէս:
Թիֆլիս քաղաքը ճաշկերութի ունեց և ժողովարարութեամբ որեւց
5,000 ու. բարեկրթական նպատակներով. Դորանով նա Կոտլերե-
սկու լերեզմանի վրայ (Թէոդոսիայի մօտ) մատուռ կոնդնեցրեց:
1869-ին ներկայ եղաւ Սուէզի ջրանցքի բացման հանդէսին, 1873-ին
ուշկուրեց Ֆլորենցիա, որի գեղարեստից ակադէմիաւում, Պիտրի
պալատի գալերիլում, Դրեց նորա ինքնագիր պատկերը, մի պատիւ,
որ ռուսաց նկարիչներէից Դորանից առաջ միայն մէկին էր արեւել-
Սուլթան Արթուր-Աղիզի հրաւերով նա եղաւ Կ. Պօլիս, ընդունեց
պալատում և սրացաւ Օսմանի շքանշանի աշամանդեալ նշանները:
1877—78 թ. ռուս-թաթկական պատերազմը առթեց մի շարք պատ-
կերներ, որոնցից էր մէկը որ ներկայացնում էր խաչի չալթանակը,
որը հիւսիսից ճառագայթներ է արձակում Բալկանեան լեռների
վրայ:—188-ին, իւր գեղարեստական գործունէութեան 50-ամեակի
առիթով Պետերբուրգի գեղար. ակադեմիան ընտրեց նորան պար-
լամէնտ անդամ և ի պատիւ նորա ոսկէ մեդալ կտրեց, 1897-ին,
Վաթսունամեալ գործուն. առիթով սրացաւ դաշտնի խորհրդականի
աստիճանը: 1894—96 թ.թ. հալկական կոտորուածները առթեցին
մի նկար՝ Տրապիզոնի հալոց ջարդը. Ալվազովսկու պատկերների
թիւը ինքը հաշուում էր 5 հազար չհաշւելով շատ մանրները, իսկ
պատկերահանդէսներ սարքել է հարիւրից աւելի—միշտ բարեգործա-
կան նպատակներով: Նորա պատկերները ցրած են շատ երկիրների
գեղարեստից գալերիլներում, և բացի աչք, Թէոդոսիաւում ունի սեպ-
հական նկարների գալերիլ որ գոլութիւն ունի քսանուհինգ տարուց
ի վեր. նա ընտրւած էր աչք քաղաքի պատուաւոր քաղաքացի և
քաղաքի դիւանար հիմնարկութիւնների դիւանար պատճառն է եղած
նա:—Ալվազովսկիների նախաձեռնելը Թուրքիայից են, գալթած
Դալիցիա, ուստից Դարուս սկզբներում Կոնստանդին Ալվազովսկին
(Յովհաննէսի հայրը) հաստատեց Թէոդոսիաւ: Հանգուցեալ նկարչը
ամուսնացած էր երկու նւագ. ունի թոռներ ու ծոռներ: Թաււեց
Թէոդոսիայի ս. Սարգիս եկեղեցու գաւթում:

† ՅՈՐԲՍ, Արշիւրաւ, անգլիացի նշանաւոր լրագրական թշխմից. վախճ.
62 տարեկան. Հանգուցեալը Փրանս-գերմանական պատերազմի ժա-
մանակ Դէլլի-Նիւա'ի թշխմիցն էր. Դորանից լեզու նա, թիթակցի
պաշտօնով, մասնակցեց բոլոր պատերազմներին—կարլոսեանների

հետ խաղանկարում, ուսումները հետ Պլենայի մօտ և Նիպկալի վրա
ապա Աֆլանիստանում, Նադալում:

† ՄԱՅԱՌՎ, Լէօնիշ Նիկոլաեւիչ, Գիտութեանց Կաշերական ակադե-
միայի փոխ-նախագահը, մանաւանդ չափերի իւր ուսումնասիրու-
թիւններով Պուշկինի մասին:

† ՊԱՋՆԱՆՍԿԻՑ, Իսրայէլ, Լոձի ամենախոշոր գործարանադէրերից մէկը,
վախճանեց թողնելով մի քանի տասնեակ միլլիոն ուրբու կարո-
ւտթիւն իւր հինգ որդիներին. նորա գործարանում աշխատում են 5
հազարից աւելի բանուորներ, Հանգուցեալը կրակով թողել է կէս
միլլիոն ուրբի բարի գործերի համար, և այդ գումարին ժառանգ-
ները իրենց կողմից աւելցրին շարձեալ 600 հազար ուրբի:

ՆՈՐ ՄՏԱՑԻԱԾ ԳՐՔԵՐ

(Ուր թւական չկայ — ներկայ տարւանն է)

- 1) ԱԹԱՅԵԱՆ, Արշակ — Զգացմունք, (երգիծաբանական վիպակ), Հրատա-
րակութ. Գէորգ Թոխեանի. Բաքու, տպար. Ա. Ախունդով. 50 կոպ.
- 2) ԴԷ-ԱՄԻՉԻՍ, Էշմոնդո — Փոքրիկ թմրկահարը. (գրուց), Թիֆլիս տպ.
Կ. Մարտիրոսեան 3 կոպէկ.
- 3) ԶՈՒԱ, Էմիլ — Երկու Ձո՛ւ. Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոս, 5 կոպ.
- 4) ԼԱՖՈՆՏԷՆ, — Առակք Լաֆոնտէնի. թարգմ. Մեսր. Նուպարեանի: Հր.
Թիֆլ. Հր. ընկ. Թիֆլ. տպ. Տ. Ռօդինեանցի. 1 ու.
- 5) ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ Ռաշտի Հալուհեսց բարեգ. ընկերութեան, Բաքու, տպ.
Արօր:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԵՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՆԴՐՎՈԼԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ

Մ Ա Յ Ի Ս Ի 1-ԻՑ

Ժամերը Թիֆլիսի ժամացույցով ¹⁾

Եղևած է	Ժամ	Բողե	Հանձնած է	Ժամ	Բողե
Թիֆլիսից	երեկ.	8 16	Բաքու	ցեր.	1 08
»	առա.	11 03	»	առ.	6 14
Թիֆլիսից	առ.	10 30	Բաթում	երեկ.	9 59
»	երեկ.	7 32	»	առ.	8 12
» ճիպընթաց	երեկ.	12 16	»	առ.	10 39
Թիֆլիսից	երեկ.	9 58	Ալեքսանդր.	առ.	8 44
»	երեկ.	9 58	Կարս	ցեր.	1 54
Բաքուից	ցեր.	4 59	Թիֆլիս	առ.	9 51
»	դիշ.	12 27	»	երեկ.	6 32
Բաթումից	առ.	7 50	Թիֆլիս	եր.	8 13
»	եր.	8 57	»	առ.	9 40
» ճիպընթ.	դիշ.	12 16	»	առ.	10 28
Կարսից	ցեր.	4 27	Թիֆլիս	առ.	8 13
Ալեքսանդրոպոլից	երեկ.	9 33	»	առ.	8 13

¹⁾ Պաշտոնականը Պետերբուրգի ժամերն են, որ 58 րոպեով Թիֆլիսի ժամերից ետ են մնում. երկաթուղու կապարանների ժամացույցները ցույց են տալիս Պետերբուրգի ժամերը. իսկ ալարեղ առաջ բերած ցուցակը կազմված է համաձայն Թիֆլիսի ժամերի. Բաքու, Բաթում, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի քաղաքային ժամացույցները միայն մի քանի րոպեներով են տարբերում Թիֆլիսի քաղաքային ժամացույցից:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ	Կ.
1. ՊՈՇԵՆԱՆՑ, ՊԵՐՃ.— «ՅԵՅԵՐ» (վէպ)	1	—
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂԱՐԱՐԵԼԻ)՝ «Մանուկների մարտողութ. դործարանների հիւանդութիւնները» —	05	
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.— «ԽԵՒ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկե- ների կեանքից	1	—
4. ԼԷՕ.— «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ.— ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Ս.— «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՅՐԸ», —	40	
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ.— «ԱՅՑ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ», —	60	
7. ՊՈՇԵՆԱՆՑ, ՊԵՐՃ.— «ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ, Վ.— «ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բողոք. կեանքից —	15	
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.— «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը —	50	
10. , , , , բ. մասը —	75	
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՑ, Յ.— «ՍԵՒ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմ. պատկ.) —	15	
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ.— «ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»,	—	03
13. , , «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»,	—	03
14. , , «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»,	—	03
15. , , «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»,	—	03
16. , , «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»,	—	03
17. , , «ՄԵՐ ԻՆՁԸ ԿԸ ՊԵԿՈՒ»,	—	05
18. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՑ, ԱԼ.— «ԲՈՑՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»,	—	10
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈԷԼ.— «ՄԻԿՐՈՒՆԵՐԸ»,	—	13
20. ՄԱՆՔԻԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ.— «ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ», --	10	
21. ՏՈՒԼԷՆ, ՄԱՐԿ.— «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»,	—	15
22. ՎՐՈՅՐ, Մ.— «ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ»,	—	20

23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.— «ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա. . . — 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ», (դրամա). . . — 50
25. ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵ.— «ԱՐՍԵՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ», 1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.— «ԱՌԱՆՅ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ», 1 50
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶ.— «ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԻՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ», — 75
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», յառաջաբանով
և ընտրութեամբ ՎՐՈՅՐԻ — 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.— «ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ. — 50
30. ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ.— «ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ
Արևմտեան Եւրոպայում և Ռուսիայում» — 50
31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳ.— «ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿ. ԻՐԱԻ.
ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ», — 40
32. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.— «ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ», (պատ-
կերներ) — 40
33. ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ, ՅԱՐ.— ՇՈԹԱ ՌՈՒՍԹԱԻԵԼՈՒ «ԸՆԶԵՆԱ-
ԻՈՐԸ» արձակ պատմած, Կենսագրութիւնով . . . — 15
34. ՇԱՆԹ.— «ԴՈՒՐՍԵՅԻՆԵՐ», զէպ. — 50
35. , «ԵՐԱԶ ՕՐԵՐ», — 40
36. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.— «ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», — 25
37. ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍ ԲԺ.— «ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂԶԱ-
ՊԱՀՈՒԹԻՒՆ», — 20
38. ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ.— «ՆՈՐԵԿ», (զէպ) — 70
39. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.— «ԱՆՅԱԳԸ», — 15
40. ՇԱՆԹ.— «ՎԵՐԺԻՆ», (զէպ) — 60
41. ՀԱՆՐԻ ՀԱՅՆԷ.— «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՔԵՐԹ-
ԻԱԾՆԵՐ», — 40
42. ՆԻԿ. ՄԱՐՐ.— «ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ ԱՆՅԵԱԼՈՒՄ», — 20
43. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ.— «ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ», — 20
44. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ, ՄԵԾ
զէպ 1 —
45. ՇԱՆԹ.— «ԴԱՐԶ», — 40
46. ԱԴԵԼԵԱՆ.— «ՍԿԵՍՈՒՐԸ» (պատմածք). — 20
47. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ ԼԵՒՈՆ.— «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ

ՊՈԷՄԱՆԵՐ. Գիրք Ա.	— 50
48. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ ԴԵՐԵՆԻԿ.— «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ». . .	— 30
49. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ». . .	— 30
50. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ.— «ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԸՆ- ԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, 190 յանձնարարելի և մերժելի գրքերի ցուցակով	— 60
51. ՇԱՆԹ.— «ԴԵՐԱՍԱՆՈՒՀԻՆ» (վէպ).	— 40
52. ԳԷՕԹԷ.— ԷԳՄՈՆՏ (ողբերգութիւն). Թարգմ. Հմայեակ Մաժինեանի	— 50

Երգիչ պ. Լ. ԵՂԻԱԶԱՐՆԱՆԻ ձեռնարկութեամբ, Պարիզ ակըս-
ւած է հրատարակել՝

ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Հաւաքածոն, 6 գրքով, ձայնագրւած և թարգմանւած Եւրո-
պական լեզուներով (բացի հայերէնից՝ ֆրանսերէն, գերմաներէն,
անգլիերէն, ռուսերէն, իտալերէն):

Արդէն լոյս է տեսած առաջին գիրքը:

Բաժանորդավճարն է՝ 6 գրքինը 32 ֆրանկ, (10⁷ ֆ., որ կա-
րելի է վճարել մաս-մաս՝ առաջին գիրքն ստանալիս 4 ֆ., երկ-
րորդը՝ 3, երրորդը՝ 3 ֆ. (ընդամենը 12 ֆ.):

Ամեն 2 ամիսը լոյս է տեսնելու 1 գիրք:

Դիմել՝ Paris. Direction des „Chants Populaires armé-
niens“, 18. Rue de Douai.

Բաժանորդ գրել ցանկացողները կարող են շինել նաև Մուրժի
խմբագրութեան, որին շրկւած են բաժանորդական անշտորագրի
հրապարակութեան վարչութեան կողմից:

„ՍՈՒՌՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

1. Մուրճի համար նշանակած ամեն ձեռագրը պիտի ուղղել աշխատակցի՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала Мурчъ. արքայաճանից՝ Tiflis (Russie, Caucase). A la Rédaction de la revue Mourtch.

(Ծան. Ձեռագրերը շրկուած են բանդերով, որի համար պոստպիւն վճարն է 2-ական կոպէկ ամեն չորս լոտին)։

2. Ձեռագրերը պիտի կրեն սկզբում կամ վերջում ուղարկողի ազգանունը և բնակատեղին (Ռուսիայից՝ ռուսերէն, արքայաճանից՝ ֆրանսերէն գրած)։

3. Ձեռագիրը, տպագրելու շէպքում, կարող է ենթարկուել կրճատումների և լիզական սրբագրութեան։

4. Վարձատրութեան ամեն պաշտօն ձեռագրադէրը պիտի չափոյն գրածքը խմբագրութեանը չանձնելու միջոցին կամ աւելի առաջ։ Ուշ չափոյնած ամեն պահանջ նկատուած է որպէս չեղած։

5. Ձեռագրերը պէտք է աշխատանքի սկսել լինեն, որ տառերը ջոկեն առանց որ և է շփարուցեն։ Այն ձեռագրերը, ուր թույլ են տրւած տառերի կամաւական ձեւափոխութիւն կամ տառերի կամաւական սղոմներ, աւելիւթները կամ բնաւ ուշադրութեան չեն առնուած, կամ չորկելու համար եր են տրուած ձեռագրադէրերին։ Ամեն անպարտեւութեան յէմն առնելու համար խմբագրութիւնս աշտու առաջարկում է ձեռագրադէրերին, ի մտքը թուցեն շրկելուց առաջ, իրենց գրածը վերանայել և ոչ-բաւական սպալ որոշ տառերը շնջելով՝ նոցա վերելը գրել որոշակի։ (Մտադիր ենք անում մանաւանդ չաճախ իրար նման գրող տառերի վրայ՝ է և է, ք և ոյ զ, չ և զ, շ և շ, ոյ և ու)։

6. Խմբագրութիւնը էրաւունք է վերապահում չտպագրած ձեռագիրը իւր մօտ պահելու մինչև վեց ամիս՝ սորանալու օրից, աշխատեցիկ ձեռագիրը մնում է խմբագրութեան մօտ ձեռագրադիրով կամքով։ Տպագրւած ձեռագրերը եր չեն տրուում։

7. Եր սորանալու համար ձեռագրադիրը շրկում են 48 կոպէկի պոստպիւն մայրկանուր, արքայաճանի շրկում է ձրի։

Այս կանոնը վերաբերում է աշխատեցիկ ձեռագրերին, որոնց ծաւալը երկու թերթից (որ նոյնն է թէ Մուրճի ութ տպագրական երեսից) աւելի է։ Մինչև երկու թերթ մեծութիւն ունեցող ձեռագրերը եր չեն տրուում։

Չտպագրելու պատճառների մասին խմբագրութիւնը պարտաւոր չէ բացատրել իւրենի տալու։

8. Ձեռագրադիրովը ձրիապէս շրկում է ամապրի աշխատեցիկ համարը, ուր տպւած է նոյա գրւածքը։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1900 ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆրանկ
ԴԻՄԵՆ՝ ԹԻՖԼԻՍ, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքներ
ից՝ Тифлисѣ. Въ Редакціи журнала „МУРШ“.
Արտատպանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.